

Development of Learner and Teaching Learning Process

DEDU402

L OVELY
P ROFESSIONAL
U NIVERSITY

LOVELY
PROFESSIONAL
UNIVERSITY

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ
ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ

**DEVELOPMENT OF LEARNER AND
TEACHING LEARNING PROCESS**

Copyright © 2012 Laxmi Publications (P) Ltd.
All rights reserved

Produced & Printed by
LAXMI PUBLICATIONS (P) LTD.
113, Golden House, Daryaganj,
New Delhi-110002
for
Lovely Professional University
Phagwara

ਪਾਠਕ੍ਰਮ
(SYLLABUS)
ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ
(Development of Learner and Teaching Learning Process)

ਉਦੇਸ਼

- ਮਾਨਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਰਣਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਵਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਅ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਉਤਰਦਾਈ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ।

Objectives

- To acquire knowledge about the diverse changes during various stages of human development.
- To acquaint themselves with the educational implications of various concepts of Psychology.
- To understand the nature and process of learning and the factors responsible for teaching-learning process.

Sr. No.	Content
1	Psychology: Meaning, nature, branches and schools of Psychology; Educational Psychology: Meaning, nature and scope; Methods of Educational Psychology: Observation, Experimental, Case Study.
2	Growth and development –Meaning and Principles; Stage specific development: Infancy, childhood and Adolescence; Learning: Meaning, Nature and Process; Nature of teaching and learning, factors affecting teaching-learning process
3	Theories of learning: Thorndike’s theory of learning and its educational implications, Pavlov’s classical conditioning and its educational implications, Skinner’s operant conditioning theory and its educational implications, Insightful learning theory and its educational implications.
4	Transfer of learning: meaning, types and strategies to achieve maximum positive transfer of Learning; Motivation: Meaning, types and techniques of motivating learner.
5	Intelligence: Meaning, nature and types, Measurement of Intelligence, Theories of Intelligence: Unifactor, Two factor, multifactor theory, SOI and their educational implications
6	Memory: meaning, types, factors influencing memory; Forgetting: Meaning, types and theories of forgetting; the trace decay theory, interference theory and repression theory
7	Individual differences: Meaning, types and their educational implications, Factors influencing individual differences, Personality: Meaning, nature types of Personality, Assessment of personality; Creativity: Meaning, concept and measurement;
8	Mental health: Meaning, definition, factors influencing mental health. Stress: Meaning,

	Types of stress and stress management strategies. Anxiety: Meaning, types & causes.
9	Adjustment: Concept, types and mechanism of adjustment; Adolescence: characteristics, problems, needs & aspirations; Behavioural problems: Concepts, some common behavioural problem of students, their preventive and remedial measures.
10	Attitude: Concept, factors influencing formation of attitude and measurement of attitude; Aptitude: Meaning, nature, classification and measurement of Aptitude; Psychology of thinking, reasoning and problem solving: meaning, nature and factors affecting thinking, reasoning and problem solving.

ਇਕਾਈ (Units)	ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (CONTENTS)	ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ (Page No.)
1.	ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾ (Nature, Branches and Schools of Psychology)	1
2.	ਸਿੱਖਿਅ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ: ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ (Educational Psychology: Meaning, Nature and Scope)	21
3.	ਸਿੱਖਿਅ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Educational Psychology)	31
4.	ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਸਰੂਪ (The General Nature of Growth and Development)	40
5.	ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ (Stages of Development)	46
6.	ਸਿੱਖਿਆ (Learning)	68
7.	ਸਿਖਲਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Teaching Theory)	78
8.	ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ: ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Theories of Learning: Thorndike's Theory of Learning and its Educational Implications)	86
9.	ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Pavlov's Conditioned Theory and its Educational Implications)	97
10.	ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Skinner's Operant Conditioning Theory)	105
11.	ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ (Kohler's Insight Theory)	114
12.	ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਨਾਂਤਰਣ (Transfer of Training or Learning)	122
13.	ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation in Learning)	130
14.	ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ (Nature and Theories of Intelligence)	138
15.	ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Intelligence-Tests)	145
16.	ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Intelligence)	160
17.	ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Memory)	169
18.	ਵਿਸਮਰਤੀ (Forgetting)	177
19.	ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Nature, Type and Development of Personality)	188
20.	ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮਾਪ (Measurement of Personality)	198
21.	ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ (Creativity)	207
22.	ਅਭੀਵਿਰਤੀ (Attitude)	219
23.	ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ (Aptitude)	267
24.	ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ (Individual Differences)	275
25.	ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ (Mental Health)	286
26.	ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Meaning and Characteristics of Stress)	293
27.	ਚਿੰਤਾ (Anxiety)	322
28.	ਸਮਾਯੋਜਨ (Adjustment)	331
29.	ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ (Adolescence)	343
30.	ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Behavioural Problems)	357
31.	ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ (Thinking, Reasoning and Problem-Solving)	364

ਇਕਾਈ-1: ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾ (Nature, Branches and Schools of Psychology)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 1.1 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Psychology)
- 1.2 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ (The Scope and Methods of Psychology)
- 1.3 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ (Psychology is a Science)
- 1.4 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ (Branches of Psychology)
- 1.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 1.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 1.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 1.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:-

- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ -ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਮੂਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਅਰਜਿਤ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਸ਼ੂਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਰਿਖਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਹਿੱਤ ਉਸਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪੱਧਰੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

1.1 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Psychology)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲੱਥਾ 'Psychology' ਦੇ ਗ੍ਰੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ - 'Psyche' ਅਤੇ 'logos'। 'Psyche' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਮਤਾ (soul) ਅਤੇ 'logos' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਵਿਵੇਚਨਾ। ਇਸ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਅਤੇ ਪਲੇਟੋ (Plato) ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ (Philosophers) ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਬਿਨਿਟਜ਼ (Leibnitz), ਹਾਬਸ (Hobbes), ਲਾਕ (Locke), ਕਾਂਟ (Kant), ਹਯੂਮ (Hume) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। 'Psyche' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨ (Mind) ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਮਨ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਗਭਗ 1870 ਇ: ਤੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ (Philosophy) ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ, ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਮਨ (Mind) ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਨੋਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੋ ਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਪਾਏ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ, ਆਤਮਾ (Soul) ਜਾਂ ਮਨ (Mind)। ਮਨ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਮਰਤ (Abstract) ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ (Philosophy) ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ ਅਤੇ 1879 ਇ: ਵਿੱਚ ਵਿਲਿਯਮ ਵੁੰਟ (Wilhelm Wundt) ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਲਿਪਜਿਗ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ (ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਵਸਤੂ ਮਨ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Mental Activities) ਜਾਂ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ (Conscious Experience) ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਰਚਨਵਾਦੀ (Structuralist) ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਲਿਅਮ ਵੁੰਟ ਅਤੇ ਟਿਚੇਨਰ (Titchener) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ (Immediate Experience) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਥੇ ਸੰਵੇਦਨਾ (Sensation), ਕਲਪਨਾ (Imagination), ਮੂਰਤ (Image), ਭਾਵਨਾ (Feeling) ਆਦਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਵੁੰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵੇਦਨਾ (Sensation) ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਸਤੂ ਤੱਤ (Objective element) ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੱਤ (Subjective element) ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ, ਸੰਰਚਨਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਪਾਏ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਕੁੱਝ ਅਨੁਭਵ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਤਦ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਸੰਰਚਨਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਪਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ (Behaviourists) ਦੀ ਸੀ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੇ. ਬੀ. ਵਾਟਸਨ (J. B. Watson) ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਗਿਆਨ (Positive Science of Behaviour) ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ (Conscious Experience) ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਵਹਾਰ (behaviour) ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਿਆਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ (Objective) ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋੜਨਾ, ਰੋਣਾ, ਹਸਨਾ, ਸੋਚਨਾ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਵਿਗਿਆਨ (Positive Science) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਪੱਖ - ਕੀ (What), ਕਿਉਂ (Why), ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ (How) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤਦ ਉਸਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਪੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਣ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਐਟਕਿਨਸਨ, ਐਟਕਿਨਸਨ, ਸਕਿਮ ਅਤੇ ਹਿਲਗਾਰਡ (Atkinson, Atkinson, Smith & Hilgard) ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, “ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।” ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (Mental Processes) ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿਰਫ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮੌਰਗਨ, ਕਿੰਗ, ਵਿਸਜ਼, ਅਤੇ ਸਕੌਪਲਰ (Morgan, King, Weisz &

Schopler) ਨੇਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਨਾਲ-ਹੀ-ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਅੰਗਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨ (Mind) ਭਾਵ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਨਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ (Internal Mental Events) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੋਰਗਨ, ਕਿੰਗ, ਵਿਜ਼ ਅਤੇ ਸਕੋਪਲਰ (Morgan, King, Weisz & Schopler, 1986) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਮਨ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਇੰਨਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਸਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਉਹ ਮਾਰਗ (Avenue) ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਨਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਮੁਲਅੰਕਿਤ: ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (Mental Processes) ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ (The Scope and Methods of Psychology)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ (The Nature of Psychology)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕੀ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕੀਕੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ (The Nature of Psychology) ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ (Philosophy) ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਬੀਤੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨ (Science) ਦਾ ਇੱਕ ਸਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਈ ਵਿਭਾਗ ਖੁੱਲ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋ ਅਜੋਕਾ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ (Science of Soul) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੜਤਾਲ (Investigation) ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ (Thinking) ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ (Spiritualism) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ (Philosophy) ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ। ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਲੋਕ ਆਤਮਾ (Soul) ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਦੇਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ (Mind) ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਮਨ (Mind) ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਆਤਮਾ (Soul) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ ਵਿਗਿਆਨ (Pure Science) ਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ (Consciousness) ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ (Science of Consciousness) ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਅਚੇਤਨ (Unconsciousness) ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ (Science of Unconsciousness) ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ (Science of Human and Animal Behaviour) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੀ

ਨੋਟ ਟਿੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ (Experimental Study) ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ (Natural) ਅਤੇ ਅਰਜਿਤ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣਯੋਗ (Acquired or learned) ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਧਿਅਤਮਵਾਦ (Spiritualism) ਤੋਂ ਹਟਾਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1879 ਵਿੱਚ ਵਿਲਿਯਮ ਵੁੰਟ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ 'ਲਿਪਜਿਗ' ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ।

1.3 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ (Psychology is a Science)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ (Pure Science) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ (Experiments) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ-ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਭੂਤ (Past) ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ (Future) ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੋਰੇ ਚਿੰਤਨ (Thinking) ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ (Experimental) ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (Environment) ਦੇ ਉਤੇਜਕ (Stimulants) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (Responses) ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਅਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, - “ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ (Material Science) ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Natural Science) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Psychology) ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Material Science) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥ ਉੱਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control) ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਾ (Subject) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖੀ-ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਪੂਰਣ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਦੋੜ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਨਯੂਯਾਰਕ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਲ ਭਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੀਕਿੰਗ ਦੀ ਸੋਚਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਅਸਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕਦਮ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਘੁੰਮਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਦੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ-ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਮਾਨ (Inferences) ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ (Probabilities) ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ (Physics) ਅਤੇ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ (Chemistry) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ (Pure Science) ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਦ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਰੂਰੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality) ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ (Individualness) ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਫਰਕ (Individual Differences) ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼' ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਧਿਐਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੇਕਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇਖੇਗਾ ਅਤੇ ਆਮ ਨਿਯਮ ਕੱਢ ਲਏਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਉਚਿਤ ਨਿਯਮ ਕੱਢ ਨਹੀਂ ਪਾਏਗਾ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ-ਨਰੀਖਣ (Observation), ਪ੍ਰੀਖਣ (Experimentation) ਅਤੇ ਵਰਣਨ (Description) ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ (Philosophy) ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਸੌਂਦਰਯਸ਼ਾਸਤਰ (Ethics or Aesthetics) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

1.4 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ (Branches of Psychology)

ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

- (1) ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Normal or General Psychology)
- (2) ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Abnormal Psychology)

ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Abnormal Psychology) ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਹੋਰ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ (Sub-branches) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀਗਤ (Individual), ਸਮੂਹਿਕ (Group), ਸਮਾਜਿਕ (Social) ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ (Applied) ਆਦਿ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਾਧਾਰਣ (Abnormal) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ (Individual) ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ (Group) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਥੇ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Applied Psychology) ਨਾਲ ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਜਖੇਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Educational Psychology), ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Industrial Psychology), ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Religious Psychology) ਆਦਿ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (Schools of Psychology)

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ

ਨੋਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਾਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ (Schools) ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ, ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦਾ ਅਰਥ-ਇੱਥੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੁਦਾਇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਵੰਡਵਰਥ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ - “ਸਾਡੇ ਲਈ ‘ਸੰਪਰਦਾਏ’ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਲਈ ਮਾਰਗ-ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਮੁਲ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸਹੀ ਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।”

“For us a ‘School’ is a group of psychologists who put forward a certain system of ideas designed to point the way that all must follow if psychology is ever to be made a genuine productive service of both theoretical and practical value.”

—R. S. Woodworth

ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਪਰਦਾਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਹਰੇਕ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੰਪਰਦਾਏ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ-ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

1. ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ (Structuralism)
2. ਕਾਰਜਸੰਬੰਧੀ (Functionalism)
3. ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ (Behaviourism)
4. ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ (Psychoanalysis)
5. ਅਵਯਵਿਵਾਦ (Gestalt School)
6. ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ (Field Theory)
7. ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ (Holistic Psychology)
8. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ (Purposivism)

1. ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ (Structuralism)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ **ਵਿਲਿਯਮ ਵੰਟ ਅਤੇ ਟਿਚਨਰ** (Wundt and

Titchener) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1879 ਇ: ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪਜਿਗ (Leipzig) ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨ, ਚੇਤਲਾ; ਅਨੁਭਵ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕੀ ਅਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟਿੱਚਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਨੂੰ 'ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨਵਾਦ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭਲੀਭਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂਤਰਿਕ ਤੰਤਰ (Nervous System) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਟਿਚਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਇਕਾਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਘਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਹੈ।
2. ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਹਨ- ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਭਾਵ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਤੋਂ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਵੇਗਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਮਿਲਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਘਟਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ-ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿਆ:-

1. ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।
3. ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਨਰਿਖਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।
4. ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ:-

- (1) ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਨੇ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।
- (2) ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਸਮਗਰਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
- (3) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਲੋਚਕ ਵਿਲਿਯਮ ਜੇਮਸ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ' ਜਾਂ 'ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਜਵਾਦ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਨੋਟ

2. ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ (Functionalism)

ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ (1842-1910) ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਰੂਪ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਜਾਨ ਡੀਵੀ ਅਤੇ ਰੋਨੇਲਡ ਏਂਜਿਲ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਨਮਭੂਮੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ (Pragmatism) ਹੈ। ਇਸ ਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਵੂਡਵਰਥ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ - “ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਦਾ ਸਹੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ, ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਦਾ ਵੀ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਸੰਪਰਦਾਏ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।” ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ (Knowing), ਸੰਕਲਪ (Willing) ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ (Feeling) ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਤਯਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪਰਦਾਏ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ:-

ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਸੰਪਰਦਾਏ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਡੀਵੀ, ਜੇਮਸ ਰੋਨੇਲਡ ਏਂਜਿਲ ਅਤੇ ਹਾਰਬੇਕਰ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਯੋਗ ਹਨ। ਜਾਨ ਡੀਵੀ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਇਸ ਤੇ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਰਸ਼ ਪਾਇਆ। **ਜਾਨ ਡੀਵੀ** ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ‘ਰਿਫਲੈਕਸ ਆਰ ਕਾਨਸੇਪਟ ਆਫ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ, (The Reflex are Concept of Psychology) ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਪਲ ਵੀ ਰੁਕੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦੀਪਨ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦੀਪਨ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੋ ਅਲੱਗ ਵਸਤੂਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜੇਮਸ ਰੋਨੇਲਡ ਏਂਜਿਲ-ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਿੱਥੇ ਤੱਤ-ਜਾਂ ਵਸਤੂ-ਤੋਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ’ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੋਨੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਆਵਰਣ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕਠੇ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਦੋ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦਾ। **ਹਾਰਵੇਕਰ** ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ‘ਕਿਉਂ’ ਅਤੇ ‘ਕਿਵੇਂ’ ਹੈ।

ਕੋਲੰਬੀਆ ਸੰਪਰਦਾਏ- ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਪਰਵਰਤਕ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ **ਜੇਮਸ ਕੈਟਲ**, **ਐਡਵਰਡ ਥਰਨਡਾਈਕ** ਅਤੇ **ਰਾਬਰਟ ਵੂਡਵਰਥ** ਸਨ। ਕੈਟ ਨੇ ਸਾਹਚਾਰ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਭੌਤਿਕੀ ਉੱਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਥਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਬੁਧੀ ਮਾਪ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। **ਰਾਬਰਟ ਵੂਡਵਰਥ** ਨੇ ‘ਸਮਕਾਲੀਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸੰਪਰਦਾਏ’ (Contemporary Schools of Psychology) ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਤਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸਮੱਜਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਤਯਾਤਮਕਤਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਨੇ ਜੋ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ‘ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ’ ਨਾਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ -

1. ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।

2. ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਬੁੱਧੀ, ਸਮਾਜੋਜਨ, ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਅੱਕਣ ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ੋਧਕਰਤਾ ਹੋਣ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਿਆ। ਨੋਟ
3. ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।
4. ਵਿਭਿੰਨ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।
5. ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ।
6. ਇਸ ਨੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ (ਇਕੱਠੇ) ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕੱਠੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਅਧਿਅਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਰੀਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ-
 - (ੳ) **ਦੈਹਿਕ ਰੀਤੀ** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੈਹਿਕ ਆਧਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
 - (ਅ) **ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਰੀਤੀ**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - (ੲ) **ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ**।

3. ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ (Behaviourism)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਫਿਜ਼ੂਲ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸ਼ਰੀਰ ਉੱਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੱਧਤੀ ਅੰਦਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ **ਵਿਲਿਯਮ ਜੇਮਸ** ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਲੋਚਕ ਸਨ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ **ਜੇ. ਬੀ. ਵਾਟਸਨ** ਸਨ। ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਾਟਸਨ ਨੇ ਚੇਤਲਾ ਜਿਹੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਜਾਂਚ, ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੰਵੇਦਨ, ਭਾਵ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਅਤੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੋਨੋਂ ਸਵਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਅਰਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੁਦਾਏ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਵਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਅਰਜਿਤ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਕਸਮੇਅਰ, ਪੀ ਬੀਸ, ਹਲ ਅਤੇ ਟਾਲਮੈਨ ਅਤੇ ਬੀ ਐਫ਼ ਸਕਿਨਰ ਆਦਿ ਹਨ।

ਸੰਨ 1912-14 ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਆਂਦੋਲਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ **ਵੇਸ਼ੇਰੇਵ** ਅਤੇ **ਪਾਵਲੋਵ** (1857-1936) ਸੰਬੰਧ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆ, ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। (Associated Reflex Action, Conditioned Reflex Action, Motor Reflexes) ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੋਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ।

ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਣੀ ਦੇ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੰਥੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਉਤੇਜਨਾ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ' (Theory of Stimulu-Response) ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੱਛੀ, ਮੁਰਗੀ ਅਤੇ ਬਿੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਬੁੱਧੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ (Trial and Error) ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ ਯਤਨ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ-

- (1) ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਯਤਨ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- (2) ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸਾਹਨ ਮਿਲਿਆ।
- (3) ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਉੱਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।
- (4) ਸੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੰਵੇਦਗਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਦਤਾਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ।
- (5) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਨੋਂ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (6) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਪੂਰਵ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਿੱਖਿਆ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।
- (7) ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਨੇ ਨਰਿੱਖਣ ਅਤੇ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।
- (8) ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।
- (9) ਉਤੇਜਨ-ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਦ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।

4. ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ (Psychoanalysis)

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਰਤਕ ਵਿਯਨਾ ਦੇ ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਯਡ (1856-1939) ਸਨ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਫਰਾਯਡ (S. Freud) ਨੇ ਮੁਰਛਿਤ ਅਤੇ ਸਨਾਯੂ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਲਈ ਸਮੋਹਨ ਜਾਂ ਮੋਹ-ਨਿਦਰਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਉਸਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ। ਮੋਹ-ਨਿਦਰਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਰੋਗੀ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਹ-ਨਿਦਰਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰੋਗੀ ਅਗਿਆਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ, ਡਰ ਜਾਂ ਝਿਜਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ। ਅਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮੋਹਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਫਰਾਯਡ ਉਸਦੇ ਰੋਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਤਰਕ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਰੋਗੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮੋਹ-ਨਿਦਰਾ ਜਾਂ ਸਮੋਹਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ 'ਸੁਤੰਤਰ ਸਥਿਤੀ' ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਫਰਾਯਡ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਯੁਕਤੀਆਂ (ਵਿਧੀਆਂ) ਕੱਢੀਆਂ। ਮਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਤੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਰਨੇਸਟ ਜਾਨ (Ernest Jones) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ - ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ -

- (1) ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਅਰਥ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਨਾਲ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਯਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫਰਾਯਡ ਨੇ ਸਨਾਯੂਵਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਇਆ।
- (2) ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਵੀ ਹੈ।
- (3) ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਪਰਦਾਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਆਚਰਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਵਿੱਚ ਫਰਾਯਡ, ਏਡਲਰ ਅਤੇ ਯੂਂਗ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ-

ਟਾਸਕ ਮਨੋਰੋਗੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਫਰਾਯਡ ਦੀ ਮੋਹ ਨਿਦਰਾ ਅਤੇ ਸਮੋਹਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਹਿਮਤ ਹੋ? ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਮੈਜਿਨ ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਰਾਜ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ) ਅਤੇ ਫਰਾਯਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ?

ਫਰਾਯਡ-ਫਰਾਯਡ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ। ਫਰਾਯਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਦੱਸੇ ਹਨ- ਚੇਤਨਾ (Conscious), ਅਵਚੇਤਨਾ (Sub-conscious) ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ (Unconscious)। ਮਨ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਚੇਤਨ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਤਰਿਪਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੰਵੇਗ ਅਤੇ ਆਵੇਗ ਦਬੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਯਡ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਹਿਮਖੰਡ (Ice berg) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜਿਅਦਾਤਰ ਭਾਗ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਰਤ ਦੇ ਨਿੱਚੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚੇਤਨ ਮਨ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਦੇ ਦੋਨੋ ਭਾਗ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਿਆਤ ਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਤਰਿਪਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਮਨ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਸੰਬਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਦ ਆਪਣੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਠ ਜਾਂ ਗੁੱਠੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਵਲਾ ਗਰੰਥੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। **ਫਰਾਯਡ** ਲੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ- **ਕਾਮ**, **ਅਹੁੰ** ਅਤੇ **ਪਰਮ ਅਹੁੰ** (Id, Ego, Super-Ego)। ਇਸ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ -

ਕਾਮ (Id) - ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਨੁਵਾਂਸ਼ਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਜਾਤ ਗੁਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਹ ਦਬੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ **ਫਰਾਯਡ** ਨੇ ਲਿਬਿਡੋ (Libido) ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਅਹੁੰ (Ego)- ਇਹ ਕਾਮ ਦਾ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ 'ਸਾਧਾਰਣ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਰੀਆਂ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਬੁਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਡਾ 'ਪਰਮ ਅਹੁੰ' ਜਾਗਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਮ ਅਹੁੰ (Super-Ego) - ਇਹ ਬੁਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਅਹੁੰ (Ego) ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਹਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ੈਸ਼ਵਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਣ ਲਗਾਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਮ ਅਹੁੰ ਜਾਂ 'ਉੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਰਾਯਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਕਾਮ** ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁਖ ਹੈ ਅਤੇ **ਅਹੁੰ** ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਨੋਟ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ‘ਸੁਖ ਸਿਧਾਂਤ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ‘ਅਹੁੰ’ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਚਿਤ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਹੁੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ ਤਦ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਸਦੀ ਕਾਮ-ਪਰੇਰਿਤ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਅਹੁੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਲਫਰੇਡ ਏਡਲਰ- ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਏਡਲਰ** ਨੇ ਫਰਾਯਡ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਏਡਲਰ ਦਾ ਫਰਾਯਡ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਤਭੇਦ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫਰਾਯਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਰਾਯਡ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਏਡਲਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਲ ਇੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਤਵ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਅਭੀਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਦੇ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਏਡਲਰ ਨੇ ਜੀਵ-ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚੁਣਕੇ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ

1. ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
(ੳ) ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ (ਅ) ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ (ੲ) ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ
2. ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਹਨ।
(ੳ) ਵਿਲਿਯਮ ਵੁੱਟ (ਅ) ਫਰਾਯਡ (ੲ) ਏਡਲਰ
3. ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਯਡ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
(ੳ) ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ (ਅ) ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (ੲ) ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ
4. ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।
(ੳ) ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ (ਅ) ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (ੲ) ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ

ਏਡਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ‘ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ’ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਵਚਿਤਰ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ (Style of Life) ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਅਗਿਆਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਗਿਆਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ‘ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਾ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਨੋਖੀ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਤ ਅਤੇ ਗਿਆਤ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਡਲਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਲਜੁੰਗ (Carl Jung)- ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ **ਜੁੰਗ** ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਫਰਾਯਡ ਅਤੇ ਏਡਲਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਜੁੰਗ ਨੇ ਸਾਹਚਾਰਯ -ਪਰੀਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੀਖਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਾਯਡ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ -

1. ਫਰਾਯਡ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਭਾਵਨਾ ਗਰੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਜੁੰਗ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਜੁੰਗ ਨੇ 'ਕਾਮਭਾਵਨਾ' Libido ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਰਥ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ- ਕਾਮਵਾਸਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ। ਜੁੰਗ ਨੇ ਅਗਿਆਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਸੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਗਿਆਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਡਰਪੋਕ ਜਾਂ ਭੀਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਿਆਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਦੋਨੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੁੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਾਇਡ ਅਤੇ ਏਡਲਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਮਤਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ- ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਿਆ-

- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਣੂਵੰਸ਼ਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦੋਨੋਂ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਆਰੰਭਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬਾਲਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਈ ਇਹ ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਇਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਸਮਾਯੋਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ-ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ' ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਜੁੰਗ ਸ਼ੀਮਾਨ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਚੇਤਨ ਦਾ ਸਾਮੰਜਸ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਿੱਚਪੂਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

5. ਅਵਯਵਿਵਾਦ (Gestalt School)

ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ 1912 ਇ: ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਵਯਵਿਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਵਯਵਿਵਾਦ ਨੂੰ 'ਗੇਸਟਾਲਟ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੇਸਟਾਲਟ ਦਾ ਅਰਥ- ਰੂਪ, ਆਕ੍ਰਿਤੀ, ਅਵਯਵੀ, ਸਮਗਰ, ਪੂਰਣ ਆਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ (Shape, Form, Whole, Pattern) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਮਗਰਕ੍ਰਿਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਸਮਗਰਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਰਿਆ, ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰੱਖਕੇ ਉਸਦੀ ਸਮਗਰਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਰੂਪ ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ

ਨੋਟ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੁੱਢ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਯਵਾਂ- ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਕੰਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪੂਰੇ ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਾਕੇ ਜੋ ਆਕ੍ਰਿਤੀ, ਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਮਿਲੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਏ। ਅਵਯਵਾਂ (Parts) ਦਾ ਅਧਿਅਨ 'ਅਵਯਵੀ' (Whole) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕੁੱਝ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਗਰਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੋਸਟਾਲਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਣ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ (From Whole to Parts) ਚੱਲਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਣ ਵਸਤੂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਵਯਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਰਲ ਹੈ। ਗੋਸਟਾਲਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਏ ਉਹਨਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਾਏ ਹੈ ਜੋ "ਵਿਵਹਾਰ, ਕਿਰਿਆ, ਘਟਨਾ, ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਮ. ਵਰਦੀਮਰ (M. Wertheimer), ਕੇ. ਕੋਫਕਾ (K. Koffka) ਅਤੇ ਕੋਹਲਰ (W. Kohler) ਹਨ।

ਅਵਯਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਅਵਯਵਿਵਾਦ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ -

1. ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਨੇ ਸੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਪਾਠਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਸੀਖਣਾ' ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੀਖਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਵੇਦਨ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਨਰਿੱਖਣ, ਅਵਧਾਨ, ਸਮਰਣ, ਚਿੰਤਨ, ਕਲਪਨਾ, ਤਰਕ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦਾ ਸੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।
2. ਇਸਨੇ ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ।
3. ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ।
4. ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਲੜੀਵਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਹੀ 'ਸੂਝ' ਜਾਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸਾਥ ਸਮਾਯੋਜਨ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
5. ਇਸਨੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
6. ਉਤੇਜਨਾ-ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਦ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਏ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਅਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।
7. ਸੀਖਣਾ ਇੱਕ ਸਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ, ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤਨਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਹਯੂਰਿਸਟਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ (Field Theory)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੂਰਟ ਲੇਵਿਨ (Kurt Levin) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਚਾਰਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੋਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ - ਕੋਹਲਰ, ਕੋਫਕਾ ਅਤੇ ਵਰਦੀਮੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਗੋਟਾਲਟਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਮਨੋਵਿਗਿਆ

ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਆਂ - ਪਰਿਸੀਪਲ ਆਫ ਟੋਪੋਲਾਜਿਕਲ ਸਾਕਈਕਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਕਾਮੇਂਚੁਅਲ ਰਿਪਰਜੇਂਟੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਮੇਜਰਮੇਂਟ ਆਫ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ ਫੋਰਮੇਜ ਵਿਖਿਆਤ ਹਨ। ਕੂਰਟ ਲੇਵਿਨ ਨੇ ਗੇਸਟਲਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਨ-ਵਿਗਿਆਨ (Typology) ਅਤੇ ਸਦਿਸ਼ (Vector) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਖੇਤਰ (Field) ਦੇ ਆਘਾਰ ਤੇ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ 'ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ' ਕਹਾਇਆ। ਖੇਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਜੀਵਨ-ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਗਤ (Psychological World) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਗਤ, ਜੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਣ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਲੇਵਿਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵ - ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ।

ਨੋਟ

ਲੇਵਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਖੇਤਰ' ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਸਥਾਨ (Regions), ਉਸਦੀ ਸੀਮਾ (Boundary) ਅਤੇ ਉਸਦੇ (Scope) ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤੱਤ (Foreign Hull) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਣ ਅਤੇ ਉਤੇਜਨਾ (Stimulus) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਵਿਨ ਨੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੀਵਨ-ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵਲ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ- (ੳ) ਸੰਯੋਜਕ ਸ਼ਕਤੀ (Valence), ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੋਜਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਮਬੱਧ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। (ਅ) ਸਦਿਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ (Vector) ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯੰਤਰ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲ ਦੇ ਦੋ ਗੁਣ ਹਨ- (1) ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ (2) ਸ਼ਕਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਸਦਿਸ਼ ਹੈ। ਸੰਯੋਜਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਿਸ਼ਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਸੰਯੋਜਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਜੀਵਨ-ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ (BaUkier) ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਭਗਲਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦਵੰਦ (Conflict) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ੲ) ਗਤੀ (Locomotion), ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਓ (Tension) ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਗਤੀ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਆਰਾਮ (Relief) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੇਵਿਨ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪਨਰਸੰਗਠਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੰਰਚਨਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ- ਖੇਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਗੱਲਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. ਲੇਵਿਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਸੰਯੋਜਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਿਥਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਯੋਜਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕੇ।
2. ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਿਥਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।
3. ਖੇਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਸਤਰ (Level of Aspiration) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਛਾ ਸਤਰ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਬਾਲਕ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲੇਵੇਗਾ।
4. ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੇਵਿਨ ਦਾ ਸਮੂਹ ਗਤਯਾਤਮਕਤਾ ਵਾਦ (Group Dynamism) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।
5. ਲੇਵਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਉਪਯੋਗ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

6. ਲੇਵਿਨ ਨੇ ਖੇਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਗਨਾਸ਼ਾ, ਦਵੰਦ, ਤਨਾਓ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
7. ਲੇਵਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਠਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

7. ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ (Holistic Psychology)

ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ (Holistic Psychology) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਇਕਾਤਮਕ ਅਵਯਵ (Unitary Organism) ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀਤਵ (Whole Person) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ -

(1) ਅਵਯਵਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Organismic Psychologist) ਅਤੇ (2) ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Personalistic Psychologist)। ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਿਆਦਾ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿੰਦੂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ -

(1) ਅਵਯਵਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Organismic Psychology)- ਅਵਯਵਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲਫ ਮੇਅਰ (Adolf Meyer), ਜੀ. ਈ ਕਾਗਹਿਲ (G. E. Coghill) ਅਤੇ ਕੂਰਟ ਗੋਲਡਸਟੀਨ (Kurt Goldstein) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (i) ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਈ ਮਨੋਜੈਵਿਕੀ (Psycho-biological) ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਨਿਦਾਨ ਅਤੇ ਨਿਵਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
- (ii) ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 'ਪੂਰਣ ਤੋਂ ਅੰਸ਼' ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਸਮਾਨ ਤੋਂ ਉੱਚ' ਵੱਲ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) ਜੀਵ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਵਯਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਫੈਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ (Equalization of Energy) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਇਆ।
- (iv) ਜੀਵ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਪਹਿਲਾ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ-ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੰਭਵਿਤ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Personalistic Psychologist)- ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀ. ਡਬਲਯੂ ਆਲਪੋਰਟ (G.W. Allport) ਦਾ ਨਾਮ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਟਰਨ (Stern) ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ (1906) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਟਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ, ਮੂਲ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (Personality has Unity, Value and Purpose)। ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੇਕ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣਾਂਗ (Unitas Multiplex) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਟਰਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗ ਚਿਕਿਤਸਕੀ ਅਤੇ ਨਿਦਸ਼ਰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਆਲਪੋਰਟ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਿਤਰ ਸੰਗਠਿਤ ਪੂਰਣਾਂਗ (The Individual as a Unique Organised Whole) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਪਰਿਧਾਸ਼ਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ -

“ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮਨੋਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗਤਯਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਨੂੰ

ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੁਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ

ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ -

- (1) ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥ ਉਸਰਿਆ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੂਰਣ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਉੱਚਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੂਤਰ (Maxims) ਬਣੇ, ਅਤੇ 'ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਵੱਲ' ਅਤੇ 'ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਉੱਚ ਵੱਲ'।
- (2) ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ 'ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
- (3) ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੂ-ਸਮਾਯੋਜਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਸੂ -ਸਮਾਯੋਜਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।
- (4) ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗੇਸਟਲਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਗੇਸਟਲਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਜਨਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ।
- (5) ਪੂਰਣਾਂਗਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਮਨੋਜੈਵਿਕੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਣ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

8. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ (Purposivism)

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ (Purposivism) ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਕੀਵਾਦ (Hormic) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਜਨਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ **ਵਿਲਿਯਮ ਮੈਕਡੂਗਲ (William Mc. Dougall)** ਹਨ। ਹਾਰਮਿਕ (Hormic) ਗ੍ਰੀਕ ਸ਼ਬਦ ਹਾਰਮ (Horme) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਪ੍ਰੇਰਕ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇੱਕ ਸਮਿਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਸ਼ੀਲ ਵਿਵਹਾਰ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਘਟਕ- ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਭਾਵ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। **ਮੈਕਡੂਗਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ 'ਇੱਕ ਯੰਤਰ' ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਜੀਵਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੈਕਡੂਗਲ ਨੇ ਮੂਲ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ।

ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ- ਮੈਕਡੂਗਲ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਡੂਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਤਰ ਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- (1) ਸੰਗਰਹਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ (On the receptive side), (2) ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ (On the executive side) ਅਤੇ (3) ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਗਤੀ (Emotional impulse or striving)। **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮੈਕਡੂਗਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਲ ਚੋਦਾਂ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵੇਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਨੋਟ

ਸੂਚੀ 1.1

ਲੜੀ ਨੰ:	ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀ	ਸੰਵੇਗ
1.	ਮੁੱਠਭੇੜ (Combat)	ਕਰੋਧ (Anger)
2.	ਪਲਾਇਣ (Escape)	ਡਰ (Fear)
3.	ਭੋਜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ (Food Seeking)	ਭੁੱਖ (Hunger)
4.	ਨਾਪਸੰਦੀ (Repulsion)	ਘਿਰਣਾ (Disgust)
5.	ਸੰਨਤਾਨ ਰੱਖਿਆ (Parental)	ਪਿਆਰ (Affection)
6.	ਕਾਮ (Sex)	ਕਾਮੁਕਤਾ (Lust)
7.	ਜਿਗਿਆਸਾ (Curiosity)	ਅਚੰਭਾ (Wonder)
8.	ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (Apeal)	ਦੁੱਖ (Distress)
9.	ਅਧੀਨਗੀ (Submission)	ਆਤਮਹੀਣਤਾ (Negative Self Feeling)
10.	ਆਤਮ ਗੌਰਵ (Self Assertion)	ਆਤਮ ਅਭਿਮਾਨ (Positive Self Feeling)
11.	ਸਾਮੂਹਿਕਤਾ (Company Seeking)	ਇਕੱਲਾਪਣ (Loneliness)
12.	ਰਚਨਾ (Construction)	ਕ੍ਰਿਤੀਭਾਵ (Feeling of Creativity)
13.	ਹਾਸ (Laughter)	ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ (Amusement)
14.	ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪਰਵਿਰਤੀ (Collection)	ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਵਨਾ (Ownership Feeling)

ਮੈਕਡੂਗਲ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਵੇਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕੂਟ ਆਲੋਚਨਾ ਵਾਟਸਨ, ਬਰਨਾਰਡ ਅਤੇ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ- ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ-

- (1) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਲਾਭ ਚੱਕ ਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- (2) ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁ-ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (3) ਮੈਕਡੂਗਲ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ- ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਿਗਿਆਸਾ, ਆਤਮ-ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਪਲੇਟੋ ਦਾ ਨਾਮ ਜਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
- ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਗਭਗ 1870 ਈ: ਤੱਕ ਮੰਨਣਯੋਗ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ, ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਮਨ ਬਣੀ ਰਹੀ।
- 1879 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਵਿਲਿਯਮ ਵੁੰਟ (Wilhelm Wundt) ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਲਿਪਜਿਗ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ (ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਭਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਮਨ ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Mental Activities) ਜਾਂ ਚੇਤਨ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋ ਗਈ।

- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ (Consciousness) ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ (Science of Consciousness) ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਹੋਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਅਚੇਤਨ (Unconsciousness) ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ
- ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Material Science) ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Natural Science) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Psychology) ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Material Science) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥ ਉੱਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control) ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਆਏ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਾ (Subject) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰਵ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਗੂੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।
- ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਏ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੰਪਰਦਾਏ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ-ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਭਾਗਨਾਸ਼ਾ- ਹਤਾਸ਼ਾ
2. ਕਰਸ਼ਣ- ਖਿੱਚਣਾ

1.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸਮਝਾਓ।
2. ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹੈ?
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੋ।
4. ਫਰਾਯਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦ' ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
5. 'ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ' ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. (ੳ) 2. (ਅ) 3. (ੲ) 4. (ਸ)

1.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਰਸਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰ. ਲਿ. ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ 2: ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ: ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ (Educational Psychology : Meaning, Nature and Scope)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 2.1 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Educational Psychology)
- 2.2 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ: ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Educational Psychology: An Independent Discipline)
- 2.3 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ (Scope of Educational Psychology)
- 2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 2.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਗਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.1 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

(Meaning and Definition of Educational Psychology)

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ- 'ਸਿੱਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ'। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ- ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਭਾਵ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਸਕਿਨਰ (Skinner)** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ, ਜੋ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।" (Educational Psychology takes its meaning from education a social process and from psychology a behavioural science.) ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਚਰਣ ਦੇ ਤੱਥ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਭਾਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਰਵਰਤੀਆਂ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਸਕਿਨਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।” (Educational Psychology utilizes those findings that deal specifically with the experiences and behaviour of human being in educational situation).

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰਣ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਇਹ ਉਸਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਖੇਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ-

(1) **ਸਕਿਨਰ**- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Educational Psychology deals with the behaviour of human being in educational situations.)

(2) **ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ**- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬੁੱਢਾਪੇ ਤੱਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Educational Psychology describes and explains the experiences of an individual from birth to the old age.)

(3) **ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ**- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਰਵਰਤਿਤ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।” (Educational Psychology is concerned primarily with the study of human behaviour as it is changed or directed under the social process of education.)

(4) **ਸਵਾਰੇ ਅਤੇ ਟੇਲਫੋਰਡ**- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਬੰਧ ਸੀਖਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ” (The major concern of educational psychology is learning. It is that field of psychology which is primarily concerned with the scientific investigation of the psychological aspects of education.)

(5) **ਏਲਿਸ ਕ੍ਰੋ**- “ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Educational psychology represents the application of scientifically derived principles of human reactions that affect teaching and learning.)

(6) **ਕੋਲਸਨਿਕ**- “ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ

ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ।” (Educational Psychology is the application of the finding and theories of psychology in field of education.)

(7) ਸਟੀਫਨ- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।” (Educational Psychology is a systematic study of educational growth.)

ਜੇ. ਏਮ. ਸਟੀਫਨਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਇੱਕ ਉੱਚ ਸ਼ਾਖਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (responses) ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇੰਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਰਿਸਰਚ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-

“ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀਖਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ (Concepts) ਨੂੰ, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਚੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੀਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੋਣ- ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ”

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Educational Psychology) - ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਧਿਆਨ, ਥਕਾਨ, ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਪਾਠਕਰਮ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਐਨ-ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ, ਸਲਾਹਦਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਕਾਰਜ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ-

(1) ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੀ, ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ “ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ‘ਕਿਵੇਂ’ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ‘ਕੀ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ‘ਕੀ’ ਅਤੇ ‘ਕਦੇ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿ ਹੈ।” (Psychology explained ‘how’ of human development as related to learning education attempts of provide the ‘what’ of learning educational psychology is concerned with the ‘why’ and ‘when’ of learning)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ

ਨੋਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਵਾਰੇ ਅਤੇ ਟੈਲਫੋਰਡ- “ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

(2) ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਸਕਿਨਰ** ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।” (Educational Psychology utilized those finding that deal specifically with the experiences and behaviour of human being in educational situation.)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉਤਪਾਦ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2.2 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ: ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

(Educational Psychology: An Independent Discipline)

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (discipline) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ- “ਅੱਜ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਭਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ, ਕਾਰਜਕਰਕ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।” ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ-

1. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਤੱਥਾਂ (Facts) ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ (Body) ਹੈ ਜੋ ਨਰਿਖਣ (Observations) ਅਤੇ ਖੋਜ (Investigations) ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ।
3. ਇਸ ਗਿਆਨ-ਪਿੰਡ (ਸਮੂਹ) ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਣ (generalize) ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਇੱਕ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ (Hypothesis) ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਇਹ ਪੱਧਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਇਹ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਗਿਆਨ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪੱਧਤੀ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਿਧਾਂਤ (Educational Theory) ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ- ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸਿੱਖਿਅਕ ਬਣੇਗਾ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ 'ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

2.3 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ (Scope of Educational Psychology)

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (ਉਪਲਬਧੀ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦ) ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ **ਚਾਰਲਸ ਈ. ਸਕਿਨਰ** ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ” ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

(1) **ਗੈਰੀਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ-** “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- (1) ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਰਥਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ (2) ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਉਨੰਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ।” (The subject-matter of educational psychology is designed (1) to enhance and enrich the lives of the learners, and (2) to furnish teachers with the knowledge and understanding that will help the institute improvement in the quality of instruction.)

(2) **ਡਗਲਸ ਤੇ ਹਾਲੈਂਡ-** “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ।” (The subject-matter of educational psychology is the nature, mental life, and behaviour of the individual undergoing the process of education.)

ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।” (The subject-matter of educational psychology is concerned with the conditions that affect learning.)

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ? ਕਦੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ? ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ? ਕਿਸ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ? ਕਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਣਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (ਉਪਲਬਧੀ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(1) **ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ-** ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਿਯੋਜਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਿਆਸ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੇ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਫਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਿਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਿਸ਼ਪਾਦਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ

ਨੋਟ ਦਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਤਕਨੀਕ, ਜਮਾਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਿਰਮਾਣ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਡਗਰੇਨ (Lindgren) ਨੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਲਿੰਡਗਰੇਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤੱਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਮਾਤ, ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਵਾਚਨਾਲਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਸਮੁਦਾਏ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਕ ਆਦਿ ਦੂਰ ਤੋਂ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(2) ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਅਨ- ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦੇਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹੀ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ? ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਲਾ ਉੱਤਰ ਹੋਵੇਗਾ- ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ** ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਾ।

ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਭੀਭਾਵਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-

(ੳ) ਵੰਸ਼-ਦਰ-ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ- ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਵੰਸ਼-ਦਰ-ਵੰਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਵੰਸ਼-ਦਰ-ਵੰਸ਼ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ।

(ਅ) ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ-ਸ਼ੈਸ਼ਵ, ਬਾਲ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ- ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ - ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ, ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਨਰਿੱਖਣ, ਧਿਆਨ, ਰੂਚੀ, ਸਿੱਖਣਾ, ਯਾਦਾਸ਼ਦ, ਭੁੱਲਣਾ ਕਲਪਨਾ, ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ ਨਿਰਣਾ ਵਾਧਾ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ, ਸੰਵੇਗਾਂ, ਸਥਾਈਭਾਵ, ਮਨੋਗਰੰਥੀਆਂ, ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸਹਿਜ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਗ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦੋਨੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਵੇਗ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਖੇਡ, ਸਮੂਹਿਕ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ੇਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੀਰਵ, ਸਾਧਾਰਣ, ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਸਮੱਸਿਆਤਮਕ, ਅਸਾਧਾਰਣ, ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ-ਗਰਸਤ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਲੇ

ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

(ਸ) **ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਨੰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) **ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Learning Process)**- ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣਾ। ਸਿੱਖਣਾ ਉਤੇਜਨਾ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ (Stimulate) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਲਕ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੂਲ ਪਰਵਰਤਿਆਤਮਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। “ਪ੍ਰਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਵਸਥਾਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” ਸਿੱਖਣ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

(ੳ) **ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਸਰੂਪ (Nature of Learning)**- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਧੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?

(ਅ) **ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਥਾਨ**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Transfer of Learning)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ- ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) **ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣਾ (Memory and Forgetting)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਅਰਥ, ਅੰਗ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਾਰ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਭੁੱਲਣ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਵਾਰਣ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸਨੇ ਕੁੱਝ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਧਾਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(4) **ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (ਉਤਪਾਦ) ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Product of Learning)**- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਪਲਬਧੀ, ਨਤੀਜਾ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਤੀਜੇ ਜਾਂ ਉਪਲਬਧੀ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

(ੳ) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਕਿਰਿਆ, ਯਤਨ, ਨਿਰਮਾਣ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੋਟ (ਅ) ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਸਰਿਜਨਾਤਮਕ ਪਰਵਿਰਤੀ (creativity) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ (Social Interaction) ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਨੇਤਰੇਤਵ (Leadership) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਮੂਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚੁਣੋ-

1. “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੈ।” ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਏਲਿਸ (ਅ) ਸਟੀਫਨ (ੲ) ਸੀ. ਐਲ. ਕੁੰਡੂ
2. “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਸਵਾਰੇ ਅਤੇ ਟੇਲਫੋਰਡ (ਅ) ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ (ੲ) ਡਗਲਸ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ
3. “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਚਾਰਲਸ ਈ. ਸਕਿਨਰ (ਅ) ਡਗਲਸ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ (ੲ) ਗੈਰੀਸਨ

(5) ਮਾਪ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਅਨ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਪਲਬਧੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ, ਚਰਿਤਰ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਅਤੇ ਸੰਖਿਅਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(6) ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਅਨ- ਮਾਪ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਫਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਤਰਕ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

(7) ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਅਨ- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸਿੱਖਿਅਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ, ਉਸਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ-ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਦਰੂਨੀਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਕਰਿਤਤਵ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਉਸਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਭਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਅਨ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਲੱਗ ਹੈ ਕਿ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਘੱਟ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ. ਐਲ. ਕੁੰਡੂ ਨੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਅਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ-

1. ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ
2. ਸਿੱਖਿਆ
3. ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜੋਜਨ
4. ਮਾਪ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ
5. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਵਿਧੀਆਂ।

ਪ੍ਰੋ. ਕੁੰਭੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਅਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕੁੱਝ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਛੁੱਟਾ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” (In short, whatever is educational or whatever touches child in his classroom behaviour comes with the scope of educational psychology.)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- “ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।” (Educational Psychology takes for its province all informations and techniques pertinent to a better understanding and a more efficient direction of the learning process.)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।
- ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਅਧਿਐਨ-ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਿਯੋਜਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੇ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਉਸਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸਰਿਜਨਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤੀ: ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਗੁਣ।

2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

ਨੋਟ

2. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. 'ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ' - ਇਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. (ਅ)
2. (ੳ)
3. (ੳ)

2.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ-ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਐਚ. ਸਿਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਪ੍ਰ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ- ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-3: ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Educational Psychology)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 3.1 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Educational Psychology)
- 3.2 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Experimental Method)
- 3.3 ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ (Case History Method)
- 3.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 3.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 3.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 3.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:-

- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਅਕਤੀ-ਇਤਿਹਾਸ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਜੀਵਿਤ ਸ਼ਰੀਰਪਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ (ਰਸਾਇਣ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਟਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ (Matter) ਤੋਂ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਕਲਪਨਾ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ 'ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ' ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ?- ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪੱਧਰੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਭਰਾਂਤ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰੇਖਣ (observation), ਪ੍ਰੀਖਣ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। **ਸ਼੍ਰੀ ਜਾਰਜ ਏ. ਲੰਡਬਰਗ**

ਨੋਟ (Lundberg) ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ- “ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਜੇਕਰ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਨਰਿਖਣ, ਸਤਯਾਪਨ, ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ, ਉਸਦੇ ਅਤੀ ਠੋਸ ਅਤੇ ਸਫਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (Social scientists are committed to the belief that the problems which confront them are to be solved if at all, by judicious and systematic observations, verification, classification and interpretations of social phenomenon. This approach in its most rigorous and successful form is broadly designated as the scientific method.)

ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Essential Elements of Scientific Method) - ਸ਼੍ਰੀ

ਮਾਰਟਿਨ ਡਾਲ ਅਤੇ ਮੋਨਾਕੋਸੀ (Martin Dale and Monachesi) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ - “ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (1) ਅਵਲੋਕਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। (2) ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਤਾ ਜਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। (3) ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ (Experiments) ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ (Model situations) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੋ ਸਕੇ। (4) ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਉਪਕਰਣਾਂ (Tools) ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਰਿਖਣ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਯਥਾਰਥ ਮਾਪ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। (5) ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਮੁਲਅੰਕਣਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪੱਧਰੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਖਿਆਤੀ, ਯਥਾਰਥਤਾ, ਵਿਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਉਸਦੀ ਪੱਧਰੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ- ਸਤਿਆਪਨਤਾ (Verificability), ਨਿਸ਼ਚਿਤਾਤਮਕਤਾ (Definiteness) ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਾ (Objectivity), ਸਾਧਾਰਣਤਾ (Generality) ਪੂਰਵਕਥਨਤਾ (Predictability), ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨਕਰਤਾ ਅਵਲੋਕਨ ਜਾਂ ਨਰਿਖਣ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚ ਪਰਖ ਕਰਕੇ, ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਕੇ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3.1 ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Educational Psychology)

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(1) **ਆਤਮਗਤ ਜਾਂ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀਆਂ (Subjective)**- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਗਾਥਾਵਰਣਨ ਵਿਧੀ।

(2) **ਵਸਤੂਗਤ ਜਾਂ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ (Objective)**- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਉਲੇਖ ਨਿੱਚੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ-

- (1) ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਜਾਂ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ (Introspective Method)
- (2) ਬਾਹਰੀ ਨਰਿਖਣ ਜਾਂ ਬਾਹਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ (Observation Method)
- (3) ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Experimental Method)
- (4) ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ (Case History Method)
- (5) ਗਾਥਾ ਵਰਣਨ ਵਿਧੀ (Anecdotal Method)
- (6) ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਵਿਧੀ (Developmental Method)
- (7) ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Comparative Method)

- (8) ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਵਿਧੀ (Interview Method)
- (9) ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ (Questionnaire Method)
- (10) ਸੰਖਿਅਕ ਵਿਧੀ (Statistical Method)
- (11) ਉਪਚਾਰਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Clinical Method)
- (12) ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਧੀ (Test Method)
- (13) ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ (Psycho-Analytical Method)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

(1) **ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਜਾਂ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ (Introspective Method)**- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ’ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ‘ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ’ (To look within or self observation)। ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਕਾਉਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਮਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। **ਵੁਡਵਰਥ** ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮਨਰਿਖਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਦ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮਨਰਿਖਣ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਤਮਗਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਰਿਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਸਮੱਗਰੀ (data) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ- (1) ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਰਿਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ (2) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਤਰਣ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਣ-

- (i) ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਸਭਤੋਂ ਬੜਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ (direct) ਅਧਿਐਨ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਹ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਦੁਆਰਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ, ਯੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। **ਰੋਸ (Ross)** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਰਿਖਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।”
- (iii) ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਖੇਤਰ ਸੀਮਤ ਹੈ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਵਿਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।

ਦੋਸ਼-

- (i) ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਸਪਸ਼ਟ, ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਦਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਵੇਗ, ਅਨੁਭੂਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਿਆਨ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਨਰਿਖਕ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਅਨੁਭਵਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨਰਿਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੋਨੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਨਰਿਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਕਰਤਾ ਇੱਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੋਸ (Ross) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਦਰਿਸ਼ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਨਰਿਖਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਦੋਨੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਰਿਖਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਕਿਰਿਆ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- (iii) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਬਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- (iv) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇੱਕ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੁਖ ਨੂੰ, ਸੁਖੀ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਰ ਦੋਸ਼ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਸੀਮਾ ਦਾ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਅਨ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤੀ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
- (v) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਆਤਮਗਤ (Subjective) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਸਪਸ਼ਟ, ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪੱਖਤੀ ਨੂੰ ਅਪੂਰਣ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ।

(2) ਬਾਹਰੀ-ਨਰਿਖਣ ਜਾਂ ਬਾਹਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨਕਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਨਰਿਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨਪੂਰਵਕ ਨਰਿਖਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਸਦਾ ਦੇਖਕੇ ਅਸੀਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੈ, ਅਥਰੂ ਗਿਰਾਉਂਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਖੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਹਰੀ-ਨਰਿਖਣ ਦੁਆਰਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਦੇ ਸਥਾ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ-ਨਰਿਖਣ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਆਤਮਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ

ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ-ਨਰਿਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਰਿਖਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਸੋਪਾਨ ਹਨ-

ਨੋਟ

(ੳ) ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਰਿਖਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਵਉਣਾ- ਇਹ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਰਿਖਣ ਦੁਆਰਾ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਥਰੂ ਗਿਰਾਉਂਦੇ ਦੇਖਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਨੋਟਸ

ਬਾਹਰੀ-ਨਰਿਖਣ ਦੁਆਰਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.2 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Experimental Method)

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਚੇਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ (Cause and Effect relationship) ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ (Field Experiment) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. **ਰੈਥਸ (Rathus)**- “ਪ੍ਰਯੋਗ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਚਰ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਕਰਕੇ ਕਾਰਨ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” (Experiment is a method of scientific investigation that seeks to discover cause and effect relationship by introducing independent variables and observing their effects on dependent variables.)
2. **ਗੈਰੇਟ (Garrett)**- “ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਖਣ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ।” (Experiment is observation under controlled conditions.)
3. **ਟਾਉਨਸੈਂਡ (Townsend)**- “ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।” (No experiment is better than its poorest control.)
4. **ਜਹੋਦਾ (Jahoda)**- “ਪ੍ਰਯੋਗ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।” (Experiment is a method of testing hypotheses.)
5. **ਫੇਸਟਿਗਰ (Festiger)**- “ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਤੰਤਰ ਚਰ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।” (The essence of an experiment may be described as observing the effect on a dependent variable of the manipulation of an independent variable.)
6. **ਚੈਪਲਿਨ (Chaplin)**- “ਪ੍ਰਯੋਗ, ਨਰਿਖਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (Experiment is a series of observations carried out under controlled conditions for testing the hypothesis.)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ-ਵਧਾ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਿਤ ਚਰ (Dependent Variable) ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ (Independent Variable) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਐਨਕਾਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਾਰਕ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਕ ਰੁਕਾਵਟ ਚਰ (Intervening Variables) ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਨੂੰ ਘਟਾ ਵਧਾ ਕੇ (Manipulation) ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ

ਨੋਟ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਅਧਿਐਨ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਸਮੂਹ (Controlled Group) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਸਮੂਹ (Experimental Group) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Experiment)

ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਬੰਧ (Cause-effect relationship) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਦਾ ਆਸ਼ਰਿਤ ਚਰ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਕਾਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।
7. ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹਾਰੀ ਕਾਰਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਚਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
8. ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ- ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁੱਧ ਮਾਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ (√) ਜਾਂ ਗਲਤ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਤਰਨਰਿਖਣ ਵਿਧੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ।
2. ਬਾਹਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਦੇ ਨਰਿਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਾਂ ਦਾ ਘਟਾ-ਵਧਾ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮਾਪ (Steps of Experimental Method)

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਪਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. **ਸਮੱਸਿਆ (Problem)**- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨਕਰਤਾ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਵਲੰਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Review of Related Literature)**- ਲਿਟਰੇਚਰ ਰਿਵਿਊ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਅਤੇ ਕੀ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕਦੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
3. **ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Formulation of Hypothesis)**- ਲਿਟਰੇਚਰ ਰਿਵਿਊ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਚਰ (Variables)**- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧਕਰਤਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿੰਨੇ ਚਰ ਲੈਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ (ਬਾਧਕ) ਚਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

5. **ਨਮੂਨਾ (Sample)**- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਐਨ ਸਮੂਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਬੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਮੂਨਾ ਚੁਣਨਾ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਉਪਕਰਣ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ (Tools and Material)**- ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ Tool ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
7. **ਚਰਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control of Variables)**- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੋਧਕਰਤਾ ਮੱਧਵਰਤੀ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
8. **ਵਿਧੀ (Procedure)**- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੋਧਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
9. **ਨਤੀਜੇ (Result)**- ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
10. **ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰੀਕਰਣ (Discussion and Generalization)**- ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੂਜੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Differences Between Laboratory Experiment and Field Experiment)

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਪਾਉਂਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਜਟਿਲ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁੱਸ਼ਮਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਭਤੋਂ ਬੜੀ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਰਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਸਤਨ (Manipulation) ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ (Advantages)- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਾਭ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ-

1. ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਵਿਧੀ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹੈ।
3. ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਉੱਚ ਵਿਧੀ ਹੈ।
4. ਇਹ ਵਿਧੀ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ।
5. ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ, ਵਿਸ਼ਵਸਨੀ, ਉਚਿਤ, ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
6. ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਯਥਾਰਥ ਨਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਸਹੀ ਅੰਕੜੇ ਅਤੇ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
7. ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
8. ਇਹ ਪੱਧਰੀ S-O-R ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
9. ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
10. ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੋਸ਼ (De-merits)- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਦੋਸ਼ ਪੀ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।
2. ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਦਾ ਘਟਾਉਣਾ-ਵਧਾਉਣਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਹਸਤਨ ਇੱਕ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।
3. ਖੇਤਰ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
4. ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।
5. ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
6. ਇਹ ਪੱਧਰੀ ਹੋਰ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਖਰਚੀਲੀ ਹੈ।
7. ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
8. ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
9. ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪੱਧਰੀ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੋਟ **ਸਿੱਟਾ (Conclusion):** ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਹੋਰ ਪੱਧਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਚ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਤਯਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਅਨੁਸੰਪਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਪੱਧਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

3.3 ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ (Case History Method)

ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ (Case History Method) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸਵੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 400 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੱਸਿਆਤਮਕ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਰੂਪ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸੀ, ਵਿਗਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਚੀ ਲੈਣਾ ਉਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਵਿਗਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਨਸਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਮਾਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸਦੀ ਘਰੇਲੂ ਪਰਿਸ਼ਠ ਭੁੰਮੀ, ਰੂਚੀਆਂ, ਜਰੂਰਤਾਂ, ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਲਾਪਾਂ, ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਦੱਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ (Case-study) ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਿਚੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੀ ਮੁਲਅੰਕਣ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Adjustment-Problems) ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਸਪਤਾਲਾਂ (Mental Hospitals) ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਚਈ ਇੰਦਰਾਜ ਪੱਤਰ (Cumulative Record Cards) ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਝ ਇਕੱਠੇ ਤੱਥ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਮਨੋਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਨਿਮਨ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ- ਨਾਮ, ਪਤਾ, ਘਰੇਲੂ ਜਨਮਭੂਮੀ, ਕਾਰੋਬਾਰ, ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਗੁਣ ਆਦਿ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰੋਗ ਦਾ ਨਿਪਟਾਣ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਜਰੂਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਜਰੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ (Crow & Crow) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- “ਵਿਅਕਤੀ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਦਾ ਨਿਪਟਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।” (The purpose of case history is predominantly diagnostic.) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਹਨ।

ਗੁਣ-

- (i) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਪਚਾਰਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਦ-ਬੁੱਧੀ, ਪਿਛੜੇ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰਗਰਸਤ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ii) ਵਿਆਪਕ ਵੰਗ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੋਸ਼-

ਨੋਟ

- (i) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਚਿਕਿਤਸਾ ਕੇਂਦਰ (Clinic) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਯਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੈ।
- (ii) ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ, ਧੰਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

3.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- (1) **ਆਤਮਗਤ ਜਾਂ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀਆਂ (Subjective)** - ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਗਾਥਾਵਰਣ ਵਿਧੀ। (2) **ਵਸਤੂਗਤ ਜਾਂ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀਆਂ (Objective)** - ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ।

3.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਅੰਤਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ-** ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. **ਬਾਹਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ-** ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਅੰਤਨਰਿਖਣ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਪੱਧਰੀ (Case History Method) ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. (X) 2. (✓) 3. (✓) 4. (X)

3.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ- ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-4: ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਸਰੂਪ (The General Nature of Growth and Development)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 4.1 ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Growth and Development)
- 4.2 ਪ੍ਰੋੜਤਾ (Maturity)
- 4.3 ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Development)
- 4.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 4.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 4.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 4.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ-

- ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਦਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਸ਼ਵਾਅਵਸਥਾ, ਬਾਲਅਵਸਥਾ, ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜਅਵਸਥਾ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਰਲੋਕ (Hurlock)** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ- “ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।” (Development results in new characteristics and new abilities.)

ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦਾ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਹਿ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੀਚੀਨ ਹੋਵੇਗਾ।

4.1 ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ

(Meaning of Growth and Development)

ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਾਧਾ (Growth) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਭਰੂਣ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਪਰਵਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਵਾਧਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨੰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੰਦ ਕੱਢਣਾ ਵਾਧੇ ਦਾ ਚੇਤਕ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਵਾਧੇ ਦੀ ਇੱਕ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਟਿੱਚਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵਧਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੰਤਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਾਧੇ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਭਾਰ, ਉਚਾਈ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਿਕਾ ਵਾਧਾ (Cellular multiplication) ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਾਧਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਦ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਤੋਂ ਬਾਲ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ-ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੱਥ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਾਵ ਲੰਬਾਈ-ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂ ਤੋਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਮਰਥਾ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ- ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਵਿਕਾਸ ਅਵਯਵਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਮਰਥਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਧੇ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਕਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਮਰਥਾ, ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਅਵਨੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਵਾਧੇ (Growth) ਭਾਵ ਸ਼ਰੀਰਕ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਰੰਭਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੋੜਤਾ (Maturity) ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰਲੋਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਵਿਕਾਸ ਵਾਧੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜਅਵਸਥਾ ਦੇ ਟਿੱਚੇ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

(Development is not limited to growing larger. Instead, it consists of a progressive series of changes towards the goal of maturity. “Development results in new characteristics and new abilities on the part of the individual.”)

ਹਰਲੋਕ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਵਿਕਾਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਟਿੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰਲੋਕ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ-ਭਰ ਇੱਕੋ ਕਰਮ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੇਸੇਲ (Gesell) ਨੇ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ- “ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਯ (ਵਿਚਾਰ) ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਾਂਚਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅੰਗ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸ਼ਰੀਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।..... ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਸਤਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।” (Development is more than a concept. It can be observed, appraised, and to some extent even ‘measured’ in the three major manifestations (a) anatomic, (b) physiologic, (c) Behavioral..... behaviour signs, however, constitute a most comprehensive index of developmental status and development potentials.)

ਨੋਟ ਮੇਰੀਡਿਥ (Meredith) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ- ‘ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਵਾਧੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਆਕਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾਕਰਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ।’ (Some writers reserve the use of ‘growth’ to designate increments in size and of ‘development’ of mean differentiation.) ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਾਂਗੇ। ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗਰਭਾਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਭਰ ਤੱਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਗਰਭਾਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੌੜ੍ਹਾਵਸਥਾ ਤੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਸਭ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ, ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4.2 ਪੌੜ੍ਹਤਾ (Maturity)

ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਰਮ ਗਰਭਾਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਰੂਣ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਰਭਾਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਦੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਦ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਚੱਲ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਬਲ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਵੀ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਦੇ ਪੂਰਵ ਗਰਭਾਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਤੱਕ ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਮ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਹੋਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗਰਭਾਵਸਥਾ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਰਣ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਉੱਤਰ ਕਿਸ਼ੋਰਾਵਸਥਾ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਚਰਣ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਪੌੜ੍ਹਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਵਸਥਾ ਦੇ ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਭਾਵ 21 ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਅਵਸਥਾ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਹਰੇਕ ਗਤੀ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਹੈ ਪੌੜ੍ਹਾਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਪੌੜ੍ਹਾਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਵਸਤੂਤਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਰਨ ਹੈ। ਦਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਨੋਂ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੌੜ੍ਹਤਾ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਡੰਘੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੌੜ੍ਹਤਾ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਦਕਿ ਵਿਕਾਸ ਵਾਂਛਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗੇਸੇਲ (Gesell) ਅਤੇ ਥਾਪਸਨ (Thompson) ਨੇ 1929 ਈ: ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ‘ਸਮ-ਜੁੜਵਾ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਧੀ’ (Co-Twin Control Method) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਮਜੁੜਵਾ ਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ 46 ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ 52 ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਪੋੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜਨ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੋੜੀ ਚੜਨ ਵਿੱਚ 26 ਸੈਕਿੰਡ ਲੱਗੇ। ਬਿਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੁੜੀ ਨੂੰ 52ਵੇਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਪੋੜੀ ਚੜਨ ਵਿੱਚ 45 ਸੈਕਿੰਡ ਲੱਗੇ। 53 ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੁੜੀ ਨੂੰ 2 ਹਫ਼ਤੇ ਤੱਕ ਪੋੜੀ ਚੜਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ 55 ਵੇਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 2 ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੋੜੀ ਚੜਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਸੈਕਿੰਡ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੋੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ।

4.3 ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Development)

ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੈਰੀਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ (Garrison and others) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਜਦ ਬਾਲਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

(1) **ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Developmental Direction)-** ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਸਤਕੋਧੋਮੁੱਖੀ ਜਾਂ ‘ਸ਼ਿਰਾਪੁਛੀ ਦਿਸ਼ਾ’ (Cephalocaudal Direction) ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਿਰ, ਫਿਰ ਧੜ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) **ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Continuous Growth)-** ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਵਿਕਾਸ ਪਰਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਆਕਸਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਗਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਅਵਿਰਾਮ ਗਤੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਕਦੇ ਤੇਜ ਕਦੇ ਹੌਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਵਿਕਾਸ ਅਵਿਰਾਮ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਕਦੀ ਹੌਲੀ ਤਾਂ ਕਦੀ ਤੇਜ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕਿਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਹੌਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ?

(3) **ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Individual Difference in Rate of Growth)-** ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੋਣ ਤੇ ਲੰਬਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਹੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦੋ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਗੈਲੇਸ ਅਤੇ ਥਾਪਸਨ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।
3. ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।
4. ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

(4) **ਵਿਕਾਸ-ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Development Sequences)-** ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦਾ ਗਾਮਕ (Motor) ਭਾਵ ਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਕਰਮ (Sequence) ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿੱਜੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਉਹ ਗਲੇ

ਨੋਟ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਛੇਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦਧਵਨੀ (ਖਿਲਖਿਲਾ ਕੇ ਹਸਣਾ) ਅਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹ 'ਪਾ', 'ਬਾ', 'ਮਾਂ', 'ਦਾ', ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(5) ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Interrelation)- ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਰੂਚੀ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦਾ ਗਾਮਕ (Motor) ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੈਰਿਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਸ਼ਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮੱਜਸ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

(6) ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Uniform Pattern)- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰਲੋਕ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ- “ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਜਾਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ, ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (Every species, whether animal or human, follows, a pattern of development peculiar to that species.)

(7) ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of General to Specific Responses)- ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ (Motor) ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਹੋਵੇ, ਬਾਲਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਨਵਜਾਤ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਦਾ। ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਹੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੱਕ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਲੋਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ- “ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

(8) ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Interaction of Heredity and Environment)- ਬਾਲਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ “ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਉਹਨਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰੋਗ, ਜਨਮਜਾਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਠਿਤ ਜਾਂ ਨਿਰਬਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।” ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

4.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਉਹ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ, ਬਾਲਅਵਸਥਾ, ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸ਼ਨਲਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਕਰਮਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦਾ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਾਧਾ (Growth) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਭਰੂਣ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਾਧਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਟਿੱਚਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸਮਰਥਾ, ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂ ਅਵਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਚੱਲ ਸਕਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੋੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੋੜੀਕਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਦਕਿ ਵਿਕਾਸ ਵਾਂਛਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਵਾਧਾ- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਧਾ, ਸਫਲਤਾ, ਉਨੰਤੀ
2. ਵੰਸ਼ਕਰਮ- ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ

4.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਵਿਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. ਵਾਧਾ
2. ਸਮ-ਜੁੜਵਾ
3. ਗੁਣਾਤਮਕ
4. ਪ੍ਰੋੜਤਾ

4.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
2. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ- ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ - ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਐਸ. ਐਚ. ਸਿਨਾਹਾ ਅਤੇ ਰਚਲਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-5: ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ (Stages of Development)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 5.1 ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Infancy)
- 5.2 ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ: ਬਾਲਅਵਸਥਾ (Stages of Development: Childhood)
- 5.3 ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ: ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ (Stages of Development: Adolescence)
- 5.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 5.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 5.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 5.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ- ਬਾਲਅਵਸਥਾ, ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਜਦ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਲਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ, ਹਰੇਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

- (1) ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ (Infancy)
- (2) ਬਾਲਅਵਸਥਾ (Childhood)
- (3) ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ (Adolescence)

5.1 ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Infancy)

ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯੂਮੈਨ (J. Newman) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਲਈ ਬੜੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ” ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੁਰੰਤ (ਤਤਕਾਲ) ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀਆਂ (Psycho-analysts) ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫਰਾਯਡ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਰੰਭ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (The little human being is frequently a finished product in his fourth or fifth year.)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਏਡਲਰ (Adler) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ “ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (The twentieth century has come to be designated as the century of the child.) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Infancy)

ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ 6 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
ਹਰਲੋਕ (Hurlock)- “ਇਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਪਨ (Babyhood) ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਰੰਭਿਕ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।” (Early childhood extends from two to six years of age.)
 ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਮਹਿਲਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਰਲੋਕ ਨੇ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਖਮ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਤੱਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਔਸਤਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਿਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਰਿਗੜਨਾ, ਚੱਲਣਾ ਅਤੇ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।” (Infancy (on the average from birth to five six years of age) during which the sensory channels begin to function and the child learns to creep, walk and speak.)
 ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇੱਥੇ ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਮੰਨ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Chief Characteristics of Infancy)

ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ-

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ (Rapidly in Physical Growth)**- ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ੀ ਗੀਤੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਗਾਂ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਕਰਮਵਾਰ (Gradual) ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਅਪ੍ਰੋੜਤਾ (Immaturity)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਪ੍ਰੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਪਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ (Dependancy)**- ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਬੜੀ ਅਸਹਾਇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਪਰਵਿਰਤੀਮੂਲਕ ਵਿਵਹਾਰ (Instinctive Behaviour)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਂਸ਼ ਵਿਵਹਾਰ ਮੂਲ-ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਤੇ ਉਹ ਰੋਂਦਾ, ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ (Rapidly in Mental Process)**- ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਧਿਆਨ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਗੁੰਡਏਨਫ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ- “ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅੱਧਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (One half of an individual's ultimate mental status has been attained by the age of three years.)
6. **ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ (Rapidly in Learning Process)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੇਸੇਲ (Gesell) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ- “ਬਾਲਕ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”
7. **ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ (Imaginativeness)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ - “3 ਤੋਂ 6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬਾਲਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਰਧਸਪਨਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।” ਉਹ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। **ਰੋਸ** ਨੇ ਕਿਹਾ

- ਨੋਟ ਹੈ ਕਿ- “ਬੱਚਾ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਉਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
8. **ਦੋਹਰਾਉਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (Attitude of Repetition)**- ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿੰਡਰਗਾਰਡਨ ਅਤੇ ਮਾਨਟੇਸਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਗੀਤ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਵਿਰਤੀ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
9. **ਅਨੁਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (Attitude of Learning Imitation)**- ਬੱਚਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਦੱਸਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਹ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
10. **ਪ੍ਰਤੱਖਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ (Learning Perceptual Experience)**- ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਡਰਗਾਰਡਨ ਅਤੇ ਮਾਨਟੇਸਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਉਪਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਣ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
11. **ਸੰਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ (Emotional Expression)**- ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਣਾ, ਚਿੰਕਣਾ, ਹੱਥ-ਪੈਰ ਪਟਕਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚਾਰ ਸੰਵੇਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ- ਡਰ, ਕਰੋਧ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪੀੜਾ।
12. **ਆਤਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Feeling of self love)**- ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਪਿਆਰ ਮਿਲੇ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਇਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਖਿਲੋਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਕੇ, ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
13. **ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ (sex Instinct)**- ਫਰਾਯਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਵਿਰਤੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਅਸਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਤਨਪਾਨ ਕਰਨਾ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਚੁੰਘਣਾ ਆਦਿ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ।
14. **ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕਮੀ (Absence of Moral Feeling)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਬੁਰੀ, ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਣਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ - “ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਇਸ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਕ ਨੂੰ ਕੁੱਝ-ਕੁੱਝ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਪਰਿਤੋਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦੇਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।” (Later on the social environment reinforces this pleasure pain motive by administering rewards and punishment more or less systematically.)
15. **ਇਕੱਲੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (Tendency of Playing Alone and Together)**- ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਨਰਿਖਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ- “ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਇਕੱਲੇ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੇਡਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
16. **ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Social feeling)**- ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਲੇਨਟਾਈਨ (Valentine) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ- “ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ ਜਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੋ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਸ਼ਵਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵੈਲੇਨਟਾਈਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕਾਲ” (Ideal period of Learning) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਟਸਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ- “ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਤੇਜੀ, ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ

ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (The scope and intensity of learning during infancy exceeds that of any other period of development.)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ-

1. **ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ-** ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਾਵਧਾਨੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਭੋਜਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ-** ਸਿਹਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵੱਛਤਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ-** ਜਦ ਉਹ ਬੋਝਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵੱਛਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. **ਸਨੇਹ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ-** ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਾਲਣ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਦਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾੜੀ ਤੰਤਰ ਉੱਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ-** ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਮੂਲ-ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ (guidance) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ-** ਬੱਚੇ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. **ਆਤਮ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਅਵਸਰ-** ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਪਰਦਰਸ਼ਨ (Self-assertion) ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਭਿਭਾਵਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮ-ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ।
8. **ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ-** ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਹਿਜ ਰੂਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਡ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ (Learning by doing) ਦਾ ਪੂਰਣ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸਟਰੈਂਗ (Strang)** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਗੱਲਾਂ ਖੇਡ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।”
9. **ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ-** ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਘਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਿੰਡਰਗਾਰਡਨ ਅਤੇ ਮਾਨਟੇਸਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ, ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹਨ।” ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਰੂਸੋ** ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਬਾਲਕ ਦੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਸਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।”
10. **ਆਤਮਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ-** ਆਤਮਅਭਿਵਿਅਕਤੀ (Self-Expression) ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਣੀਆਂ ਅਤੇ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਲਾਪ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
11. **ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਥਾਨ-** ਬੱਚਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਰੀ ਸੁਣਕੇ ਜਲਦੀ ਸੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
12. **ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕੇ-** ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੋਚਣ-ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ, ਨਰਿਖਣ, ਸੰਵੇਦਨ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਜਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
13. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ-** ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
14. **ਪਾਠਕਰਮ ਰੂਚੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ-** ਪਾਠਕਰਮ ਰੂਚੀ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿੰਡਰਗਾਰਡਨ ਅਤੇ ਮਾਨਟੇਸਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਾਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
15. **ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਹੋਵੇ-** ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ, ਖੇਡ, ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

16. **ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-** ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੋਵੇ।

17. **ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕੇ-** ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਬੋਲਣ, ਬਤਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ, ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਸਾਫ-ਸਫਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਦਤਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਡਾਈਡੇਨ (Dryden)** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਡੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਸਾਡਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

18. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-** ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੰਗੇ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਲਕ ਅਨੁਕਰਣਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਚਰਿਤਮ, ਵੀਰਾਂ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

19. **ਡਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ-** ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਦੰਡ ਦੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

20. **ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸੁਰੱਖਿਆ-** ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਸਨੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨੇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰੀ ਸਮਰਥਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਲਈ ਸਨੇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬੱਚਾ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5.2 ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ: ਬਾਲਅਵਸਥਾ

(Stages of Development: Childhood)

ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਵਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਪਰਿਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦੋਨੋਂ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਉਸਦਾ ਜਰੂਰੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Childhood)

ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਇੰਨਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਜਾਣੂ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ “ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣੀਕਾਰੀ” ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਤਾਂ, ਵਿਵਹਾਰਾਂ, ਰੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪਾਂ (Patterns) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ **ਬਲੇਅਰ, ਜੋਨਸ ਅਤੇ ਸਿੰਪਸਨ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ- ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਧਾਰਭੂਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (No period during the life-cycle is more important than childhood from an educational point of view. Teachers who work at this level should understand children, their fundamental need, their problems, and the forces which modify and produce behaviour change.)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੌਕੰਨਾ ਹੋਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣ।

ਨੋਟ

ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Childhood)

ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ 6 ਸਾਲ ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਓ (Stability) ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਲੋਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਉੱਤਰ-ਬਾਲਅਵਸਥਾ 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਜਵਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੱਕ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (Late childhood extends from the age of six years to the onset of puberty, between eleven and twelve years.)

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਅਵਸਥਾ 6 ਸਾਲ ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਉਮਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਆਰੰਭਿਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਉਮਰ’ (Elementary School Age) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਸਮੂਹ ਦੀ ਉਮਰ’ (Gang Age) ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਚੁਸਤੀ ਦੀ ਉਮਰ’ (Smart Age) ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਫੁਰਤੀ ਜਿਆਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਅਤੇ ਭੱਜਦੌੜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਗੰਦਾ ਅਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ‘ਗੰਦੀ ਉਮਰ’ (Dirty Age) ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Chief Characteristics of Childhood)

ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ-

(1) **ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ** (Stability in physical and mental growth)- ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮੰਦਤਾ (ਧੀਮਾਪਣ) ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- 6 ਤੋਂ 9 ਸਾਲ ਤੱਕ ਸੰਚੋਕਾਲ (Conservation Period) ਅਤੇ 10 ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ ਪਰਿਪਾਕ ਕਾਲ (Consolidation Period)।

ਸ਼ੈਸਵਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਬਾਲਕਾਲ ਵਿੱਚ (6 ਤੋਂ 9 ਸਾਲ) ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰ-ਬਾਲਕਾਲ (10 ਤੋਂ 12 ਸਾਲੀ ਦੀ ਉਮਰ) ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਸ਼ੈਸਵਕਾਲ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਸਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰੌਸ (Ross) ਨੇ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਮਿੱਥਿਆ ਪ੍ਰੋੜਤਾ’ (Pseudo Maturity) ਦਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।”

(2) **ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ** (Growth in Mental Abilities)- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਅਤੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰੂਤਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਥਾਈ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਅਵਧਾਨ ਵਧਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(3) **ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ** (Intensity of Curiosity)- ਬਾਲਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ “ਇਹ ਕੀ ਹੈ?” ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ?” ਰੌਸ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ‘ਉੱਤਰ-ਬਾਲਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਜਿਗਿਆਸੂ (Curious) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਲਾਣੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਦਿ। ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਢੇਰਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਸਦੇ ਬੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੌਕੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(4) **ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ** (Feeling of Self-dependence)- ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਸਵਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲਕ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਦੈਨਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪਰਾਸ਼ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਜ ਜਿਵੇਂ ਨਹਾਉਣ-ਧੋਣਾ, ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣਾ, ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(5) **ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ (Interest in Constructive Work)**- ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਲੱਕੜੀ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਬਣਾਉਣਾ। ਬਾਲਿਕਾ ਵੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ-ਨਾ-ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਲਾਈ, ਬੁਣਾਈ, ਕਵਾਈ ਆਦਿ।

(6) **ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪਰਿਵਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Acquisition Instinct)**- ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣ, ਗੋਲੀਆਂ, ਖਿਲੋਣੇ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਕਲ-ਪੁਰਜੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਖਿਲੋਣੇ, ਗੁਡੀਯਾ, ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਆਦਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(7) **ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਿਵਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ (Intensity of Gregariousness)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਆਪਣਾ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਦੂਜੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਤਾਉਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਹ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਆਚਰਣ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਝਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। **ਰੋਸ (Ross)** ਨੇ ਕਿਹਾ - ‘ਬਾਲਕ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸਦੱਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’

(8) **ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Extrovert Tendency)**- ਸ਼ੈਸਵਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ (Introvert) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਪਸੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਣ, ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ (Adjust) ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(9) **ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ (Interest in Group Play)**- ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੇਡ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਕਾਰਲਗਰੂਸ (Karlgroos)- “ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਸਟੇਨਲੇ ਹੱਲ (Stanely Hall)- “ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।”

ਸਪੇਂਸਰ (Spencer)- “ਬਾਲਕ ਖੇਡ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਖਾ-ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾ ਦੇ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(10) **ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ (Social and Moral Development)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣਾ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਆਦਿ। ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸਟਰੈਂਗ (Strang)** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ- “ਛੇ, ਸੱਤ ਅਤੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਤੇ ਨਿਆਇਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।”

(11) **ਸੁਪਤ ਕਾਮ ਪਰਿਵਰਤੀ (Dormant Sex Impulse)**- ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਮਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਤਮਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਬਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸਮਲੈਂਗਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਸਖਾਭਾਵ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸਖੀ-ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Education in Childhood)

ਬਾਲਕਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਤਰਦਾਈਤਵ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-

- (1) **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਧਿਆਨ-** ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਉਚਿਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) **ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-** ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਕਣ।
- (3) **ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ-** ਬਾਲਕ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਾਤਾਲਾਪ ਕਰਨਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਬਾਲ-ਪੱਤਰਿਕਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਦੇ ਲਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਾਦ-ਵਿਦਵਾਦ, ਸਮਝਾਸ਼ਣ, ਕਹਾਣੀ-ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (4) **ਪਾਠਕਰਮ-** ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ। ਪਾਠਕਰਮ ਨੀਰਸ ਜਾਂ ਯੰਤਰਵਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਾ ਲੱਦਿਆ ਜਾਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਟ-ਰਟਾਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ।
- (5) **ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀ-** ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਰੂਚਿਕਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰਤਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਡਰਗਾਰਡਨ, ਮਾਨਟੇਸਰੀ, ਬੋਸਿਕ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਡਾਲਟਨ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆ, ਖੇਡ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ।
- (6) **ਖੇਡ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ-** ਖੇਡ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਖੇਡ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖੇਡ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ, ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਡ-ਵਿਧੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾਪੂਰਵਕ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (7) **ਮਾਨਸਿਕ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ-** ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕਣ। ਬਾਲਕ ਅਨੁਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ, ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ, ਨਿਰਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕੇ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ, ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਣ।
- (8) **ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-** ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤੀਆਂ ਵੱਲ ਉਚਿਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੇਲੋੜੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਰਖਾ, ਵੈਰ, ਘਿਰਣਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨ-ਗਰੰਥੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। **ਸਟਰੈਂਗ (Strang)** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਪਣੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਜਾਏ ਤਰਿਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- (9) **ਜਿਗਿਆਸਾ ਪਰਿਵਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣਾ-** ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰੇਕ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਨੂੰ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਕਿਵੇਂ’, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮੂਚਿਤ ਅਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਸਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਉਦੀਪਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਲਾਭਪਰਦ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗਿਆਨ ਜੁਟਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- (10) **ਰਚਨਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ-** ਇਹ ਪਰਿਵਰਤੀ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਬਾਲੂ ਦੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਗੁੱਟਕਾਂ ਤੋਂ ਖੇਡ-ਖੇਡ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

(11) **ਸੰਚੇ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ**- ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਜੋ ਵਸਤੂ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸੰਚੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਪ੍ਰਦ ਵਸਤੂਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਡਾਕ ਟਿਕਟ, ਸਿੱਕੇ, ਖਿਲੋਣੇ, ਚਿੱਤਰ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ।

(12) **ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ**- ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਹੋਰ ਬਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ-ਜੁਲਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਦੱਸ ਬਣਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਵਾਇ ਸਕਾਊਟ, ਗਰਲ ਗਾਈਲ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(13) **ਸਹਿਪਾਠਕਰਮ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ**- ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਾਅੰਤਰ ਕਾਰਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਨਰਿਖਣ, ਭਰਮਣ, ਸਰਸਵਤੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(14) **ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**- ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਮਾਤ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਆਤਮਸੰਯਮ, ਉਦਰਦਾਇਤਵ, ਆਗਿਆਕਰਤਾ, ਵਿਨੇ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਾਨੁਭੂਤ, ਪ੍ਰਤੀਸਪਰਧਾ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।

(15) **ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

5.3 ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ: ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ

(Stages of Development: Adolescence)

ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਿੱਜੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤੁਅਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Significance of Adolescence)

ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਕਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤੁਅਵਸਥਾ ਦੇ ਮੱਧ ਦਾ ਸੰਧੀਕਾਲ (Transitional Period) ਹੈ ਭਾਵ ਬਾਲਕ ਦੋਨੋਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪ੍ਰੋਤੁ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਭਿਭਾਵਕ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਜੋ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਕੱਲਿਆਣ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ - “ਕਿਸ਼ੋਰ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਆਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Youth represents the energy of the present and the hope of future.)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਮਾਨ (Growing) ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਜਰੂਰਤਾਂ, ਰੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Growth Potentialities) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਣ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਹੈਡੋ ਕਮੇਟੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ - “ਗਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਰ ਉੱਠਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਜਵਾਰ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇਂ

ਹੀ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। (There is a tide which begins to rise in the veins of you that the age of eleven or twelve. It is called by the name of adolescence. If that tide can be taken at the flood, and a new voyage begun in the strength and along the flow of its current, we think that it will move onto fortune.) ਅੱਜ ਵਿਦਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਵਰਤੀ, ਉੱਚਤਰ ਮੱਧਵਰਤੀ ਅਤੇ ਸਨਾਤਕ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਏਡੋਲੈਸੈਂਸ’ (Adolescence) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ‘ਏਡੋਲੈਸਿਅਰ’ (Adolescere) ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵੱਲ ਵਧਣਾ’ (To Grow to Maturity)।

ਬਲੇਅਰ ਜੋਨਸ ਅਤੇ ਸਿੰਪਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਅਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਈ ਪਾਸਚਾਤ-ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-

ਜਰਸੀਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕਰਮਣ ਕਰਦਾ (ਵਧਦਾ) ਹੈ।” (Adolescence is a period through, which a growing person makes transition from childhood to maturity.)

ਸਟੇਨਲੇ ਹੋਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਬੜੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਤਨਾਓ, ਤੂਫਾਨ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।” (Adolescence is period of great stress and strain storm and strike.)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਾਰੂਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਹੋਣ ਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਅਵਸਥਾ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ 18 ਸਾਲ ਤੱਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਲਵਾਯੂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜਲਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਲਗਭਗ 2 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

(1) ਪੂਰਵ-ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ (Early Adolescence) 12 ਤੋਂ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ।

(2) ਉੱਤਰ-ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ (Late Adolescence) 17 ਤੋਂ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ।

17 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬਿੰਦੂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਹਰਲੋਕ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਬਾਲਕਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਵਿਭਾਜਨ ਰੇਖਾ ਲਗਭਗ 17 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੈ.....।” (The dividing line between early and late adolescence is placed around seventeen years.)

ਉੱਤਰ-ਬਾਲਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਅਵਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਪੂਰਣ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘**ਇੱਕ ਬੜੀ ਉਲਝਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ**’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਭਿਭਾਵਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਸਨੂੰ ਗੱਲ-ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਤਾੜਦੇ, ਰੋਕਦੇ ਜਾਂ ਟੋਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਦਾ ਉਲਝਣਰੂਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ?

ਪੂਰਵ-ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘**ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਦਰੁਤ ਅਤੇ ਤੇਜ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਲ**’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੀ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਟੇਨਲੇ ਹੋਲ ਨੇ ਪੂਰਵ-ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਝੰਝਾ ਅਤੇ ਮਾਨੁੱਖੀ ਤਨਾਓ ਦੀ ਅਵਸਥਾ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ‘**ਇੱਕ ਅਟਪਟੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਅਵਸਥਾ**’ (Problem Age) ਪੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 12, 13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ 18, 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਨੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਗਰਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜਲਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 2 ਸਾਲ ਪੂਰਵ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Development of Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ-

(1) **ਤਵਰਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Saltatory Development)**- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸਟੇਨਲੇ ਹੌਲ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਅਡੋਲਸੇਂਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਕਸਮਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੈਸ਼ਵ ਜਾਂ ਬਾਲਕਾਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਟੇਨਲੇ ਹੌਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਕਿਸ਼ੋਰ ਜਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇੱਕਦਮ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।"

(2) **ਕਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Gradual Development)**- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਥਾਰਨਡਾਈਕ, ਕਿੰਗ ਅਤੇ ਹਾਲਿੰਗਵਰਥ (Thorndike, King and Hollingworth) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜੋ ਨਵੀਨਤਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇੱਕਦਮ ਲਾ ਆ ਕੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਕਰਮਵਾਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿੰਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਰੁੱਤ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Chief Characteristics of Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਿੱਗੀ ਅਤੇ ਹੰਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- "ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ- ਪਰਿਵਰਤਨ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" (The one word best characteristics adolescence is change. The change is physiological, sociological and psychological.)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) **ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Bodily Changes)**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਪੁਰਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) **ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ (Mental Development)**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ- ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲਪਨਾ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਦਿਵਾਸਪਨਿਆਂ ਦ ਬਹੁਤਾਤ, ਤਰਕ, ਨਿਰਣਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ (Moods) ਆਦਿ।

(3) **ਸਥਾਇਤਵ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Stability and Adjustment)**- ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੌਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ "ਸੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪੁਨਰਾਵਰਤੀ" (Recapitulation) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ। ਉਸਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(4) **ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਜੀਵਨ (Emotional Life)**- ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸੰਭਵ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਢਹਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(5) **ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ (Contrasting Mental Moods)**- ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਵਾਰਥਹਿਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੇ (On Higher Level) ਆਰੰਭਿਕ ਬਾਲਕਾਲ ਦਾ ਪੁਨਰਾਵਰਤਨ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਧ ਜਰੂਰ ਬਾਲਕ ਤੋਂ ਉੱਚ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਉਲਝਣ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਦੁਖੀ, ਚਿੰਤਿਤ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(6) ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Mental Independence and Revolt to Authority)- ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਗਿਰਫਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ 'ਕਿਵੇਂ ਹੈ' ਇਸ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਉਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਤਰਕ ਕੀਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (No taken for granted attitude) ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(7) ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਕਾਸ (Maximum Development of Intelligence)- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਆਪਣੀ ਉੱਚ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਦਰਜਾਈਆਂ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- (1) ਵਿਸ਼ੇ (Concepts) ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ (Abstract Thinking) ਦੀ ਸਮਰਥਾ।
- (2) ਤਰਕ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ।
- (3) ਧਿਆਨ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ।
- (4) ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸਤਾਰ (Memory Span) ਦੀ ਸਮਰਥਾ।
- (5) ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ (Creative Imagination) ਦੀ ਸਮਰਥਾ।

(8) ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Interests)- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਿਕਾਵਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਆਸ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ, ਕਲਾਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ, ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣਾ, ਰੇਡੀਓ ਸੁਣਨਾ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪਰਿਵਰਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਦੌੜ-ਧੁੱਪ ਕਰਨਾ, ਸਾਹਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਢਾਈ-ਬੁਣਾਈ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(9) ਕਾਮ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Sex Instinct)- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮ-ਪਰਿਵਰਤੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੌਸ ਲੇ ਸਲਾਟਰ (Slaughter) ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਕਾਮ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜਰੂ ਮੂਲ ਤੱਥ ਹੈ..... ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਦੀ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਕੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (Sex is the fundamental fact of adolescence, if not of all life. Like the overflow of great river, it irrigates and fertilizes great tracks of life's territory.)

ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਯੌਨਿਕ ਵਿਕਾਸ (Sexual Development) ਹੈ। ਡਾ. ਜੌਸ (Jones) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸ਼ੈਸ਼ਵਕਾਲ ਦੇ ਯੌਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੁਨਰਆਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਦਾ ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ (ਦਮਿਤ) ਯੌਨ ਵਹਾਓ (Repressed Sex Impulse) ਜੋ ਬਾਲਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਬੇਚੈਨੀ, ਹੱਥ ਦੇ ਨੌਹ ਚਬਾਉਣਾ, ਪੈਂਸਿਲ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦੇਣਾ, ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੁਪੱਟੇ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲਪੇਟਣਾ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਿੰਨ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ-

(ੳ) ਆਤਮ-ਪ੍ਰੇਮ (Auto-Eroticism)- ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਆਤਮ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ, ਸੰਵਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਰਸੀਸਜਮ (Narcissism) ਕਿਹਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮ-ਭਾਵਨਾ (Homo-Sexual Feeling)- ਆਤਮ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਬਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਘੁਲਣਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਘਣਤਾ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

(੮) **ਉਲਟਲਿੰਗਕ ਕਾਮ-ਭਾਵਨਾ (Hetro-sexual Feeling)**- ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉੱਤਰ-ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਿਸ਼ੋਰ-ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੂਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਸਪਰ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ, ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਯੌਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਕਰਮਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਜਾਂ ਇਹ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

(10) **ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਤਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (Attitude of Dependence)**- ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਕਸ਼ਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਭਰਤਾ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਵੇ ਬਲਕਿ ਇਹ ਪਰਵਿਰਤੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਹਨਾਂ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਯੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ 'ਵੀਰ ਪੂਜਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ' (Hero-Worship Age) ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੀਰ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(11) **ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਨਮ (Religious Feeling)**- ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਆਤਮਸੰਜਮ, ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ, ਕਰਤੱਵ-ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(12) **ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Feeling of Social Service)**- ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰੌਸ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਕਿਸ਼ੋਰ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਉਦਾਰ ਦਿਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਔਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

(13) **ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਲ (Exuberance of Imagination)**- ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕਲਪਨਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨੇ (Day-Dream) ਦੇਖਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਤਮਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਬਣਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹਾਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਬਾਲ ਅਪਰਾਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ-ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਲਪਨਾ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਉੱਨਤਾ (Sublimation) ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਵੀ, ਕਲਾਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ, ਨਾਟਕਕਾਰ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(14) **ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Altruism)**- ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਵਾਰਥ-ਭਾਵਨਾ, ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਪਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਭਾਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਬਲਿਦਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਪਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮੌਤ ਤੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

(15) **ਆਤਮ-ਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Feeling of Self Respect)**- ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਲਦ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਅਤੇ ਤਰਿਸਕਾਰਤ ਸਮਝਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਵਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਿਤ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਸੰਨਮਾਨ

ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ-ਕਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਤਮਸੰਨਮਾਨ ਨੂੰ ਠੋਸ ਲੱਗਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘਰ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ।

(16) **ਅਪਰਾਧ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Criminal Tendency)**- ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਕਾਵਟ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਪਰਾਧ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੈਲੇਨਟਾਈਨ (Valentine) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ- “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਅਪਰਾਧ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਪੱਕੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਖਿਆ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

(17) **ਸਮੂਹ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Gregarious Tendency)**- ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਕਿਸੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਦੱਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜ (Roles) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(18) **ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (Extrovert tendency)**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਆਪਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ, ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ, ਸਹਿਯੋਗ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(19) **ਕਸਰਤ ਚੁਣਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ (Anxiety for Vocational Selection)**- ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੀ ਭਾਵੀ ਕਸਰਤ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੇ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਵਕੀਲ, ਸਿੱਖਿਅਕ, ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਸਫਲ ਕਿਸਾਨ ਬਣਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀ ਕਈ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਟੇਨਲੇ ਰੌਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ- “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਰ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” (Adolescence is a new birth, for the higher and more completely human traits are new born.)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਰਿਖਣ (Observation of the Behaviour in Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਇੱਕ ਸੰਕਰਮਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨਾ ਬਾਲਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰੋੜੂ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- ਪੂਰਵ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ। ਪੂਰਵ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਹ ਕਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਵ ਤੂਫਾਨ ਅਤੇ ਤਨਾਓ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਬਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਗਸ਼ਾਲੀ, ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਕੀ ਇੱਛਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੋੜੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿੰਦਾ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਤਰਿਸਕਾਰ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਿਮਨ ਲੱਛਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ-

1. ਨਵੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਨਵੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਨਵੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਨਵੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਵੇਗਾਂ ਭਾਵ- ਕਰੋਧ, ਡਰ, ਆਕੂਲਤਾ, ਇਰਖਾ, ਸਪਰਧਾ, ਸਨੇਹ, ਜਿਗਿਆਸਾ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

5. ਹੁਣ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਉਹ ਸਮੂਹ ਨਿਰਮਾਣ, ਮੰਡਲੀਆਂ, ਭੀੜ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਮੰਡਲੀ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਗਰਸਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
7. ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਲਿੰਗ ਵੱਲ ਪਿਆਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
8. ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਲਿੰਗ ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
9. ਨਵਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਬਹੁਮੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
10. ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਲੜੀ ਬਣਾਕੇ ਨਰਿਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਦਿ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣੋ-

1. “ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ” ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਫਰਾਇਡ (ਅ) ਹਰਲੋਕ (ੲ) ਏਡਲਰ
2. “ਬਾਲਕ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਣਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ” ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸਦੇ ਹਨ-
(ੳ) ਗੇਸੇਲ (ਅ) ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ (ੲ) ਹਰਲੋਕ
3. ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼’ ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ-
(ੳ) ਜੇ. ਐਸ. ਰੋਸ (ਅ) ਵੈਲਨਟਾਈਨ (ੲ) ਸਟਰੈਂਗ

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Education in Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਅਤੇ ਨਾਜੁਕ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅੱਛਾ ਬੂਰਾ, ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਦਰੋਹੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਅਧਾਰਮਿਕ, ਮਿਹਨਤੀ ਜਾਂ ਅਕਰਮਣ, ਸੱਭਿਅ, ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਅਸੱਭਿਅ, ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸੁਨਯੋਜਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ, ਉੱਚਤਮ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੈਲਨਟਾਈਨ ਦਾ ਇਹ ਵਾਕ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ- “ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। (After long preacing on the part of psychologist, the great importance of the period of adolescence from an educational point of view is at last being widely recognised.)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ-

(1) ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਬਲ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪੋਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ, ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸਰਤਾਂ ਅਤੇ ਖੇਡਕੁੱਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਗਤੀ (Motor) ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਖੇਡ ਕੁੱਦ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਸਰਤ, ਕੁਸ਼ਤੀ, ਫੁਟਬਾਲ, ਹਾਕੀ, ਵਾਲੀਬਾਲ, ਕਬੱਡੀ, ਤੈਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਸਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਹਤਮੰਤ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸਦੇ

ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣਾ-ਫਿਰਨਾ, ਯਾਤਰਾ, ਪਿਕਨਿਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਰੀਖਣ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(2) **ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-** ਕਿਸ਼ੋਰਾਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਨਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ, ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੂਝਾਨ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਾਅੰਤਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਵਾਚਨਆਲਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਲਾ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਨਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪਰਿਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਲਈ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਉਸਦੀਆਂ ਰੂਚੀਆਂ, ਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਦਿਨ ਦੇ ਸਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ੋਧਾਂ-ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਰਯਟਨ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਸਾਹਿਤਕ ਗੋਸ਼ਠੀ ਆਦਿ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਾ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੁੱਧ ਉਚਾਰਣ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

(3) **ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-** ਕਿਸ਼ੋਰਾਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ-ਜਿਹੀ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੂਰ ਵਿਕਸਿਤ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਵੇਗ ਕੁੱਝ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਬੁਰੇ ਸੰਵੇਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਹਤਾਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਜਾਂ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸੰਵੇਗਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਧ (Sublimation) ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਸੰਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੂਚੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਗ-ਸ਼ੋਧ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਮਹਾਂਕਵਿ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਵੇਗ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ। ਕਾਮ-ਪਰਿਵਰਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਚੱਕ ਕੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਕਰਨਾ, ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵੀਰ ਪੂਜਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਚੱਕ ਕੇ ਚਰਿਤਰ ਗਠਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਣ ਦੇ ਲਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(ਸ) ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(4) **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-** ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਾਅੰਤਰ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ, ਖੇਡਕੁੱਦ, ਸਕਾਊਟਿੰਗ, ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(ੳ) ਸਮਾਜਿਕ-ਸਮਾਯੋਜਨ (Social Adjustment)- ਕਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ।

(ਅ) ਸਮੂਹ-ਨੈਤਿਕਤਾ (Group Morality) ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੇਤਰਤਵ, ਉਤਸਾਹ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨਾ।

ਨੋਟ

(ੲ) ਮਿੱਤਰਤਾ-ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।

(ਸ) ਸਿਹਤਮੰਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।

(ਹ) ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਾਅੰਤਰ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

(ਕ) ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ।

(5) **ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**- ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੰਗੇ ਆਦਰਸ਼, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ। ਰੋਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਨੈਤਿਕ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਵਿਕਾਸ ਤਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਉਚਿਤ-ਅਨੁਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(6) **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਚੀ ਰੁਝਾਨ, ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਠਕਰਮਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ (Educational Guidance) ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ (Vocational Guidance) ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣ ਸਕਣ।

(7) **ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਤਰਕ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਂ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਾਭ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੋਸ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

(8) **ਯੋਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅੱਧ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਕੋਚ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬੁਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੋਸ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ - “ਯੋਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਸਕ ਦੁਆਰਾ ਗੋਪਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ।”

(9) **ਸਹਾਨੁਭੂਤੀਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਉਲਝਣਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵੱਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਰਦਾਈਤਵ ਦੇ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of teacher in Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਨਾਓ ਅਤੇ ਤੁਫਾਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨਾ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੁ ਬਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅੰਬਾਰ ਜਿਹਾ ਲਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਬਿਗੀ ਅਤੇ ਹੰਟ**

(Bigge and Hunt) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਤਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ - ਪਰਿਵਰਤਨ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (The one world which best characterize Adolescence is change. The change is philosophical, sociological and psychological.)

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਸਫੂਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉੱਠਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਨ ਮਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਬਦਲਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਭਰ ਜਿਹਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸੰਤੁਲਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਅਸਥਾਇਤਵ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਨਾਓ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ। ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਗਿਆਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵੇ।

(1) **ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਦਲਾਵ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਚੇਤ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਆਹਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(2) **ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ, ਪ੍ਰੇਮ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਜਿਹੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦੱਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਡ, ਸਕਾਊਟਿੰਗ, ਪ੍ਰਯਾਟਨ, ਐਨਸੀਸੀ, ਐਨਐਨਐਸ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕਕਰਨ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਯੋਗ, ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਸਹਿਯੋਗੀ, ਸਨੇਹ ਵਾਲਾ, ਕੋਮਲ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਟਰੈਂਗ (Strang) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨਾਲ ਦੈਨਿਕ ਸੰਪਰਕ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

(3) **ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਬੀ.ਐਨ.ਝਾ. (B. N. Jha)** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਇੱਕ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦਮਈ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੂਜੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਖੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।” ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਵੇਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਬੀ. ਐਨ. ਝਾ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।” ਬਾਲਕ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਿਅਕ ਹੀ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੰਗੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ, ਚੰਗੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਚਰਿਤਰ ਕਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮੇਪੂਰਣ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(4) **ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਫੂਡਵਰਥ** ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਬੀ. ਐਨ. ਝਾ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਮਾਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਚੰਗੀ ਕਸਰਤ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਆਦਿ ਵੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕਰਣ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਜਿਗਿਆਸਾ ਆਦਿ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇਕੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਝੁਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਰੋਬਾਰਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।

(5) **ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ** - ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਉਚਿਤ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਸਟਨਫੋਰਡ ਬਿਨੇ’ ਮਾਪਦੰਡ (Stanford Binet Scale) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਮ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਵਿਸਤਾਰ ਇਸ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵਧਦਾ ਹੈ - 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ, 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸੱਤ ਸੌ ਅਤੇ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸ਼ਬਦ। ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਮਨ ਹੇਠਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਬਹੁਮੱਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਚੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਏ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ। ਇਸ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

(6) **ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ**- ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸਰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਕਸਰਤ ਭਾਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕਰਾਜਕਰਮ ਜਿਵੇਂ - ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੰਚ, ਪਹੇਲੀ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਤਰਕ-ਭਾਸ਼ਣ ਕਵਿਤਾ-ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ ਲੇਖ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਮਤਿਹਾਨ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਫਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਤਾਰਪੂਰਵਕ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(7) **ਯੋਨ ਸਿੱਖਿਆ**- ਯੋਨ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗ, ਵਿਵਹਾਰ, ਰੁਚੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਯੋਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇ। ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਅਤੇ ਉਦੇਗ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨਦੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਵਿਰਯ ਦਾ ਰਿਸਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀਰਯ ਰਿਸਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂਰਵ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਰਜਸਵਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਵੀਰਯ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਰਜੋਦਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ-ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਤੇਜਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪਰਵਿਰਤਿਤ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ - ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਆਦਿ।

ਟਾਸਕ

ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਦੀ ਦੇ ਅਖਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਪਰਿਚਰਚਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯੋਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੋਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ।

(8) **ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ-ਪਰਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ-** ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਪਰਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਨਰਿਖਣ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਆਪਣੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਵੀ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਹੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

(9) **ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ-** ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅੱਧ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਅਭਿਭਾਵਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਜਾਂ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਚਿੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਹਨੁਭੂਤੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਅਸਕ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਖਿਚਾਤਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

(10) **ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-** ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਯੁਕਤਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਉਤਸਾਹ-ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਨੈਤਿਕ-ਅਨੈਤਿਕ ਆਦਿ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ।

ਨੋਟ

5.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਲਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ, ਹਰੇਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲ-ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ- (1) ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ, (2) ਬਾਲਅਵਸਥਾ, (3) ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ।
- ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਸ਼ਵਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਵਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦੋਨੋਂ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਸਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਿੱਜੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੌੜ੍ਹਾਅਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੁਹ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਕਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪੌੜ੍ਹਾਅਵਸਥਾ ਦੇ ਮੱਧ ਦਾ ਸੰਧੀਕਾਲ ਹੈ।

5.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ**- ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ (ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਵਾਣੀ ਆਦਿ)।
2. **ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ**- ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ - ਅੱਖ, ਨੱਕ, ਕੰਨ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਆਦਿ)।

5.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ‘ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ’ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਨ੍ਹਾਂ-ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ?
3. ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

ਨੋਟ

1. (ੳ)
2. (ਅ)
3. (ੲ)

5.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
2. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਪ੍ਰਾ. ਲਿ. ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ- ਬਰਜਕੁਮਾਰ, ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-6: ਸਿੱਖਿਆ (Learning)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 6.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Learning)
- 6.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition of Learning)
- 6.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Process of Learning)
- 6.4 ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Features of Learning Process)
- 6.5 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Learning)
- 6.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 6.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 6.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 6.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀਰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਕਰਵਿਊ ਤੋੜਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕੁੱਝ-ਨਾ-ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਹਾਇ ਅਤੇ ਪਰਾਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਉਹ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ 'ਸਿੱਖਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

6.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Learning)

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਨਮਜਾਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮਜਾਤ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ- ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਜਲਦੀ ਅੰਗਿਠੀ ਰੱਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਛੂੰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੂੰਚੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਜਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ

ਨਾਲ ਹਟਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਦੀ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਕਿ ਅੱਗ ਉਸਨੂੰ ਜਲਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਨੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਪ੍ਰੋੜਤਾ (Maturity) ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲੇਅਰ, ਜੋਨਸ ਅਤੇ ਸਿੰਪਨਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ - “ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੋ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (Any change of behaviour which is a result of experience and which causes people to face later situation differently may be called learning.)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition of Learning)

(1) ਮੋਰਗਨ ਅਤੇ ਗਿਲੀਲੈਂਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਸਿੱਖਿਆ, ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਹੈ, ਜੋ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (Learning is some modification in the behaviour of the organism as a result of experience which is retained for at least a certain period of time.)

(2) ਗੇਟਸ ਅਤੇ ਹੋਰ- “ਸਿੱਖਿਆ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।” (Learning is the modification of behaviour through experience and training.)

(3) ਵੁਡਵਰਥ- “ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।” (The process of acquiring new knowledge and new responses is the process of learning.)

(4) ਸਕਿਨਰ- “ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਵਹਾਰ-ਵਿਵਸਥਾਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (Learning is process of progressive behaviour adoption.)

(5) ਕਰਾਨਬੈੱਕ- “ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (Learning is shown by a change in behaviour as a result of experience.)

(6) ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ - “ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਤਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਹੈ।” (Learning is the acquisition of habits, knowledge and attitudes.)

(7) ਥਾਰਨਡਾਈਕ- “ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਯੁਕਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ।” (Learning is selecting the appropriate response and connecting it with the stimulus.)

(8) ਕੁਪੂਸਵਾਮੀ- “ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਜੀਵ, ਇੱਕ ਪਰਸਿਥਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਅਰਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Learning is the process by which an organism, as a result of its interaction in a situation, acquires a new mode of behaviour, which tends to persist and affect the general behaviour pattern of the organism, to some degree.)

(9) ਪਾਰੀਕ- “ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨਤਮਕ, ਗਾਮਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਗਤ ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਆਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧੀਗ੍ਰਹਿਣ, ਆਤਮੀਕਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਗਾਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸਮਰਥਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।” (Learning is the process of acquiring assimilating and internalizing cognitive, motor or behavioural inputs for their effective and varied use when required and leading to enhanced capability of further self-monitored learning.)

(10) ਗੈਨੇ- “ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ ਜੋ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਰੇ ਸਿਰਫ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਭਿਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Learning is a

ਨੋਟ

change in human disposition or capability which can be retained and which is not simply ascribed to the process of growth. The kind of change called learning exhibits itself as a change in behaviour and the inference of learning is made by comparing what behaviour was possible before the individual was placed in a Learning Situation.)

(11) **ਬਾਉਨੇ ਅਤੇ ਐਕਸਟੈਂਡ**- “ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ, ਦਕਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਚਾਹਨਾ ਦੀ ਮੂਲਭੂਤ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਘਣੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।” (Learning is intimately related to the basic behavioural characteristics of knowledge.)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਸਤੂਤਾ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਘਟਕ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗ ਤੋਂ ਜਲ ਜਾਣ ਤੇ ਬਾਲਕ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।
- (2) ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ ਕਿ ਅੱਗ ਤੋਂ ਜਲ ਜਾਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੂਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਕਈ ਅੱਗ ਤੋਂ ਜਲ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗ ਤੋਂ ਜਲ ਨਾ ਜਾਵੇ।
- (4) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (5) ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਤ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜੋ ਪ੍ਰੋੜਤਾ, ਨਸ਼ਾਖੇਰੀ, ਥਕਾਨ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਪਰਿਵਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (6) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਵੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪਰਿਵਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (7) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨਾਤਮਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋਚਾਲਕਾਂ (Cognitive, Affective and Conative or Psychomotor) ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Process of Learning)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਚੇਤਨ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਪ੍ਰੋੜਤਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਥਰੀ (Guthrie) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।” (Ability to learn is to respond differently to situation because of past experience to a situation.)

ਪੀਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-“ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੀਲ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

- (1) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- (2) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਲਕਾਂ ਝਪਕਨਾ, ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲੈਣਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।
- (3) ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਜੀਵ ਅਨੁਕੂਲਨ ਜਾਂ ਚੇਤਨ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (4) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (5) ਸਿੱਖਿਆ ਗਲਤੀ ਰਹਿਤ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਪੂਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬੋਆਜ (Boaz) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਆਦਤਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ (“Learning is the process which the individual acquires various habits, knowledge and attitudes that are necessary to meet the demand of life in general.”)

ਵੁਡਵਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਜਦ ਕਿਸੀ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕਰਨਾ ਸਬਲਕਰਤ (reinforced) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲਮੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (Learning consists in doing something new provided the new activity is reinforced and reappears in latter activities.)

ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਕਿਨਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁਹਿਆ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

6.4 ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Features of Learning Process)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

(1) **ਸਿੱਖਿਆ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ (Learning is universal)**- ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਟਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(2) **ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ (Learning is change)**- ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਿਖਲਾਈ ਦੇਣਗੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੜੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) **ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਹੈ (Learning is development)**- ਬਾਲਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(4) **ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਕੂਲਣ ਹੈ (Learning is adjustment)**- ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਨਜ਼ਦਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਣ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੇਟਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(5) **ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਯੋਜਨਪੂਰਵਕ ਹੈ (Learning is Purposesive)**- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਪੂਰਵਕ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(6) **ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ (Learning is continuous)**- ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੀ ਕਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਇਹ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(7) **ਸਿੱਖਿਆ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ (Learning is creative)**- ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਕਰੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(8) **ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੈ (Learning is response to total situation)**- ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਹੈ।

(9) **ਸਿੱਖਿਆ ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਹੈ (Learning is a relationship)**

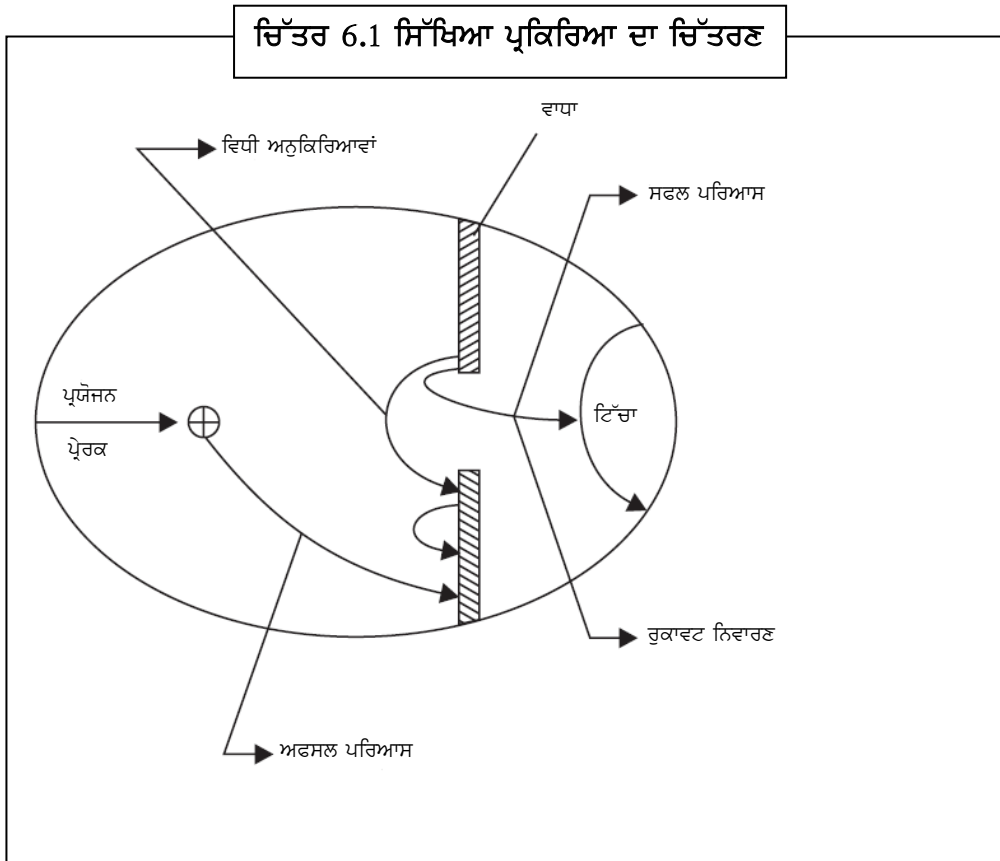
ਨੋਟ between stimulus and response)- ਕਿਸੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੀ ਗੱਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ 'ਸੰਬੰਧਨਵਾਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

 ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

(10) ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ (Learning is related with cognitive, affective and conative domains)- ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਖੇਤਰ ਗਿਆਨਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦਕਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(11) ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਤਰਣੀ ਹੈ (Learning is transferable)- ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੇ ਗਏ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨਾਤਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਤਰਣੀ ਹੈ।

(12) ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ (Learning is a process)- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮੱਧ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸਥਾਈਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪੂਰਕ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭ ਪਹਿਲਾਂ ਟਿੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਫਲ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਫਲ ਪਰਿਆਸ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਸਫਲ ਪਰਿਆਸ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹਨ-

- (i) **ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ (Need or Purpose)** - ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ (Motive) ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਰੂਰਤ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
- (ii) **ਟਿੱਚਾ (Goal)** - ਜਰੂਰਤ ਟਿੱਚਾ-ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੈਣ ਤੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਟਿੱਚਾ-ਬੋਧ ਦੇ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (iii) **ਸਮਾਯੋਜਨ (Adjustment)**- ਵਿਅਕਤੀ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਜਾਣ ਕੇ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਆਸ ਸਫਲ ਪਰਿਆਸ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਅਸਫਲ ਪਰਿਆਸ।
- (iv) **ਪਰਿਵਰਤਨ (Change)**- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਥਾਈ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਰਜਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (×) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਗਲਤੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਗਲਤੀਪੂਰਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
3. ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - “ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਤਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਭਿਵਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਹੈ।”
4. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੋਪਾਨ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੋਪਾਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਮਿਲਰ** ਅਤੇ **ਡੋਲਾਰਡ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੋਪਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ- “ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦੇਖਣਾ-ਭਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” (In order to learn one must want something, notice something, do something and get something.)

ਡੇਸ਼ਿਲ (Dashiell) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੋਪਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਪਾਨਾਂ ਵਿੱਚ (1) ਅਭਿਪ੍ਰੇਰਣਾ, (2) ਉਦੇਸ਼, (3) ਰੁਕਾਵਟ, (4) ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ, (5) ਸਬਲੀਕਰਨ, (6) ਸਾਧਾਰੀਕਰਨ ਜਾਂ ਏਕੀਕਰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਰੂਰਤ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰਕੇ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਸਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸਪਰਯੋਜਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਿੱਜਾ ਸੋਪਾਨ ਹੈ- ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ। ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯਤਨ ਜਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜੋ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਬਲੀਕਰਤ (Reinforced) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੀ ਸਫਲ ਕਿਰਿਆ ਦੀ

ਨੋਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਸਥਿਤੀ ਆਉਣ ਤੇ ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਰਨ (Reinforcement) ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੋਪਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨਵੀਨ ਸਫਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਜਦ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹਰਬਟ ਨੇ ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਪਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ - ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਅਰਥਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਨਾਯੁਮੰਡਲ, ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ, ਗਾਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੋਰਿੰਗ, ਲੋਂਗਫੀਲਡ ਅਤੇ ਵੇਲਡ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ - “ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਡੇਨਿਸ (Dannis), ਮੈਕ-ਗੋ (Mc Grow), ਸਟੇਅਰ (Strayer) ਆਦਿ ਨੇ ਜੁੜਵਾ ਬਾਲਕ, ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੇਨਿਸ ਸ਼ੀਮਾਨ ਨੇ ਦੋ ਜੁੜਵਾ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਬਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜ ਮਹਿਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੋੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਪੋੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੋਨੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਅਰਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਲਿਖਣਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਗਣਿਤ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਉੱਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਨੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।

ਨੋਟਸ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਅਰਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ, ਲਿਖਣਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਸਿੱਖਣਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6.5 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Learning)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

(1) **ਸੰਵੇਦਨ ਗਤੀ ਸਿੱਖਿਆ (Sensory motor Learning)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕੋਸ਼ਲ (Skills) ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤੈਰਨ, ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਣਾ, ਟਾਈਪਿੰਗ, ਚਿੱਤਰ

ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੈਨਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੇਅਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਹਰਾਕੇ ਉਹ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

(2) **ਗਾਮਕ ਸਿੱਖਿਆ (Motor Learning)**- ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਗਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

(3) **ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ (Intellectual Learning)**- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) **ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਸਿੱਖਿਆ (Perceptual Learning)**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸੁਣਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਪ੍ਰਤਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ (Conceptual Learning)**- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਕ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ 'ਚਿੰਤਨ' ਅਤੇ 'ਤਰਕ' ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੲ) **ਸਹਿਚਾਰਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ (Associative Learning)**- ਪ੍ਰਤਯਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ 'ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ' ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਸ) **ਕਦਰਦਾਨੀਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ (Appreciative Learning)**- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਜਾਂ ਭਾਵੁਕਤਾਪੂਰਣ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਭਾਵ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਹ) **ਕਾਰਜਕਰਮਿਤ ਸਿੱਖਿਆ**- ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਖੋਹ ਜਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੋ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ-

(1) **ਸਰਲ ਸਿੱਖਿਆ**- ਬਾਲਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਜਦ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਖੇਡਦੇ-ਖੇਡਦੇ ਅੱਗ ਨਾਲ ਛੂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(2) **ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਿੱਖਿਆ**- ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਔਖੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਸਤਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕ ਜਦ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰ, ਤਾਲ, ਭਾਵ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਰਾਗ, ਆਲਾਪ ਆਦਿ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਓ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(3) **ਆਕਸਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**- ਆਕਸਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਘਟਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਕਸਮਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(4) **ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ**- ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਯਾਸ ਰੂਪ ਤੋਂ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਤੇ ਸਚੇਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਗਣਿਤ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਏਗਾ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਗਣਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿੱਖਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਭਿਆਸ ਆਦਿ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

6.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕੁੱਝ-ਨਾ-ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਨਮਜਾਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮਜਾਤ ਪ੍ਰਵਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - “ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਤਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਹੈ।”
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪੈਣਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਨਾਯੂਮੰਡਲ, ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ, ਗਾਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਉੱਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਦੇ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਨੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।

6.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- ਸਿੱਖਿਆ- ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖਿਆ।
- ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ - ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੁਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ।

6.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੂਟ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਮਝਾਓ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਠ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

ਨੋਟ

1. (×) 2. (√) 3. (√) 4. (×)

6.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਕਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-7: ਸਿਖਲਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Teaching Theory)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 7.1 ਸਿਖਲਾਈ ਕੀ ਹੈ? (What is Teaching?)
- 7.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors of Influencing Learning)
- 7.3 ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Learning for Teachers)
- 7.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 7.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 7.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 7.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿਖਲਾਈ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਭਾਵ - ਸਿੱਖਿਅਕ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਪਾਠਕਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

7.1 ਸਿਖਲਾਈ ਕੀ ਹੈ? (What is Teaching?)

ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਾ ਵਾਲੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਭਾਵ ਰਟਣ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਠੁਸਣ ਤੋਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾ (Phenomena) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਾਥੁਰ- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਥੋਥੇ, ਅਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ..... ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਯੋਜਨ ਬਣਾ ਸਕਣ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਸਕਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਫਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸਕਣ।”

ਥਮਸ ਈ. ਕਲੇਟਨ (Thomes E. Clayton) - “ਸਿਖਲਾਈ ਉਹ ਕੋਸ਼ਲ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਰਧਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝੋਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਬੀ. ਐਫ. ਸਕਿਨਰ - “ਸਿਖਲਾਈ ਉਹਨਾਂ ਜਰੂਰੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ। ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (Teaching is the arrangement of contingencies under which students learn. They learn without teaching in their natural environment, but teachers arrange special contingencies which expedite learning, hastening the appearance of behaviour, which would otherwise be acquired slowly or making sure of the appearance of behaviour which might otherwise occur.)

ਕਲਾਰਕ (Clarke) - “ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ।” (Teaching activities are performed to produce change in students behaviour.)

ਬੀ. ਓ. ਸਮਿਥ - “ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ।” (Teaching is a system of actions intended to produce learning.)

ਗੇਟਸ - “ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।” (Learning is a the modification of behaviour through experience and training.)

ਬਰਟਨ - “ਸਿਖਲਾਈ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਪਥ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਹੈ।” (Teaching is the stimulation, guidance, direction and encouragement of learning.)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-

1. ਸਿਖਲਾਈ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
3. ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।
4. ਇਹ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਵਰਣਤਾਮਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।
5. ਇਹ ਉਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਣਉਪਚਾਰਿਕ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹੈ।
6. ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਸਿੱਖਿਅਕ, ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਪਾਠਕਰਮ।
7. ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ, ਪਰਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ - (Characteristics of teaching)

ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਤਮਕ (Suggestive) ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ (Stimulating) ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਸੂਚਿਕ ਅਤੇ ਸੁਨਯੋਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਪ੍ਰਗਤੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਸਹਾਨੁਭੂਤੀਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਸਹਿਯੋਗ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. ਬਾਲ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
8. ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
9. ਨਿਦਾਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
10. ਬਾਲਕ ਦੇ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

7.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors of Influencing Learning)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ

ਨੋਟ

ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਰੂਚੀ, ਧਿਆਨ, ਬੁੱਧੀ, ਸਿਹਤ, ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟ, ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਕਾਰਕ ਦਾ ਉਲਟ ਹੋਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਹੋਣਾ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਜਾਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ (Conditions) ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਪਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ- “ਹੋਰ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ- ਉੱਤਮ ਸਿਹਤ, ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸੰਤੁਲਨ, ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ, ਕਾਰਜ-ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ, ਜਰੂਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਰੂਚੀਆਂ, ਉੱਤਮ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਕੂਲਨ, ਰੁਤੀਵਾਦਤਾ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਕ, (ਅ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕ, (ੲ) ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਕ, (ਸ) ਹੋਰ ਕਾਰਕ।

(ੳ) ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਕ

(1) ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ - ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਤੱਤ, ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਾਹ, ਸਵਾਦ, ਸੁੰਘਣਾ ਅਤੇ ਛੂਣਾ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਸੰਵੇਦਨ ਅੰਗ ਦੋਸ਼-ਪੂਰਣ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਸੰਵੇਦਨ-ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬਾਲਕ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਮਾਰ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦੇਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਥਕਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਥਕਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(3) ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ (Maturity) - ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ (ਨਸ਼ਟ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

(ਅ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕ

(1) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸਥਾਨ, ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਅਲੱਗ

ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਕ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਉਤਸਾਹ ਅਤੇ ਸਕਰੀਯਤਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ (Need), ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ (Incentive) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ (Incentive) ਮਿਲਣ ਤੇ ਹੀ ਬਾਲਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ (Need) ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਲੋਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ, ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ, ਪੁਰਸਕਾਰ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਚਿਤ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਦੰਡ ਤੋਂ ਉਹ ਖਰਾਬ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਛੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਗਲਤ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(2) ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਰੂਝਾਨ (Interest and Aptitude) - ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਸਮੇਂ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤਵ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਦ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਰੂਝਾਨ (ਸਮਰਥਾ) ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਰੂਝਾਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰ ਸਕਣ।

(3) ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ (Will to Learn)- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਿਖਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - “ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਤੱਕ ਤਾਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇ।

(4) ਬੁੱਧੀ - ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਤੇਜ-ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਘੱਟ-ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ, ਕਲਪਨਾ, ਤਰਕ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।

(ੳ) ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਕ

ਵਾਤਾਵਰਣ - ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਰਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਮਾਤ ਦਾ ‘ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ’ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਟੇਸਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ‘ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਲ’ (Psychological Moment) ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅੱਛਾ, ਸਾਫ ਹਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਰਹੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਚਾਹੇ ਉਹ ਘਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਉਸਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੋਵੇ। ਇਕਾਂਤ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਲਈ ਤੇਜ ਉਦੀਪਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਦਾਹਰਣ ਆਦਿ। ਜਮਾਤ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਰਲ, ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣੋ-

1. “ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ।” ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਕਲੇਟਨ (ਅ) ਸਕਿਨਰ (ੲ) ਕਲਾਰਕ
2. “ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਤੱਕ ਤਾਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਉਦਾਹਰਣ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਹੈ-
(ੳ) ਬੁੱਧੀ (ਅ) ਇੱਛਾ (ੲ) ਵਾਤਾਵਰਣ
3. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ- “ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਪਥ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ” ਹੈ।
(ੳ) ਸਮਿਥ (ਅ) ਬਰਟਨ (ੲ) ਸਿੰਪਸਨ
4. ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਸਦਾ ਹੈ-
(ੳ) ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ (ਅ) ਗੇਟਸ (ੲ) ਮਾਂਟੇਸਰੀ

(ਸ) ਹੋਰ ਕਾਰਕ

(1) ਵਿਸ਼ੇ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Subject Matter) - ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ, ਰੋਚਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਰੂਚੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ‘ਸਰਲ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੱਲ’ (From Simple to Difficult of Complex) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਰਲ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(2) ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ - ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਿੰਨੀ ਰੂਚੀ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਿੱਖਣਾ ਉਨਾ ਹੀ ਸਰਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭਿਕ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਖੇਡ ਵਿਧੀ’ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ’ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਖਿਆ’ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਅਭਿਆਸ- ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਨ ਅਭਿਆਸ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਿਯਮ’ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

(4) ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ- ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਚੋਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਸਚਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਟੇਸਰੀ, ਫਰੋਬੇਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਥ-ਦਰਸ਼ਕ, ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਤੇਜੀ ਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੀ ਅਤੇ ਸਵੱਛ ਹਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੀ ਅਤੇ ਸਵੱਛ ਹਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹੈ।

(5) ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਗਿਆਨ (Knowledge of Results) - ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਤਸਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗਲਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(1) **ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕ (Factors belonging to the Learner)**- ਉੱਝ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਲਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਬਾਲਕ ਔਚਪਾਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਗਿਆਸਾਵਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਂਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਬਾਲਕ (ਜੋ ਸਿਖਲਾਈ-ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ), ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਤਰ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਜਨਮਭੂਮੀ, ਸਿਹਤ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ, ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਪਥ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2) **ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਕ (Factors belonging to the Teacher)** - ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ - ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ, ਬਾਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮੇਂ-ਸਾਰਨੀ, ਪਾਠ-ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਕਾਰਕ ਦੇ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਏਗੀ।

(3) **ਪਾਠਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕ (Factors belonging to the subject Matter)** - ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਭਾਵ - ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਆਕਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਕਰਮ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਰਵ ਸਮੱਗਰੀ, ਰੂਚਿ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣਤਾ, ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਸਥਾਈ ਹੋਵੇਗਾ।

(4) **ਸਿੱਖਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕ (Factor related to Management to Learning)** - ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਕਾਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਣ ਬਨਾਮ ਖੰਡ ਵਿਧੀ, ਉਪ-ਵਿਸ਼ਾ ਬਨਾਮ ਸਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧੀ, ਸੰਕਲਪਿਤ ਬਨਾਮ ਵੰਡਣ ਵਿਧੀ, ਆਯੋਜਿਤ ਬਨਾਮ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਨਾਮ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਵਿਧੀ।

(5) **ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕ (Environmental Factors)**- ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ - ਵੰਸ਼ਕਰਮ, ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਕਾਰਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਜਮਾਤ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਆਦਿ।

(6) **ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Group characteristics, Internal process)**- ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਸਮੂਦਾਇਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7.3 ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

(Importance of Learning for Teachers)

ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(1) ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2) ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਨਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

- (4) ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (5) ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਣ।
- (6) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (7) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਮਾਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿਖਲਾਈ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਮਰਾ-ਦਰ-ਕਮਰਾ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਾਅ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (8) ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਣਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ-
ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾ (Phenomena) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- **ਡਾ. ਮਾਥੂਰ-** “ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਥੋਥੇ, ਅਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ.....। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਫਿਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸਕੇ।”
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਰੂਚੀ, ਧਿਆਨ, ਬੁੱਧੀ, ਸਿਹਤ, ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਸਮੱਗਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਣਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਪ੍ਰੇਰਣਾ - ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ
2. ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ - ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ।

7.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

ਨੋਟ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਉਲੇਚ ਕਰੋ।
3. 'ਪ੍ਰੇਰਣਾ' ਅਤੇ 'ਰੂਚੀ' ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹਨ?
4. ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ੳ)
2. (ਅ)
3. (ੲ)
4. (ਸ)

7.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ.ਐਚ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ - ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-8: ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ : ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ
ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵ
(Theories of Learning : Thorndike's Theory of
Learning and its Educational Implications)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 8.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Learning)
- 8.2 ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ (Thorndike's Stimulus – Response Bond Theory)
- 8.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 8.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 8.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 8.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵਿੱਚ।
- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਹੁੰਚਾਂ (approach) ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। Hilgard ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Theories of learning' ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਅਣਉਚਿਤ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਫਰੈਂਡਸਨ (Frandsen) ਦਾ ਕਥਨ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਹੈ “ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਗਲਤ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਘੱਟ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਕਿਸੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕਥਨ, ਜੋ ਮੂਰਤ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰੀ ਨਾਲ ਨਰੀਖਣ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ - “ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਯਾਂਤਰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।” (Theories of learning attempt to explain the mechanisms of behaviour involved in learning process.)

ਨੋਟਸ

ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਫਰੈਂਡਸਨ' ਦਾ ਕਥਨ ਸਰਾਹੁਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਗਲਤ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

8.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Learning)

ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਏ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

(ਉ) ਨੇੜਤਾ ਸਿਧਾਂਤ (Contiguity Theories)- ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-

- (1) ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Pavlov's Conditioned Reflex Theory)
- (2) ਵਾਟਸਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ (Watson's Theory of Learning)
- (3) ਗੁਥਰੀ ਦਾ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Guthrie's Contiguous Conditioning Theory)

(ਅ) ਸਬਲੀਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Reinforcement)- ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-

- (1) ਹਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Hull's Theory and Theories of Hull's Tradition)
- (2) ਯੰਤਰਕ ਸਬਲੀਕਰਣ ਸਿਧਾਂਤ (Instrumental Reinforcement Theories)

ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-

- (i) ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਉਤੇਜਨਾ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ (Thorndike's S-R Bond Theory)
- (ii) ਵੂਡਵਰਥ ਦਾ ਉਤੇਜਨਾ-ਪ੍ਰਾਣੀ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ (Woodworth's S-O-R Theory)
- (iii) ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Skinner's Operant Conditioning Theory)

(ੲ) ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Cognitive Theories)- ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-

(1) ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ (Sign Learning Theories)- ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਟਾਲਮੈਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ (Tolman's Sign Learning Theory) ਹੈ।

(2) ਗੇਸਟਾਲਟ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ (Gestalt Learning Theories)- ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ (Kohler's Insight Theory) ਅਤੇ ਕੋਫਕਾ ਦਾ ਪਦਅੰਕ ਸਿਧਾਂਤ (Koffka's Trace Theory) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

(3) ਗਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Dynamic Theories)- ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲੇਵਿਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ (Levin's Field Theory) ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Psycho-analytical Theory of learning) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

(4) ਬੰਦੁਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪਣ ਸਿਧਾਂਤ (Bandura's Modelling Theory)

(5) ਪਿਆਜੇ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Piget's Development of Learning Theory)

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ

- (1) ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਉਤੇਜਨਾ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ (Thorndike's S-R Bond Theory)
- (2) ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Pavlov's Conditioned Reflex Theory)
- (3) ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Skinner's Operant Conditioning Theory)
- (4) ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ (Kohler's Insight Theory)

ਨੋਟ

8.2 ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ

(Thorndike's Stimulus-Response Bond Theory)

ਏਡਵਰਡ ਐਲ. ਥਾਰਨਡਾਈਕ (Edward L. Thorndike) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਐਨੀਮਲ ਇੰਟੇਲੀਜੈਂਸ’ (Animal Intelligence), 1898 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ‘ਸੰਬੰਧਵਾਦ’ (Connectionism) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ‘ਸੰਬੰਧਵਾਦ’ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ। ਸੰਬੰਧਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ’ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮਜਾਤ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਤੇਜਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ’ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਣਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ **ਥਾਰਨਡਾਈਕ, ਵੂਡਵਰਥ, ਪੈਵਲੋਵ, ਵਾਟਸਨ, ਗੁਥਰੀ, ਟਾਲਮੈਨ** ਅਤੇ **ਹਲ** ਦੇ ਲਾਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਉਤੇਜਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਤੇਜਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਰਤਕ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਸੰਬੰਧ (Bond) ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ (S-R Bond Theory) ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ‘ਸਹਿਚਾਰ-ਸਿਧਾਂਤ’ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਸਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਤੇਜਕ (S) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (R) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (R) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤੇਜਕ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਬੰਧ (S-R bond) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ **ਰੇਨਸ (Wren)** ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-

“ਸੰਬੰਧਵਾਦ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹਾਸਿਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।” (Connectionism is the doctrine that all mental processes consist of the functioning of the native and acquired connection between situations and responses.)

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ-

- (1) ਉਤੇਜਕ (Stimulus or S) ਤੱਤ ਜੋ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਅਨੁਕਿਰਿਆ (Response or R) ਤੱਤ ਜੋ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਉਤੇਜਕ (ਉ.), ਅਨੁਕਿਰਿਆ (ਅਨੁ.), ਅਨੁਬੰਧਨ ਤੱਤ ਜੋ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉ. ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁ. ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉ. ਅਤੇ ਅਨੁ. ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੀ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਹੈ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਿੱਖਿਆ ਸਨਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉ.→ਅਨੁ. (S→R) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (S→R) ਅਨੁਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Educational Psychology ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਅਮਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 50 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਕਹ. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਧਾਰ ਬਿੰਦੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਲੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮੁਰਗੀਆਂ, ਬਿੱਲੀਆਂ, ਮੱਛੀਆਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ, ਬਾਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਬਿੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਬਿੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਮੂਲਭੂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ‘ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ’ (Trial and Error) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ‘ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Trial and Error) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਆਸ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ (S-R) ਵਿੱਚ ਅਨੁਬੰਧਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧਨ ਸਿਧਾਂਤ (Stimulus-Response Bond Theory) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- (1) ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।
- (2) ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਪਰਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਗਲਤੀਹੀਣ ਪਰਿਆਸ ਕਰਕੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਛੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ‘ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ’ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ -
“ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ (Selecting) ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ (Connecting) ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
- (4) ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਯੰਤਰਕ (Mechanistic) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (5) ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤੇਜਕ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤੇਜਕ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (6) ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- (7) ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਹਿਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ।

ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
 - (2) ‘ਮਿਲਰ’ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਪਰਿਹਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹਾਈਫਨ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸਦਾ ਜਿੰਨਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਨਾ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
 - (3) ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।
 - (4) ਸਮੱਗਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਣੂਵਿਕ ਅਤੇ ਖੰਡੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।
 - (5) ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - (6) ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਨਿਸਮ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
 - (7) ਗੇਸਟਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਸਮੀਚੀਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਕ ਪ੍ਰਯੋਗ (The Representative Experiment)

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਜਿਵੇਂ - ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੀ, ਬਾਂਦਰ, ਮੁਰਗੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Animal Intelligence' ਵਿੱਚ ਵਰਣਤ ਬਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ-

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਿੰਜਰੇ, ਜਿ ਨੂੰ 'ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਟੀ' (Puzzle Box) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀ। ਪਿੰਜਰਾ ਇਸ ਪਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਡੋਰੀ ਦੇ ਖਿੱਚਣ ਜਾਂ ਇੱਕ ਬਟਨ ਦੇ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮੱਛੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਭੁੱਖੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮੱਛੀ ਖਾ ਸਕੇ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਕਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਛਲ-ਕੁੱਦ, ਪੰਜੇ ਚਲਾਉਣਾ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ, ਘੁੰਮਣਾ, ਝਟਪਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਉਛਲ-ਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਪੰਜਾ ਡੋਰੀ ਉੱਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਬਿੱਲੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਮੱਛੀ ਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਉਛਲ-ਕੁੱਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਡੋਰੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਕਈ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਬੇਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਆਸ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਗਲਤੀਆਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਕ ਬਾਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਗਲਤੀ ਕੀਤੇ ਡੋਰੀ ਖਿੱਚੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਖਾ ਗਈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਰਿਖਣਾਂ ਤੋਂ **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ (Connection) ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ - (i) ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਹੋਣਾ - ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪਰਿਆਸ ਕਰੇ ਸਕੇ, ਅਤੇ (ii) ਭੋਜਨ (ਮੱਛੀ) ਦਾ ਹੋਣਾ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾ ਸਕੇ। **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮਾਨੁੱਖ ਦਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉ. - ਅਨੁ. ਅਨੁਬੰਧਨ ਸੰਰਚਨਾ (S-R Bond Structure) ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ (Thorndike's Laws of Learning)- ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਰਾ **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਉਤੇਜਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤੇਜਕ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਉ. ਅਤੇ ਅਨੁ. ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਦਿਮਾਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ਉ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਯਮ (Primary Laws of Learning)-

- (1) ਤਤਪਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Readiness)
- (2) ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Exercise)
- (3) ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Effect)

(ਅ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗੌਣ ਨਿਯਮ (Secondary Laws of Learning)-

- (1) ਬਹੁ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Multiple Response)

- (2) ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Mental Set or Attitude)
 (3) ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Prepotancy of Elements)
 (4) ਸਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Response by Analogy)
 (5) ਸਹਿਚਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Associative Shifting)

ਨੋਟ

(ੳ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਯਮ (Primary Laws of Learning)-

ਬਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਨਿਯਮ ਦੱਸੇ ਹਨ-

(1) **ਤਤਪਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Readiness)** - ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ (Learner) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਤਤਪਰ ਜਾਂ ਤਿਆਰ (Ready) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਲੀਆਂ ਚਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਤਪਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਵੀਨ ਪਾਠ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਠ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨਵੀਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਪੈਣਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਜਿਆਦਾਤਰ ਜਰੂਰਤਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਤਤਪਰਤਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਲਦ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) **ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Exercise)**- ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲੇ ਲਈ ਉਸ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਸੀਂ ਕਈ ਬਾਰ ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਲਦ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਜੇ. ਐਨ. ਸਿੰਨਹਾ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਜਦ ਕਈ ਵੀ ਇੱਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਜਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੈ-

- (i) ਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Use)
- (ii) ਅਣਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Disuse)

(i) **ਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Use)**- ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਜਲਦ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗਿਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਸੱਟ ਵੀ ਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਗਿਰੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ, ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣਾ, ਕੋਈ ਖੇਡ ਖੇਡਣਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਅਣਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Disuse)**- ਇਹ ਨਿਯਮ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਜਾਂ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਬਜਾਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਗਾ-ਬਜਾ ਸਕਦਾ। ਖਿਡਾਰੀ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਠੀਕ ਤੋਂ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ - ਗਣਿਤ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਇਸੀ ਨੂੰ ਅਣਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਅਣਉਪਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ।

 <p>ਟਾਸਕ</p>	ਬਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਲਿਖੋ।
---	---

ਨੋਟ

(3) **ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Effect)**- ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਨਿਯਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸੰਤੋਸ਼ ਜਾਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੁਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਇਸੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪੁਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਤੇ ਸੁਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣ ਕੇ ਰੱਖੋ-

- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸੰਕੇਤ ਹਨ-
(ੳ) $(T \rightarrow R)$ (ਅ) $(S \rightarrow R)$ (ੲ) $(R \rightarrow S)$
- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ-
(ੳ) ਪਰਿਵਰਤਨਵਾਦ (ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (ੲ) ਸੰਬੰਧਵਾਦ
- ਐਨੀਮਲ ਇੰਟੇਲੀਜੈਂਸ (Animal Intelligence) ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਹਨ-
(ੳ) ਕੋਹਲਰ (ਅ) ਸਕਿਨਰ (ੲ) ਥਾਰਨਡਾਈਕ
- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ-
(ੳ) ਬਿੱਲੀਆਂ ਉੱਤੇ (ਅ) ਚੂਹਿਆਂ ਉੱਤੇ (ੲ) ਮੁਰਗੀਆਂ ਉੱਤੇ

(ਅ) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗੌਣ ਨਿਯਮ (Secondary Laws of Learning)-

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੰਜ ਗੌਣ ਨਿਯਮ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) **ਬਹੁਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Multiple Response)**- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਕੋਈ ਉਤੇਜਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਉਤੇਜਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਵ ਬਹੁ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਕਈ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਿਰਥਕ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਹੁਰੂਪੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਆਇਆਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਉਪਾਅ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਨਿਰਥਕ ਪਰਿਆਸ ਕਰੇ।

(2) **ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Mental Set or Attitude)**- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਰੂਰੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਉਤੇਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰੇਗਾ ਇਹ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ-ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(3) ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸਮਥਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Perpotancy of Elements)- ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਚੋਣਕਾਰੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Selective Response) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੁੱਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰਥਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੂਰਵ ਸਮਰਥਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪੂਰਣ ਬਣਾਇਆ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(4) ਸਦਰਿਸ਼ਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Response by Analogy)- ਸਦਰਿਸ਼ਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਦਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ-ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਵੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਦਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੀ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਆਤਮਸਾਤ (Assimilation) ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਦੂਜੀ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਬਦਲੀ (Transfer) ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਆਤਮੀਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਮ (Law of Assimilation) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁੱਝ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਜਾਨੇ ਦਾ ਸਥਾਈ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(5) ਸਹਿਚਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Associative Shifting)- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਜੋ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਹਿਚਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਸਹਿਚਾਰੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ - ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਵਿਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) ਅਵਿਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - “ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਿਸਮ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਦਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉੱਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਰਟਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਵਧਾਨ, ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਬਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(ਸ) ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਛਾਮਈ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਚਾਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਗੋਣ ਨਿਯਮ ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਚਾਰੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਚਾਰੀ ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਧਿਐਨ 'ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣਸ਼ਕਤੀ' ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਗੋਣ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ (Learning by Trial and Error)- ਜਾਨਵਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ (Classical Experiment), ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਭੁੱਖੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਹੇਲੀ ਪੇਟੀ (Puzzle Box) ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੇਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਕੁੱਝ-ਨਾ-ਕੁੱਝ ਗਲਤੀਆਂ ਜਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਕਈ ਬਾਰ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਪਰਿਆਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗਲਤੀਆਂ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਗਲਤੀਆਂ ਜਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੂਡਵਰਥ (Woodworth) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Psychology' ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸੋਪਾਣ ਦੱਸੇ ਹਨ-

- (ੳ) ਕਿਸੀ ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ,
- (ਅ) ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਣਾ,
- (ੲ) ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਮਾਉਣਾ, ਅਤੇ
- (ੳ) ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਣਾ,

ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ - ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨੋਦ (Drive) ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਨੋਦ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਇੱਕ ਅੰਤਰਨੋਦ (ਚਾਲਨ) ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭੁੱਖ ਨੇ ਹੀ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ (ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਣਾ ਸਿੱਖਣਾ) ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।
- (2) ਅੰਤਰਨੋਦ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਹੁੰਦੇ-ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਅੰਤਰਨੋਦ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲਹੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ (ਅੰਦਾਜ਼) ਤੋਂ ਬੇਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Random Activities) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ - ਜਿਵੇਂ, ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀਂਦੀ ਉਫਲ-ਕੁੱਦ।

(4) ਜਰੂਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੋਟ

ਬਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

(1) **ਟਿੱਚਾ-** ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਟਿੱਚੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਟਿੱਚੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ।

(2) **ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਠੀਕ ਹੋਣਾ-** ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(3) **ਟਿੱਚਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ-** ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(4) **ਪਰਿਆਸ** - ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਫਸਲਤਾ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ, ਇੱਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਆਸ ਤਕ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

(5) **ਆਕਸਮਿਕ ਸਫਲਤਾ** - ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(6) **ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਥਾਈਕਰਨ** - ਕਈ ਬਾਰ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਚਾਨਕ ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਟਿੱਚਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੋਹਰਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਥਾਈਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(7) **ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਚੋਣ** - ਇਹ ਸਿੱਚਿਆ ਦੀ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਣ ਤੇ ਪਰਿਆਸ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਪਯੋਗਤਾ - ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) ਇਹ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ, ਕੀਤੀ ਗਈਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਠਹਿਰਾਓ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਫਲ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਫਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ 'ਸਫਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ' (Learning by Selection of the Successful Variation) ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

(4) ਇਹ ਵਿਧੀ ਅਭਿਆਸ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਸਥਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ, ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਕਿਸੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ, ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ - ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਗਣਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹੱਲ, ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪਰਿਆਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(5) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਦ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਟਿੱਚਾ ਪਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਗੁਣ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਟਿੱਚਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ।

(6) ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(7) ਇਹ ਵਿਧੀ ਮੰਦ-ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।

ਬਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਯੋਗ, ਵਿਧੀ, ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ-ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

8.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਵਲੋਵ, ਥਾਰਨਡਾਈਕ, ਕੋਹਲਰ ਅਤੇ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ।
- ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

8.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਅੰਤਰਨੇਦ - ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ
2. ਸਹਿਚਾਰੀ - ਸੰਗ, ਸਾਥ।

8.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ 'ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ' ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
2. ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਗੌਣ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ੲ)
2. (ਅ)
3. (ੲ)
4. (ਅ)

8.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ.ਐਚ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ - ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-9: ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Pavlov's Conditioned Theory and its Educational Implications)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 9.1 ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ (Pavlov's Conditioned Reflex Theory)
- 9.2 ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Utility and Importance of Conditioned Reflex Theory in Education)
- 9.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 9.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 9.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 9.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਆਈ.ਪੀ. ਪਾਵਲੋਵ (1849-1936) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਰੂਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ 1904 ਵਿੱਚ ਪਾਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਪਾਚਨ ਵਿੱਚ ਲਾਰ ਦੇ ਰਸਾਵ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਦ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਲਾਰ ਰਸਾਵ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਭੋਜਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ **Conditioned Reflexes** ਅਤੇ **Lectures on Conditioned Reflexes** ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾਈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ, ਸਮਝਯ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ, ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਾਵਲੋਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁੱਤੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਨੁਕਿਰਿਆਤਮਕ ਅਨੁਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਹੈ ਪਾਵਲੋਵ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਤੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

9.1 ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ

(Pavlov's Conditioned Reflex Theory)

ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ - ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁੱਤੇ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਲਾਰ ਗਰੰਥੀ ਵਿੱਚ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਬੀਕਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਲਾਰ ਦੇ ਗਿਰਨ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਇੱਕ

ਨੋਟ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਲਾਰ ਟਪਕਣ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਭੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਲਾਰ ਦਾ ਟਪਕਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਘੰਟੀ ਬਜਾਈ ਜੋ ਇੱਕ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਚੌਕੰਨਾ ਹੋਣਾ, ਕੰਨ ਖੜੇ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਅਤੇ ਘੰਟੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਕੱਠੇ ਬਜਾਈ ਭਾਵ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਇਕੱਠੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾਈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਰਮ ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭੋਜਨ ਤੇ ਘੰਟੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਤੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਸਮਬੱਧ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਤ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਤਿ (Conditioned) ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਤਿੱਜੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਕੇਵਲ ਘੰਟੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭੋਜਨ ਰੂਪੀ ਉਤੇਜਕ ਘੰਟੀ ਰੂਪੀ ਉਤੇਜਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪੀ (Substitute) ਹੋ ਗਈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪੀ (Substitution) ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ (Conditioned Reflex) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Classical Conditioning) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਸੂਚੀ ਸੰ. 1 - ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ

ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ-ਭੋਜਨ.....ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ-ਲਾਰ ਦਾ ਰਸਾਵ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ-ਘੰਟੀ.....ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ-ਕੰਨ ਖੜੇ ਕਰਨਾ
ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਵਿੱਚ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ-ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ-ਘੰਟੀ.....ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ-ਲਾਰ ਦਾ ਰਸਾਵ (ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕਈ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ)
ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ-ਘੰਟੀ.....ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ-ਲਾਰ ਦਾ ਰਸਾਵ

(ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ-ਭੋਜਨ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਲਾਰ ਦਾ ਰਸਾਵ ਹੋਇਆ)

ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਿਸੀ ਰੁਕਾਵਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਵਰੋਧੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ। ਪਾਵਲੋਵ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਯੰਤਰਿਕ ਉਪਾਗਮ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ - “ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।” (Classical Conditioning may be defined as “A process in which an unnatural stimulus by pairing with a natural stimulus, acquires all the characteristics of natural stimulus.”)

ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਉੱਤੇ ਲਾਰ ਦਾ ਰਸਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹਸੀ, ਲਾਰ ਦਾ ਰਸਾਵ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲਾਰ ਦਾ ਰਸਾਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਰਸਾਵ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਧੁਣੀ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਰਸਾਵਿਤ ਲਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਇੱਥੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਤੇ ਅਨੁਬੰਧਿਤ (Conditioned) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਰ ਰਸਾਵ ਕਿਰਿਆ (Salivating Process) ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਰਸਾਵ (Psychic Secretion) ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Classical Conditioning) ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ (Reflex) ਦੀ ਦੋਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ - ਸ਼ਰੀਰਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ (Physiological and Psychic Reflexes)। ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਕਿਰਿਆ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਤੇ ਸਮਬਧ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆ (Conditioned

Reflex Action) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦ ਕਿਸੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (Response) ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਬਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਨ, ਸਮਬਧੀਕਰਣ ਜਾਂ ਸਬਲੀਕਰਣ (Conditioning) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਪੁਕਾਰ ਸਮਬਧੀਕਰਣ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਤੇਜਕ ਦਾ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨ (Mechanical Substitution) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Reflex Action) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਬਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਘੰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਬਧ ਕਰਕੇ ਲਾਰ ਦੇ ਰਿਸਾਵ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ।

ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਦੋਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਨੁਕੂਲਨ ਉਤੇਜਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਲਾਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਅਨੁਬੰਧਨ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਜਾਂ ਅਨੁਬੰਧਿਤ ਉਤੇਜਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵ ਲਾਰ ਰਿਸਾਵ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਘੰਟੀ ਧੁਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਬੰਧਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਲੁਬੰਧਿਤ ਉਤੇਜਕ (ਭੋਜਨ) ਅਤੇ ਅਨੁਬੰਧਨ ਉਤੇਜਕ (ਘੰਟੀ) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਨੁਬੰਧਨ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਰ ਟਪਕਣ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਕਹਾਂਗੇ ਅਤੇ ਲਾਰ ਰਿਸਾਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਉਤੇਜਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ - ਭੋਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪਸਥਿਤ ਵਿਅਕਤੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਕਈ ਬਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਹੋਰ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ (ਭੋਜਨ ਦੇ ਉਪਸਥਿਤ ਵਿਅਕਤੀ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਬੰਧਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Higher Order Conditioning) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

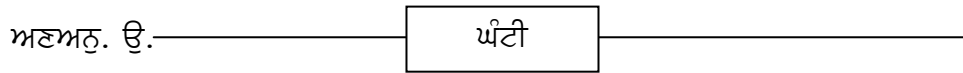
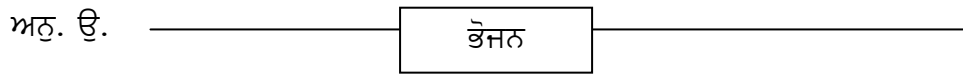
ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਲਾਰ ਟਪਕਣ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਰ ਰਿਸਾਵ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ।

ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Higher Order Conditioning)- ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਕਾਲ ਸਾਮੀਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਵੀ ਸਬਲੀਕਰਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਹੈ। ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ, ਜਦ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਸੁਣਕੇ ਲਾਰ ਰਿਸਾਵ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਘੰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਈ ਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਨ (ਦੂਜੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ) ਦੇਖਕੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੇਖਕੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾਉਣ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰੰਭਿਕ ਸਬਲਨ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ (ਭੋਜਨ) ਦੇ ਲਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਦੂਜੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਨ) ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

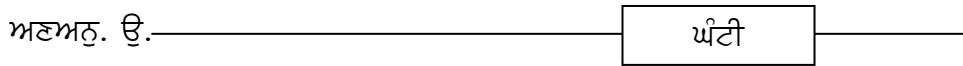
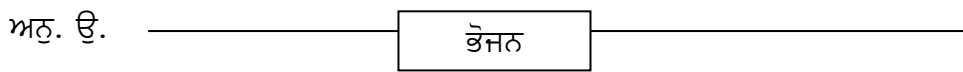
ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪਾਵਲੋਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕੁੱਤੇ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨ ਅਤੇ ਅਣ-ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Temporal Relationship between Conditioned Stimulus and Unconditioned Stimulus) - ਕੁੱਤੇ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਨੁ. *ਉ.* (CS) ਅਤੇ ਅਣਅਨੁ. *ਉ.* (UCS) ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਦ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇ। ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ CS ਅਤੇ UCS ਵਿੱਚ 5 ਸੈਕਿੰਡ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਲ ਨੇੜਤਾ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ-

ਨੋਟ (ੳ) ਸਮਕਾਲਿਕ ਅਨੁਕੂਲਨ (Simultaneous Conditioning) - ਜਦ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾ (CS) ਅਤੇ ਅਣ-ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾ (UCS) ਇਕੱਠੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ-

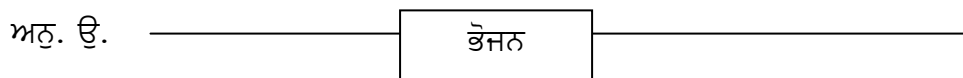

(ਅ) ਦੇਰ ਅਨੁਕੂਲਨ (Delayed Conditioning) - ਜਦ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਲ ਬਾਅਦ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ

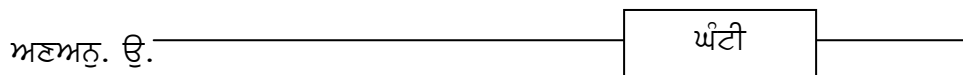

ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੇਰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕਿਰਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਨੇੜਤਾ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲਦ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਅਨੁਮਾਰਗੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Trace Conditioning) - ਜਦ ਅਨੁਕੂਲਨ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਵਿਲੰਬ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ, ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਅਨੁਕੂਲਨ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ-

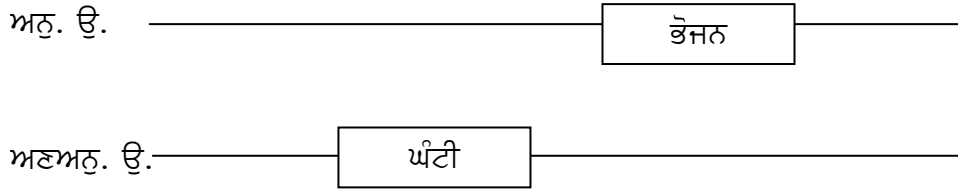

*ਅਨੁ. = ਅਨੁਕੂਲਿਤ, ਅਣਅਨੁ. = ਅਣ-ਅਨੁਕੂਲਿਤ, ਉ. = ਉਤੇਜਨਾ।

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਲੰਬੀ ਕਾਲ ਦੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੂਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਪਿੱਛਲ ਮੂੰਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲਨ (Backward Conditioning) - ਪਿੱਛਲ ਮੂੰਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲਨ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾ (UCS) ਅਨੁਕੂਲਿ ਉਤੇਜਨਾ (CS) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਨੁਕੂਲਨ ਘਟਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ।
ਅਲੋਪ (Extinction) - ਪਾਵਲੋਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਤੇ ਅਣ-ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਘੰਟੀ ਬਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਉੱਤੇ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਪਾਵਲੋਵ ਅਲੋਪ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Extinction) ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਉੱਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਲਾਰ ਰਿਸਾਵ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪਰਿਆਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਪ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਲਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਲੋਪਨ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਅਤੇ ਲਾਰ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕਮਜੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਕੂਲਨ ਉਸ ਸਹਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਬਲਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਤਤਕਾਲਿਕ ਪੁਨਰਪ੍ਰਾਪਤੀ (Spontaneous Recovery) - ਅਲੋਪ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਨੁਕੂਲਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਮੌਰਗਨ ਅਤੇ ਕਿੰਗ (Morgan and King)** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਅਲੋਪ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।” (Extinction is a process of learning to inhibit the response acquired in conditioning.)

ਜੇਕਰ ਉਸੀ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਤੇ ਅਣ-ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਈ ਬਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਲਦ ਹੀ ਕਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੋਨੋਂ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਓਝਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਯਾਦ ਆਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜਦ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਘੰਟੀ-ਧੁਣੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਉੱਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਲਾਰ ਰਿਸਾਵ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਅਲੋਪਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੁਬਾਰਾ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਘੰਟੀ-ਧੁਣੀ ਨੂੰ ਕਾਲ ਨੇੜਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੇ, ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਕੇਵਲ ਘੰਟੀ ਧੁਣੀ ਹੋਣ ਤੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਤਤਕਾਲਿਕ ਪੁਨਰਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ (Inhibition) - ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਨ, ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਤੇਜਨਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ - (ੳ) ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਨ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕ ਤੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ (ਅ) ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਨ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕ ਤੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ (Generalization) - ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਉਸੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ ਕੁੱਤਾ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਉੱਤੇ ਲਾਰ ਟਪਕਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਟਰਾਨੋਮ ਦੀ ਧੁਣੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਰ ਟਪਕਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਘੰਟੀ ਅਤੇ ਮੇਟਰਾਨੋਮ ਦੀ ਧੁਣੀ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ।

ਸਬਲੀਕਰਨ (Reinforcement) - ਅਨੁਕੂਲਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਲੋਪ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਤਰ ਹੈ ਵਹ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਕ (ਭੋਜਨ) ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਚਾਰ ਮਜਬੂਤ (ਸਬਲ) ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕਮਜੋਰ। ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ **ਸਬਲੀਕਰਨ** ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ‘**ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ**’ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਸਕਿਨਰ** ਅਤੇ **ਹਲ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸੀ ਪੱਖ (ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਂ ਸਲਬੀਕਰਨ) ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ (Learning by Conditioned Reflex)-ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਲੇਖ ਪਿਛਲੇ ਪੇਜਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਆਰੰਭਿਕ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣੋ-

1. 'ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਣੇਤਾ ਕੌਣ ਹਨ-
(ੳ) ਥਾਰਨਡਾਈਕ (ਅ) ਕੋਹਲਰ (ੲ) ਪਾਵਲੋਵ
2. ਸੰਨ 1904 ਵਿੱਚ 'ਪਾਚਨ ਕਿਰਿਆ' ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਸਨ-
(ੳ) ਕੋਹਲਰ (ਅ) ਪਾਵਲੋਵ (ੲ) ਸਕਿਨਰ
3. ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਵਲੋਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ-
(ੳ) ਐਨੀਮਲ ਇੰਟੇਲੀਜੈਂਸ (Animal Intelligence)
(ਅ) ਕੰਡੀਸ਼ਨਡ ਰਿਫਲੈਕਸੇਸ (Conditioned Reflexes)
(ੲ) ਡਾਇਨਾਮਿਕ ਥਿਊਰੀਜ਼ (Dynamic Theories)

ਜੀ. ਐਸ. ਐਂਡਰਸਨ ਨੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ - "ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜੋ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਤੇਜਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੂਲ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਉਤੇਜਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਦ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਵੇਂ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਉਤੇਜਕ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਵੇਂ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰ, ਘਿਣਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਬੰਧੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਬਾਲਕ ਦਾ ਹਨੇਵਰੇ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਕ **ਵਾਟਸਨ (Watson)** ਨੇ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਰਗੋਸ਼ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਉਹ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਡਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧੁਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਡਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਧੁਣੀ ਨੂੰ ਜਦ ਉਹ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਈ ਬਾਹਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਖਰਗੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਡਰਨ ਲੱਗਾ ਜਦਦਿ ਡਰਾਉਣੀ ਧੁਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ - ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਏ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ-

- (1) ਸਮਬੰਧੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਮਰ ਵਾਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (2) ਸਮਬੰਧੀਕਰਣ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (3) ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- (4) ਇਹ ਵਿਧੀ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਂ ਲੋਭ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਯੰਤਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਵੀਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ - ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਧਰੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਝਾਓ।

ਨੋਟ

9.2 ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Utility and Importance of Conditioned Reflex Theory in Education)

ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਕਿਰਿਆ (Conditioned Reflex Action), ਸਮਬਧ ਪ੍ਰਤੀ-ਵਰਤਨ, ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ, ਸਮਬਧ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਵਲੋਵ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇੱਛਾਮਈ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (1) ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਬਧੀਕਰਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸਮਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਅਰੂਚੀ, ਘਿਣਾ ਜਾਂ ਡਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੜੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਬਾਲਕ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਬਧੀਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੁਰੀ ਆਦਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ, ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (3) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਡਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਉਪਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (4) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੰਡ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।
- (5) ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
- (6) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, “ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ, ਸੁਲੇਚ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਪਹਿਚਾਣ।”
- (7) ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- (8) ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਸ਼ਰਵ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।
- (9) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਘਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (10) ਬਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਾਰਜ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਇਆ ਹੈ- “ਸਮਬਧ ਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਆਧਾਰਭੂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

- (11) **ਪ੍ਰੋ. ਐਂਡਰਸਨ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ - “ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

ਨੋਟ

9.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਪਾਵਲੋਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਅਨੁਕਿਰਿਆਤਮਕ ਅਨੁਬੰਧਨ ਸਿਧਾਂਤ’ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਹੈ ਪਾਵਲੋਵ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਤੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ।
- ਐਡਵਰਡ ਐਲ. ਥਾਰਨਡਾਈ (Edward L. Thorndike) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਐਨੀਮਲ ਇੰਟੇਲੀਜੈਂਸ’ (Animal Intelligence), 1898 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ‘ਸੰਬੰਧਨਵਾਦ’ (Connectionism) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ‘ਸੰਬੰਧਨਵਾਦ’ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ। ਸੰਬੰਧਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ’ ਤੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ - ਵਾਪਿਸ ਲਿਆਉਣਾ, ਮੁੜ ਆਉਣਾ।
2. ਅਲੋਪ - ਭੰਗ ਕਰਨਾ, ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ, ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ, ਲੁੱਟਣਾ, ਲੁਪਤ ਕਰਨਾ।

9.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ‘ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਓ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ੲ) 2. (ਅ) 3. (ੲ) 4. (ਅ)

9.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਐਚ. ਐਸ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ - ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-10: ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Skinner's Operant Conditioning Theory)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 10.1 ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Skinner's Operant Conditioning Theory)
- 10.2 ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ (Educational Importance of Conditioning Theory)
- 10.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 10.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 10.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 10.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

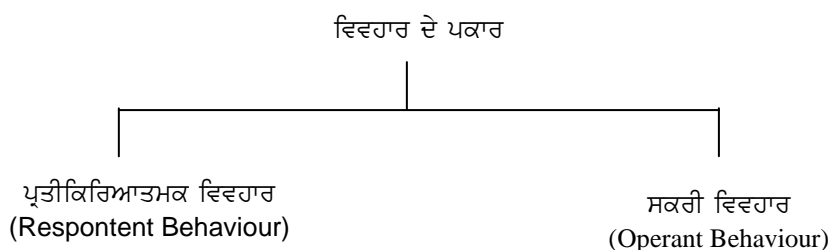
- ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕਿਸੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕਥਨ, ਜੋ ਮੂਰਤ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਨਰੀਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ,। ਇੱਥੇ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

10.1 ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Skinner's Operant Conditioning Theory)

‘ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ’ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਪੱਧਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਮਰੀਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਬੀ. ਐਫ. ਸਕਿਨਰ (B. F. Skinner)** ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ 1932 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ‘The behaviour of Organism’ ਅਤੇ ‘Beyond Freedom and Dignity’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵ-

ਨੋਟ

(1) **ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ**- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਲਾਰ ਦਾ ਰਿਸਾਵ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਣ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੋਣਾ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪਿੰਨ ਚੁਭਣ ਨਾਲ ਹੱਥ ਦਾ ਹਟ ਜਾਣਾ। ਗਰਮ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਣ ਤੇ ਹੱਥ ਦਾ ਹੱਟਾ ਲੈਣਾ ਆਦਿ।

(2) **ਸਕਰੀ ਵਿਵਹਾਰ**- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਪਰੇਂਟ ਵਿਵਹਾਰ ਘਟਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਚੂਹੇ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਰੇਂਟ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਖੋਲਣਾ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਰੇਂਟ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਚੂਹਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲੀਵਰ ਨੂੰ Operate ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ (Instrumental Conditioning) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੱਸਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ (Reflex) ਦੇ ਧਾਰਣਾ (Concept) ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਕ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Concept) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਉਸ 'ਸਬਲੀਕਰਨ ਅਨੁਸੂਚੀ' (Schedules of Reinforcement) ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਉਪਨਿਆਸ 'Walden Two' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਉਤਸਰਜਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬਾਹਰੀ ਨਰਿਖਕ ਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਅਨੁਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ- ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਿਵਹਾਰ। ਜੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਗਿਆਤ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਸੂਤ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਿਸੀ ਗਿਆਤ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (ਇਹ ਉਤਸਰਜਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ) ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਬੰਧਨ (Conditioning) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ S ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ R ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। S ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਬੰਧਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। S ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਕ (ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ) ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਕ (ਭੋਜਨ) ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਗੁਣ (ਲਾਰ ਰਿਸਾਵ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। R ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਨੁਕੂਲਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Operant Conditioning) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Operant Conditioning) ਨੂੰ ਯੰਤਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ (Instrumental Learning) ਜਾਂ ਯੰਤਰਿਕ ਅਨੁਕੂਲਨ (Instrumental Conditioning) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਪੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ, ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਦੰਡ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਯੰਤਰੀ

ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ‘ਸਾਧਨ ਅਨੁਕੂਲਨ’ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਯੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ‘ਪਰਿਚਾਲਕ ਵਿਵਹਾਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪਰਿਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਯੰਤਰਕ ਅਨੁਕੂਲਨ (Instrumental Conditioning)

ਸਕਿਨਰ ਬਕਸਾ (Skinner's Box)- ਪ੍ਰਯੋਗ, ਜਿਸਦਾ ਉਲੇਖ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਯੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਿਸੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਸਮਨਵੇਸ਼ੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਚਿਤ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਯੰਤਰੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੰਤਰੀ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਯੰਤਰਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Classical Conditioning) ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਯੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਸਬਲੀਕਰਨ ਇੱਕ ਜਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤਾ ਮੇਜ ਵਿੱਚ ਬੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜ (ਚੂਹੇ) ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਕਰੀ (ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਮੂਲਕ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹਨ) ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਕਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਯੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਯੰਤਰੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਰ ਉਸਨੂੰ ਸਬਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਬਲੀਕਰਨ ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਬਲੀਕਰਨ ਉਸ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ‘ਸਕਿਨਰ-ਬਾਕਸ’ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖੇ-ਚੂਚੇ ਦਾ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਸੀ। ਸਕਿਨਰ, ਜਿਸਨੇ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸੂਤ ਜਾਂ ਸਕਰੀ (Operant) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੀ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਯੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦਾ ਨਾਮ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Operant Conditioning Theory) ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਹੈ।

ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ‘ਸਕਰੀ’ (Operant) ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਕਰੀ (Operant) ਦਾ ਅਰਥ- ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ‘ਸਕਰੀ’ (Operant) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸੂਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੀ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕੁੱਝ ਨਤੀਜੇ ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ **ਕੇ. ਪੀ. ਪਾਂਡੇ** ਨੇ ‘ਸਕਰੀ’ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ- “ਇੱਕ ‘ਸਕਰੀ’ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸੇਟ, ਜੋ ਸਮਾਨ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (An operant is technically defined as a group of response or set of acts which are controlled by similar consequences.)

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਸ. ਐਸ. ਚੌਹਾਨ ਨੇ ‘ਸਕਰੀ’ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

“ਸ਼ਬਦ, ‘ਸਕਰੀ’ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” (The term operant, emphasizes the fact that behaviour operates upon the environment to generate its own consequences.)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਕਰੀ’ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਉਤੇਜਕ ਤੋਂ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ‘ਸਕਰੀ ਵਿਵਹਾਰ’ (Operant behaviour) ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਕਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਤੇਜਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ (ਉਤਪੰਨ)। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ‘ਸਕਰੀ’ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਕਿਨਰ ਨੇ S ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ R ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਨ। ਇਸ ਤੋਂ ‘ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ’ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁਣ ‘ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ’ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ-

ਨੋਟ

ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Operant Conditioning)

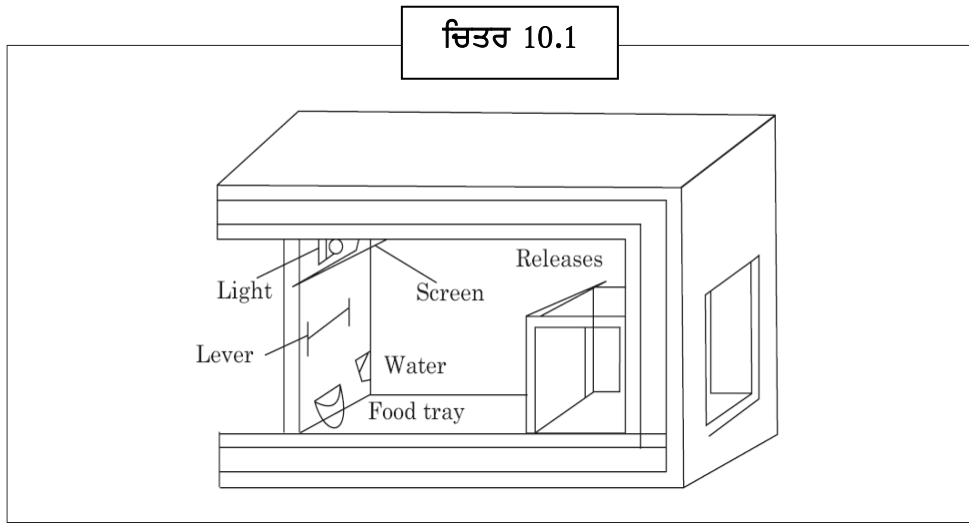
ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਨੂੰ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਪਰਿਪ੍ਰੇਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭੋਜਨ (ਇੱਕ ਉਤੇਜਕ) ਦੇ ਲਾਲ ਘੰਟੀ ਦੀ ਧੁਣੀ (ਦੂਜੇ ਉਤੇਜਕ) ਅਨੁਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ S ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ S (Stimulus) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉ.-ਅਨੁ. (S-R) ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਵਲੋਵ, ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਅਤੇ ਵਾਟਸਨ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ, ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਉ. - ਅਨੁ. ਅਨੁਬੰਧਨ (S-R Bond) ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (Response) ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉ. - ਅਨੁ. ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ (S-R Conditioning with Reinforcement) ਵੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ‘ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਿਯਮ’ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ‘ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬਲੀਕਰਨ’ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਸੁਖਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ‘ਪ੍ਰਾਪਤੀ’ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਕਰੀ ਜਾਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ (Operant) ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ (Operant Conditioning) ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨੁਕੂਲਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (R) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ R ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਕੂਲਨ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗੀ-

ਸਕਿਨਰ- “ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਦੀ ਕਿਸੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਗਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਬਾਹਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।” (Behaviour is the movement of an organism or of its part in a frame of reference provided by the organism itself.)

“ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬਾਰੰਬਰੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (Operant conditioning is the learning process where by a response is made more probable or more frequent.)

ਪਾਂਡੇ - “ਇੱਕ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਇੱਕ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਜਾਏ ਉਤਸਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵ ਜਾਂ ਬਾਰੰਬਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (An operant conditioning is process in which the behaviour of an organism is an emitter rather than elicited one (operant behaviour) and is strengthened, in the sense of becoming more likely or probable or frequent to occur, through reinforcement.)

ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਚੂਹਿਆਂ ਅਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 10.1

ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਸਕਿਨਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁਹਿਆ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ-

ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਬਕਸਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ Skinner's Box ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੀਵਰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਿਆਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੀਵਰ ਦੇ ਕੋਲ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਛੇਦ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਲੀਵਰ ਦੇ ਦਬਣ ਨਾਲ 'ਖਟ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਆਲੀ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਭੁੱਖਾ ਚੂਹਾ ਲੀਵਰ ਦੇ ਕੋਲ ਬਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੂਹਾ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਘੁੰਮਦਾ, ਉਛਲਦਾ-ਕੁੱਦਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੂਹੇ ਤੋਂ ਲੀਵਰ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖਟ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਲੀ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੂਹਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲੀਵਰ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਟ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਬਾਰ ਲੀਵਰ ਦਬ ਕੇ ਖਾਣਾਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚੂਹਾ ਲੀਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਲੀਵਰ ਦਬਾ ਕੇ ਪਿਆਲੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਪੂਨਰਾਵਰਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਤੇ ਚੂਹਾ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦਬਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ "ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕੋਈ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਸਕਿਨਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਲੀਵਰ ਕਿਸ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਲੀਵਰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਹ ਉਤਸਰਜਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (Emitted Response) ਮਾਨਤਾ ਹੈ। **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਟੀਫਨਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਾਇਆ ਸਕਦਾ ਹੈ- "ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਉਤਸਰਜਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ, ਜਿਸ ਕਿਸੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਸਬਲੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸਬਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਉਕਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਸਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ S-R ਪਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਬੰਧਨ। ਚੂਹਾ ਲੀਵਰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਚੂਹੇ ਦੀ ਲੀਵਰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਮਜਬੂਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੂਹਾ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਖਾਣਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਲੀਵਰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ (ਭੋਜਨ) ਜਾਂ ਪੂਨਰਬਲਨ ਕੁੱਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੂਹੇ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪੂਨਰਬਲਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਰਿਆਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਅਤੇ ਜਿਆਦ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ। ਕਬੂਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੰਤਰ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਬੂਤਰ ਪੇਟੀ (Pigeon Box) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਇਹ ਟਿੱਚਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਕਬੂਤਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਚੱਕ ਲਗਾਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਚੁੰਝ ਮਾਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਬੂਤਰ ਪੇਟੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਭੁੱਖੇ ਕਬੂਤਰ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਘੁੰਮ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਚੁੰਝ ਮਾਰੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਦਾ ਇੱਥ ਦਾਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾਣੇ ਦੁਆਰਾ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪੂਨਰਾਵਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਘੁੰਮ ਕੇ ਚੁੰਝ ਮਾਰਨ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਅਨਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਦਾਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਕਬੂਤਰ ਨੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿਰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਚੁੰਝ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦਾਣਾ (ਭੋਜਨ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸਿੱਖ ਲਿਆ।

ਆਪਣੇ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਬੰਧਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਤੀਜਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਕਰੀ ਅਨੁਬੰਧਨ (Operant Conditioning) ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਸਕਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਕਿਨਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਰਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਚੂਹਿਆਂ ਅਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ।

ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Concept of Reinforcement)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਕਿਨਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਬਲੀਕਰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਏਗੀ ਉਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਬਲੀਕਰਨ ਉ. ਅਨੁ. ਅਨੁਬੰਧਨ (S-R Bond) ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਉਤਸਰਜਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਹਰੇਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਤੋਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਭੰਡਾਰ (reserve) ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਬਲੀਕਰਨ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਘਟਿਘ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੀਵਰ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਮਿਲਣਾ। ਖਾਣਾ ਮਿਲਣਾ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਲੀਵਰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਧਣਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਹੈ। **ਹਲਸੇ, ਡੀਸੇ ਅਤੇ ਏਡਿਥ (Hulse, Deese & Edeth)** ਨੇ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-

“ਇੱਕ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਇੱਥ ਉਤੇਜਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ, ਇਹ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਇੱਕ ਉ.-ਅਨੁ. ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਜਾਂ ਅਨੁਰਕਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (A reinforcement is a stimulus event which if it the proper temporal relation with a response, tends to maintain or to increase the strength of a response or of a stimulus response connection.)

ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Reinforcement) - ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

- (ੳ) ਵਰਗ ਵਿੱਚ
 - (1) ਧਨਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ (Positive Reinforcement)
 - (2) ਰਿਣਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ (Negative Reinforcement)
- (ਅ) ਵਰਗ ਵਿੱਚ
 - (1) ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬਲੀਕਰਨ (Primary Reinforcement)
 - (2) ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ (Secondary Reinforcement)

ਧਨਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ - ਧਨਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਉਹ ਉਤੇਜਕ (Stimulus) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਭੁੱਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਭੋਜਨ ਧਨਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਹੈ। ਧਨਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੁੱਝ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ S⁺ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਿਣਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ - ਰਿਣਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਉਹ ਉਤੇਜਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਹਟਾ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤੀ ਰਿਣਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ S⁻ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੰਡ (Punishment) ਨੂੰ ਰਿਣਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਰਿਣਾਤਮਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਆਪਣੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੰਡ ਕਿਸੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੰਡ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬਲੀਕਰਨ - ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬਲੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਉਹ ਉਤੇਜਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਪਸਥਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕੋਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਰੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਵੇਂ - ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਚੂਹਾ ਲੀਵਰ ਦਬਾ ਕੇ ਖਾਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ - ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਬਲੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਉਹ ਉਤੇਜਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕੇ ਕਾਰਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਬਲ ਬਣਾਉਣ ਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਦੇ ਉਤੇਜਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਭੋਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੁਣੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਭੋਜਨ ਦੇ ਪੁਣੀ ਵੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚੀ (Schedules of Reinforcement) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ-

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚੀ (Schedules of Reinforcement)

ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਯੋਜਿਤ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਇੱਛਾਮਈ ਟਿੱਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਰ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਫੇਸਟਰ ਅਤੇ ਸਕਿਨਰ (Ferster and Skinner)** ਲੇ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੋਲਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

(ੳ) **ਨਿਰੰਤਰ ਅਨੁਸੂਚੀ (Continuous or Non-Intermittent Schedules)** - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਉਤਸਰਜਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਬਲੀਕਰਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਲੋਪ (Extinction) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਆਵਰਤਕ ਅਨੁਸੂਚੀ (Partial or Intermittent Schedules)** - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੇਵਲ ਥੋੜਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(1) **ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸੂਚੀ (Fixed-ratio Schedule)** - ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ FR ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਬਲੀਕਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਹਰੇਕ 5 ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ 1 ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ। ਇੱਥੇ ਅਨੁਪਾਤ 5 : 1 ਦਾ ਹੈ।

(2) **ਪ੍ਰੀਵਰਤੀ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸੂਚੀ (Variable-Ratio Schedule)** - ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ VR ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਸੂਚੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਛਾਮਈ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿਸੀ ਔਸਤ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਇੱਕ ਬਾਰ ਚੌਥੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਬਲੀਕਰਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਬਾਰ ਛੇਵੀਂ ਅਤੇ ਤਿੱਜੀ ਬਾਰ ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਬਲੀਕਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(3) **ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂਅੰਤਰ ਅਨੁਸੂਚੀ (Fixed-Interval Schedule)** - ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ FI ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰਾਲ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਸਬਲੀਕਰਨ ਕਰਨਾ।

(4) **ਪਰਿਵਰਤੀ-ਸਮਾਂਅੰਤਰ ਅਨੁਸੂਚੀ (Variable-Interval Schedule)** - ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ VI ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰਾਲ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਦੀ 2 ਮਿੰਟ, ਕਦੀ 5 ਮਿੰਟ ਤਾਂ ਕਦੀ 8 ਮਿੰਟ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਿਸੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਬਲੀਕਰਤ ਕਰਨਾ।

ਸਬਲੀਕਾਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦੇ ਹਨ-

(1) ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਸ਼ਕਤ ਬਣਾਉਂਦਾ,

(2) ਕਿਸੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਘਣਤਾ,

(3) ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਕਮਜੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ - ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਾਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ-

(1) ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(3) ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਆਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ਨੋਟ (4) ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਕੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ (✓) ਜਾਂ ਗਲਤ (×) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ।
2. ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਨਰੀਖਣ ਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਨੂੰ ਯੰਤਰਕ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਹਿਣਾ ਅਸੰਗਤ ਹੈ।
4. ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚੁਹਿਆਂ ਅਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ।

10.2 ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ

(Educational Importance of Conditioning Theory)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਮਾਤ-ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਨਿਯੋਜਿਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਫਰੇਮ (Sets of Frames) ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਕਰਮਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਦ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਬਲੀਕਰਣ ਧਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਰਿਣਾਤਮਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਹ ਅੱਗੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਿੱਖਿਆ (Programmed Learning) ਇਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਰੂਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਬਲੀਕਰਨ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਜਰੂਰੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਮੁਸਕਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਅੰਕ ਦੇ ਕੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (2) ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅੱਛੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬਲੀਕਰਨ ਤੁਰੰਤ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (3) ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (4) ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (5) ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਗਲਤ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (6) ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ‘ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ’ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਪਧਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਮਰੀਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬੀ. ਐਫ. ਸਕਿਨਰ (B. F. Skinner) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ 1932 ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ‘The behaviour of

Organism' ਅਤੇ 'Beyond Freedom and Dignity' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਲਾਰ ਦਾ ਰਿਸਾਵ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ।
- ਸਕਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਪਰੇਂਟ ਵਿਵਹਾਰ ਘਟਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਚੂਹੇ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਰੇਂਟ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਖੋਲਣਾ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਣ ਲਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਰੇਂਟ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ।
- 'ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ' ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਪੱਧਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਮਰੀਕਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬੀ. ਐਫ. ਸਕਿਨਰ (B. F. Skinner) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵ - ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਕਰੀ ਵਿਵਹਾਰ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਰਿਖਤ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਸਬਲੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Concept) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਕਿਨਰਨੇ ਉਸ 'ਸਬਲੀਕਰਨ ਅਨੁਸੂਚੀ' ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਥ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਉਪਨਿਆਸ 'Walden Two' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10.4 ਸ਼ਬਕਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਅਨੁਕੂਲਨ - ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ।
2. ਸਬਲੀਕਰਨ - ਮਜਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।

10.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ 'ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
2. 'ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (×)
2. (√)
3. (×)
4. (√)

10.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਪੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ. ਐਚ. ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ - ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਪੀ. ਐਚ. ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-11: ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ (Kohler's Insight Theory)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 11.1 ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ (Kohler's Insight Theory)
- 11.2 ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ
(Educational Importance of Kohler's Insight Theory)
- 11.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 11.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 11.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 11.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਕੋਹਲਰ ਦੇ 'ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ' ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਗੇਸਟਲਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੇਸਟਲਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ। ਗੇਸਟਲਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਕਸਵਰਦੀਮਰ (Max Wertheimer) ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਗੇਸਟਲਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੇਸਟਲਟ (Gestalt) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੂਰਣਆਕਾਰ। ਗੇਸਟਲਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ। ਵਰਦੀਮਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ - "ਕਿਸੀ ਵੀ ਪੂਰਣਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਗੇਸਟਲਵਾਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਉਤੇਜਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸਮਗਰਕਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੰਗਠਨ-ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਆਪਣੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੇਸਟਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

ਗੇਸਟਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ- ਗੇਸਟਲਵਾਦ, ਜੋ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ (ਵਰਦੀਮਰ, ਕੋਫਕਾ ਅਤੇ ਕੋਹਲਰ) ਦੁਆਰਾ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਗੇਸਟਲਟ ਸਿਧਾਂਤ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਗਰ ਜਾਂ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਦੇ-ਸੁਣਦੇ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਸਮਗਰ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦੇਣ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਆਕਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੇਸਟਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - "ਇੱਕ ਗੇਸਟਲਟ ਜਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪੂਰਣ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ।”
 (A Gestalt of form is whole characteristics are determined not by characteristics of its individual elements, but by the internal nature of the whole.)
 ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਦ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੂਝ (ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸੂਝ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਵਰਤਨ, ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅਨੁਬੰਧ ਅਤੇ ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਸਕਰੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਹੈ।

ਗੇਸਟਲਵਾਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇੱਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰਾਲ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੂਨਰਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੇਸਟਲਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੇਸਟਲਵਾਦੀ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ-

11.1 ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ (Kohler's Insight Theory)

ਜਰਮਨੀ ਨਿਵਾਸੀ **ਉਲਫਗੰਗ ਕੋਹਲਰ** (Wolfgang Kohler) ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ "Prussian Academy of Sciences" ਨੇ 1913 ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਲਈ ਕੈਨਾਰੀ ਦੀਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਟੇਨੇਰਿਫ (Teneriffe) ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦੇ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਜਨ ਹੋਏ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ (Apes or Chimpantees) ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'mentality of Apes' (1925) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਸੂਝ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਝ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੂਝ ਦਾ ਅਰਥ- ਜਦ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੋਈ ਹੱਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਤੇਜ ਗਤੀ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੂਝ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਕੜ ਹੈ। ਸੂਝ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਗਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇੱਕਦਮ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਤਰਕੀਬ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇੱਕਦਮ ਤਰਕੀਬ ਸੂਝ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। **ਗੁਡ** (Good) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - "ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸੂਝ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਕਸਮਿਕ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇੱਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕਦਮ ਫੜ ਲੈਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।" ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨਰਿਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ (Learning by Insight) - ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ, ਬਲਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਰਿਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਗਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਵੀਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਗਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ ਸੂਝ ਦਾ ਪਰਿਚਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਝ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਸੂਝ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਝ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੁੱਧੀ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ - ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ-

- (1) ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਗਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕਦਮ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਅਵਧੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਕੇਵਲ ਨਿਰਰਥਕ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਰਿਆਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਹਰਕੇ ਪਰਿਆਸ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਕੁੱਝ ਪਰਿਆਸਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕਦਮ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਸੂਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (5) ਸੂਝ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਲਾਚਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਬਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਸਮਰਥਾ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (6) ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਸਮਰਥਤਾ ਦੋਹਰਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੱਛੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸਮਰਥਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (7) ਸੂਝ ਸਮਝ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸੂਝ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
- (8) ਸੂਝ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਉਮਰ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- (9) ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਤੇ ਸੂਝ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਗੇਸਟਾਲਟ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ?

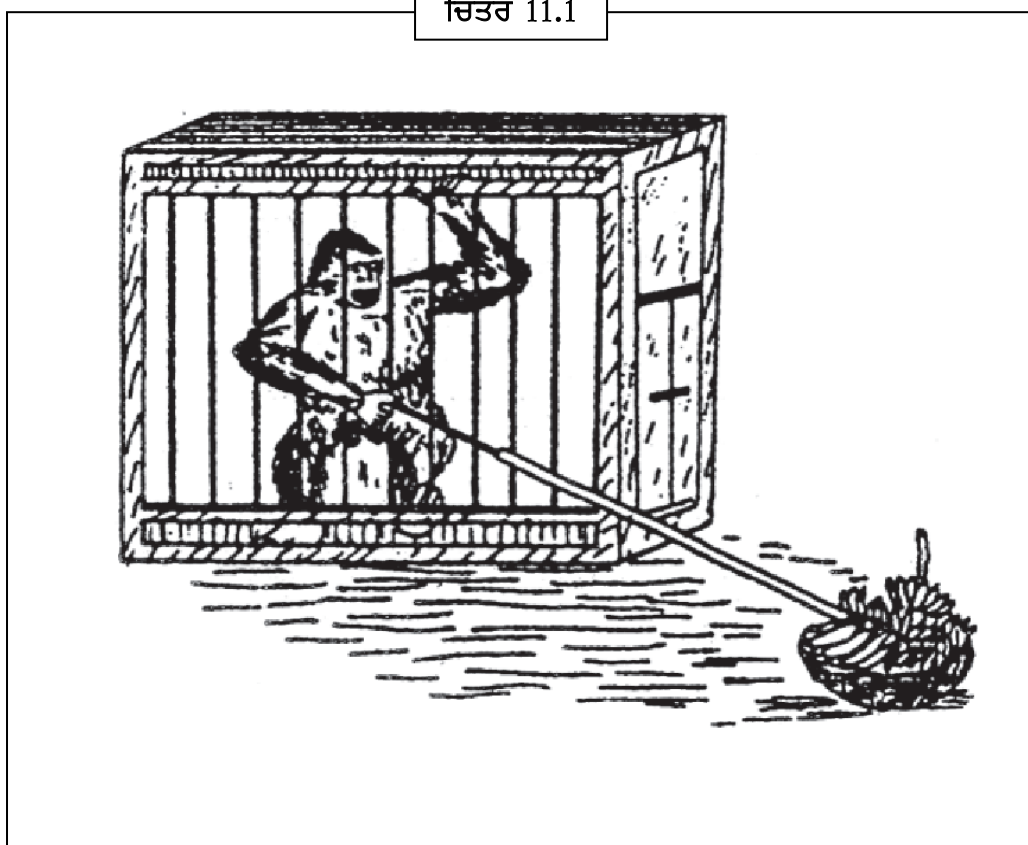
ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਸੂਝ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਟੋਨੇਰਿਫ ਦੀਪ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਛੇ ਭੁੱਖੇ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲਕੜੀ ਦੇ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਹਨ ਨੇ 'ਸੁਲਤਾਨ' ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸਨੇ 'ਸੁਲਤਾਨ' ਤੇ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੋਹਲਰ ਨੇ 'ਸੁਲਤਾਨ' ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਛਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਬਕਸਾ ਸਮੱਸਿਆ।

ਛਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ - ਇੱਕ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਨੁਕੀਲੀ ਛਤੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਟਘਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੋਲੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਹੱਥ ਫੈਲਾਕੇ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੋਲਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਪੈਰ ਫੈਲਾ ਕੇ ਕੋਲਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕੋਲਾ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਛਤੀ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕੋਲੇ ਖਿੱਚ ਲਏ। ਕੋਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਛਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੋਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਛਤੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਫਿਟ ਹੋਕੇ ਲੰਬੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਟਘਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਿਅਦਾ ਦੂਰੀ ਤੇ ਕੇਲੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਭੁੱਖੇ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਕੇਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰੰਤੂ ਅਫਸਲ ਹੋਣ ਤੇ ਇੱਕ ਛਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੇਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ - ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਤਦ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਛਤੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕਦਮ ਛਤੀ ਦਾ ਸਿਰਾ ਦੂਜੀ ਛਤੀ ਵਿੱਚ ਫਿਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਛਤੀ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਛਤੀ ਜੁੜ ਕੇ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕੇਲਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਜਿਅਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗਾਏ ਛਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਜਲਦ ਕੇਲੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਇੱਕਦਮ ਮਿਲੀ। ਸੂਝ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਟਘਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਕੇਲੇ ਦੀ ਦੂਰੀ, ਛਤੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਕੇ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ।

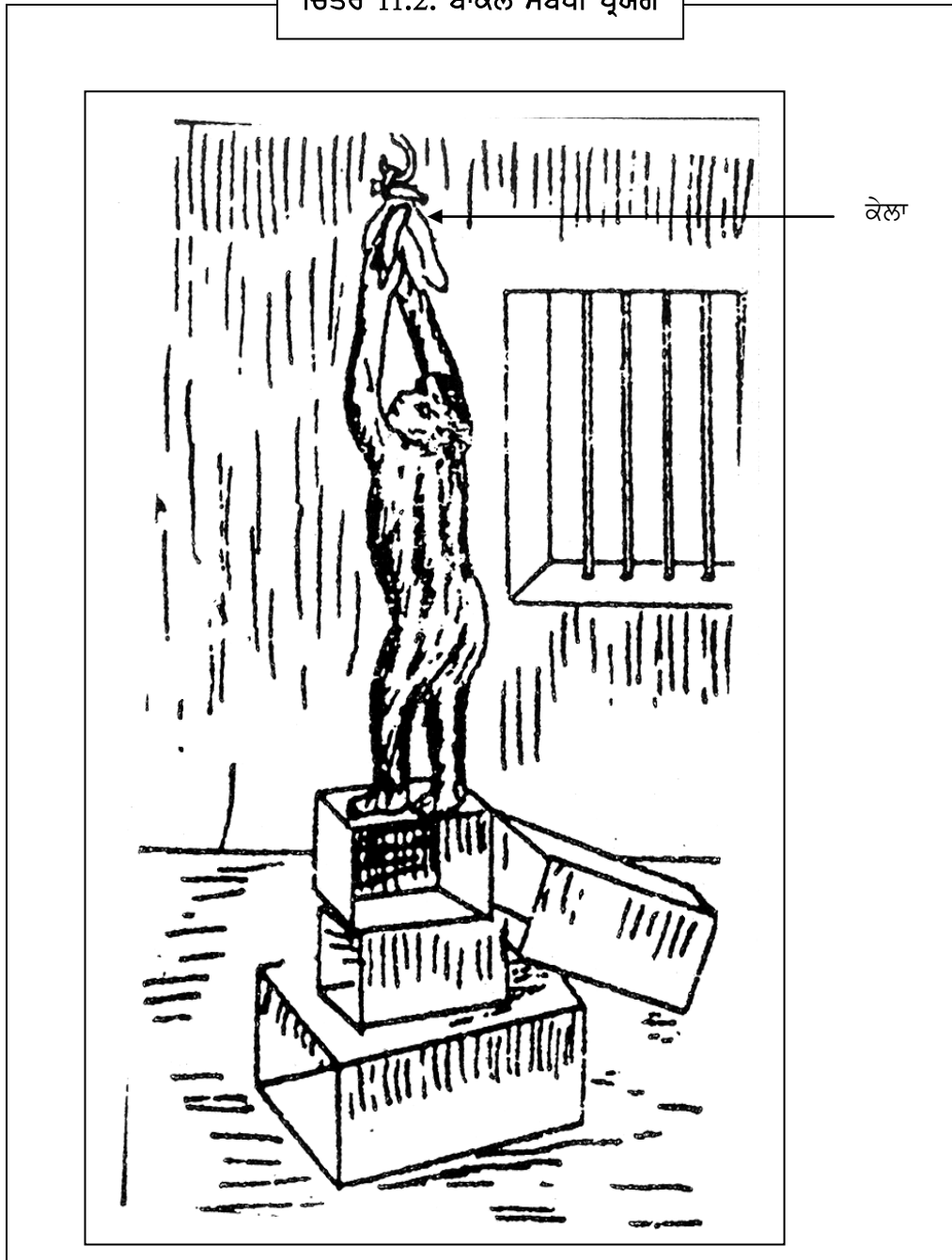
ਚਿਤਰ 11.1

ਬਕਸਾ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਸੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ - ਬਕਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕੋਹਲਰ ਨੇ 'ਸੁਲਤਾਨ' ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਕਟਘਰੇ ਦੀ ਧਤ ਨਾਲ ਕੇਲੇ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬਕਸਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੇਲੇ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉਛਲ-ਕੁੱਦ ਕਰਕੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਕਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਬਕਸੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਟਕੇ ਕੇਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਚੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਕਸੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨੋਟ

ਚਿਤਰ 11.2. ਬਾਕਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਭੁੱਖੇ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰ ਕੇਲੇ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਟਘਰੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬਕਸੇ ਸਨ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਉਹ ਬਕਸੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਕਸੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਨਿੱਚੇ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਲੇ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕੇਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਬਕਸੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੂਜੇ ਬਕਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੇਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇੱਥੇ ਬਕਸੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿੰਨ ਬਕਸੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖਕੇ ਵੀ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੇਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨੋਟ

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।
2. ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
3. ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਕੀਤੇ।
4. ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਪਾਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਨਤੀਜੇ-ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਝ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

- (1) ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Learning at Perceptual Level)
- (2) ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Learning at Conceptual Level)

ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਗਰ ਪਰਸਿਥਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸੂਝ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਜਲਦ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਬਕਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸਤਰ ਤੇ ਹੋਈ।

ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਤਦ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿਸੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਛਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸੀ ਪਾਸੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਝ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਕਾਰਕ- ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਝ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਹਾਇਕ ਕਾਰਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (1) ਸਮਗਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ- ਸੰਪੂਰਣ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਅਵਢੀ (Whole) ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਬੁੱਧੀ- ਤੇਜ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਦੀ ਸਮਥਾ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਸਮਰਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (3) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ- ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕਦਮ ਸੂਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(4) ਅਨੁਭਵ- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੇਸਟਾਲਟ ਜਾਂ ਅਵਢੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੇਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਥ ਬਕਸੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਈ ਅਸਫਲ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਬਕਸੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬਕਸਾ ਰੱਖ ਕੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਅਤੇ ਗਤ ਸਮਗਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਗੇਸਟਾਲਟ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਛਿਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸੂਝ ਹੀਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਸੋਚਣਾ-ਵਿਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗਣਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੋਨੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਕ ਸਹੀ ਹੱਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

‘ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ’ ‘ਸੂਝ’ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ- ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

- (1) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਤਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ (Motor Skill) ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਨੋਟ
- (2) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 - (3) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਅਭਿਆਸ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।
 - (4) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਇੱਕਦਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 - (5) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਬਾਰ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸੂਝ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
 - (6) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਦਾ ਟਿੱਚੇ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸੂਝ-ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਚੇਤਨ ਦਿਮਾਗ ਜਿਆਦਾ ਸਕਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਚੇਤਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
 - (7) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਨਿਪੰਨਤਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਨਿਪੰਨਤਾ ਇੱਕਦਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
 - (8) ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੀ ਨਿਪੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕਰਮਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਵਿਧੀ ਸਾਰੇ ਸਤਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਨੋਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

11.2 ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ

(Educational Importance of Kohler's Insight Theory)

ਗੋਸਟਾਲਵਾਦ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ-

- (1) ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਤਰਕ, ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਵਿਧੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (3) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖੋਜ ਕੇ ਵਿਆਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ (Generalization) ਦੁਆਰਾ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਹਰੇ ਕੱਚੇ ਅੰਬਾਂ ਨੂੰ ਖਾਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਰੇ ਕੱਚੇ ਅੰਬ ਖੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (4) ਇਹ ਵਿਧੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ - ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਣਿਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸੂਤਰਾਂ ਜਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (5) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਚ ਸਤਰ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਹੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- (6) ਕੋ ਅਤੇ ਕੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,- “ਇਹ ਵਿਧੀ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।”
- (7) ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਬੀਵਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸਦੇ ਖੰਡ ਜਾਂ ਸੂਤਰ (Formula) ਹੀ ਨਹੀਂ।
- (8) ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਤਤਪਰਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (9) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਤਦ ਤੱਕ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਸੂਝ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਰੂਚੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਰੂਚੀ ਜਾਗਰਤ ਕਰਦਾ ਰਹੇ।
- (10) ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਨਰਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(11) ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਥੋੜੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਗਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੋਸਟਾਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਸੀਂ ਅਵਥੀ (Whole) ਤੋਂ ਅਵਥੀ (Part) ਵੱਠ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਅਵਥੀ ਤੋਂ ਅਵਥੀ ਵੱਠ ਨਹੀਂ।” ਨੋਟ

11.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਗੋਸਟਾਲਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਅਤੇ ਗੋਸਟਾਲਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ। ਗੋਸਟਾਲਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਣੇਤਾ ਮੈਕਸਵਰਤੀਮਕ (Max Wertheimer) ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਗੋਸਟਾਲਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੋਸਟਾਲਟ (Gestalt) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੂਰਣਾਕਾਰ। ਗੋਸਟਾਲਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ।
- ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਸੂਝ ਸਿਧਾਂਤ ਗੋਸਟਾਲਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੋਸਟਾਲਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ।
- ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇੱਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਇੱਕਦਮ ਫੜ ਲੈਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨਰਿਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”
- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਤਦ ਤੱਕ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ ਸੂਝ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਨਿੱਕਲ ਆਏ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਯਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਰੂਚੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਰੂਚੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹੇ।

11.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸੂਝ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ - ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।
2. ਦਕਸ਼ਤਾ - ਨਿਪੁੰਨਤਾ

11.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ‘ਸੂਝ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ’ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਕੋਹਲਰ ਦੇ ‘ਸੂਝ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ’ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਗੋਸਟਾਲਵਾਦੀ
2. ਸੂਝ
3. ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖ
4. ਸੁਲਤਾਨ

11.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਚ. ਐਸ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ - ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-12: ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Transfer of Training or Learning)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 12.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Transfer of Learning)
- 12.2 ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Transfer of Learning)
- 12.3 ਸਿੱਖਿਆ-ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Transfer of Learning)
- 12.4 ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸਥਿਤੀਆਂ (Conditions of Transfer of Training)
- 12.5 ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ (Educational Importance of Transfer of Learning)
- 12.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 12.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 12.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 12.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਿੱਖਣਾ ਦੂਜੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - “ਜੇਕਰ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ ਜਰੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਵੇਗਾ।” ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੌਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗਣਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਰਮ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ। ਸਿਖਲਾਈ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ-ਸਿਖਾਉਣਾ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਸੁਵਿਧਾ ਦੀ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥ, ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ - “ਜੇਕਰ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾਤਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ ਜਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਨਿਪੰਨ ਹੋਵੇਗਾ।”

12.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Transfer of Learning)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਹੋਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ।’ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਕਰਮਣ’ ਜਾਂ ‘ਸਿੱਖਿਆਨਾਂਤਰਣ’ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਗਣਿਤ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਸਾਇਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸੰਖਿਅਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕ ਆਪਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਸਮੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਕਰਮਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈਆਂ ਨਿਮਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

(1) **ਵੇਲੋਨ ਅਤੇ ਵੀਨਸਟੀਨ** - “ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਾਰਜਸਮਰਥਾ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਾਰਜਸਮਰਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (Transfer of learning means that performance on one task is by affected performance on another task.)

(2) **ਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋ** - “ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇੱਥੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ, ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ, ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (The carry over of habits of thinking, feeling or working of knowledge, of skills, from one learning area to another is usually referred to as the transfer of training.)

(3) **ਕੋਲੇਸਨਿਕ** - “ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਪਹਿਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਆਦਤਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦੂਜੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ।” (Transfer is the application of carry over of knowledge, skill, habits, attitudes or other responses from the situation in which they are initially acquired to some other situation.)

(4) **ਪ੍ਰੋ. ਸੋਰੇਨਸਨ** - “ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਇੱਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

(5) **ਪ੍ਰੋਟਰਸਨ** - “ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ।” (Transfer is generalization for it is extension of ideas of a new field.)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ, ਕੋਸ਼ਲ, ਆਦਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੂਜੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੈ।

12.2 ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ

(Theories of Transfer of Learning)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) **ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਐਂਪਚਾਰਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Faculty Theory of Mind are Concept of Formal Discipline)** - ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨਰੀਖਣ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ, ਤਰਕ, ਨਿਰਣਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ

ਨੋਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਤੇਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗਣਿਤ ਦੁਆਰਾ ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਣ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

(2) **ਸਮਾਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Identical Elements)**- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦ ਦੋ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਣਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭੌਤਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸੰਖਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਾਜਨਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਤੱਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ **ਗੇਟਸ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - “ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨਿਤੀ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈਣਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਗਣਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭੌਤਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸੰਖਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਾਜਨਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) **ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Generalization)** - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ **ਚਾਰਲਸ ਜੱਡ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ, ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਕੱਢਦਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਜੱਡ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ - “ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਦੂਜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ- ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਤੱਥ ਅਤੇ ਆਦਤ ਉਹਨਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।” ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਥੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਆਚਰਣ-ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

(4) **ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of ‘G’ and ‘S’ Factor)** - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਣੇਤਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਸਪੀਅਰਮੈਨ** ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ‘ਸਾਧਾਰਣ’ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਤੱਤ ਦਾ ਹੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਚਿਤਰਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਹੈ।

(5) **ਗੇਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Gestalt psychologists)** - ਗੇਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਕੋਹਲਰ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਆਦਿ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ

ਪੂਰਣਆਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ (Insight) ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੂਝ-ਬੂਝ (Insight in Learning) ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਝ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਥੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਸੂਝ ਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੂਜੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਪ੍ਰਤੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਥੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਦੂਜੀ ਸਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਹਿਪਰਿਆਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਚਿੰਪਾਂਜੀ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਬੇਲਸ (Bayles)** ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ - (1) ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ, (2) ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ (ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ) ਅਤੇ (3) ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਓਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

12.3 ਸਿੱਖਿਆ-ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Transfer of Learning)

ਸਿੱਖਿਆ-ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

(1) **ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Positive Transfer)** - ਜਦ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ, ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ, ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ, ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਹਾਇਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਟਾਈਪ-ਰਾਈਟਰ ਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(i) **ਮੌਰਗਨ ਅਤੇ ਕਿੰਗ** - “ਜਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (Positive transfer occurs when something previously learned benefits performance or learning in a new situation.)

(ii) **ਸੋਰੇਨਸਨ**- “ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਨਾਲ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।” (A person learns through transfer to the extent that the abilities required in one situation help in another.)

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਖਿਤਜ ਅਤੇ ਅਨੁਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਿੱਦੂ ਸਿੱਖਿਆ 3 ਅਤੇ 4 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) **ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Negative Transfer)** - ਜਦ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਠਿਨਾਈ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (Arts) ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ - ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਵਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਰਵ ਕਾਰਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(i) **ਮੌਰਗਨ ਅਤੇ ਕਿੰਗ** - “ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਤਦ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (Negative

ਨੋਟ

transfer occurs when something previously learned hinders performance or learning in a new situation.)

(ii) **ਬੇਰਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ** - “ਜਦ ਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਾਰਜ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਿਣਗੇ।” (When learning one task makes learning a second task harder we speak of negative transfer.)

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵੀ ਖਤਿਜ ਅਤੇ ਅਨੁਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਿੰਦੂ ਸੰ. 3 ਅਤੇ 4 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

(ੳ) **ਪੂਰਵਲਕਸ਼ੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Retro-active Negative Transfer)** - ਜਦ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਦੂਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਭੁੱਲਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਵਲਕਸ਼ੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਵੇ।

(ਅ) **ਪ੍ਰਤੀਲਕਸ਼ੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Pro-active Negative Transfer)** - ਜਦ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਲਕਸ਼ੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੀ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਦੂਜੀ ਕਵਿਤਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਆ ਜਾਉਣ।

(3) **ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Horizontal Transfer)**- ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹੋਰ ਸਿੱਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਇਕ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਮਾਤ 10 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਗਣਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਖਿਤਜੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਦ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ਲ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਮਾਤ ਦੱਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਦ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਅਰਜਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨਅਰਜਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਂਗੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਜਦ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਣਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਗਿਆਨ ਉਸਦੇ ਹਿੰਦੀ ਗਿਆਨਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(4) **ਅਨੁਲੰਬੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Vertical Transfer)** - ਅਨੁਲੰਬੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਲੰਬੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਂਗੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਜਮਾਤ ਅੱਠ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਜਮਾਤ ਦਸ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਦ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਅਨੁਲੰਬੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਂਗੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਮਾਤ ਅੱਠ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਗਿਆਨ ਅਗਲੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗਿਆਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੋਪਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੋਪਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ।

ਟਾਸਕ

ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਅਨੁਲੰਬੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

(5) ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Lateral Transfer) - ਜਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਿਤ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਸੀ ਅੰਗ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਂਗੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ।

(6) ਦੋ-ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ (Bi-lateral Transfer) - ਜਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਿਤ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੂਜੇ ਅੰਗ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਦੋ-ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਹਾਂਗੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਦੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੱਜੇ ਦਾ ਕੋਸ਼ਲ ਖੱਬੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

12.4 ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸਥਿਤੀਆਂ

(Conditions of Transfer of Training)

ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

(1) ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ (Generalisation) - ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਉਸਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਸਮਝਣਾ (Understanding) - ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਭਵੀ-ਭਾਂਤ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ (Identity) ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਆਤਮਸੱਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸਿਹਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

(3) ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (The degree of Mastery on Subject-Matter) - ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਯਨ ਕਰਕੇ ਨਿਪੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਉਨ ਹੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(4) ਸਹਿਯਤਨਸ਼ੀਲਤਾ (Deleberation) - ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪਰਿਆਸਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(5) ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ (Attitude to towards the material of transfer) - ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਧਨਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(6) ਸਿਖਲਾਈ-ਪੱਧਰੀ (Method of teaching) - ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

12.5 ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ

(Educational Importance of Transfer of Learning)

ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਰਥ - ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

(1) ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਪਾਠਕਰਮ - ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਾਠਕਰਮ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਨ ਪਾਠਕਰਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ, ਜੋ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਅਤੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿ ਹੋਵੇ। ਪਾਠਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਥਾਮਸਨ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ - “ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਜਿੰਨੇ ਜਿਆਦਾ ਰਹਿਣ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਉਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਜੀਵਨ ਉਪਯੋਗੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਆਏਗੀ।”

(2) ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ - ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਲਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਕਿਰਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਨ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਹਿਚਾਰੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(3) **ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ** - ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਲਕ ਨਵੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਲਦ ਉਸਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਹਾਂਡਰਿਕਸ (Handrix)** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ - “ਜੇ ਬਾਲਕ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ 6 ਨੂੰ 8 ਬਾਰ ਕਹਿਣ ਨਾਲ 48 ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ 6 ਅਤੇ 8 ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦ ਹੀ 48 ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

1. ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਜੇਕਰ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ ਜਰੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।
2. ਲੋਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਣਦਾ ਹੈ।
3. ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

- (1) ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਵਧਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
- (3) ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਦਾ ਗਿਆਨਅਰਜਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (5) ਸਿੱਖਿਅਕ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

12.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਿੱਖਣਾ ਦੂਜੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਪਲੇਟੋ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - “ਜੇਕਰ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ ਜਰੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵੀਣ ਹੋਵੇਗਾ।

- ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨੋਟ ਦੂਜੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ - ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਔਪਚਾਰਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ, ਸਮਾਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਗੇਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ - ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ, ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ, ਖਿਤਜ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ, ਅਨੁਲੰਬੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ, ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ, ਦੋ-ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਗੰਠਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-
- ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਪਾਠਕਰਮ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਨ ਪਾਠਕਰਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ, ਜੋ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ।
- **ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ** - ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਕੱਢ ਸਕੇ।

12.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ-ਤਬਾਦਲਾ
2. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਕਰਮਣ-ਇੱਥ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨਅਰਜਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ।

12.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਲਗਾਤਾਰ
2. ਗਣਿਤ
3. ਰਾਜਨਿਤੀ
4. ਸੂਝ

12.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ., ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-13: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation in Learning)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 13.1 ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Nature and Definitions of Motivation)
- 13.2 ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ (Origin of Motives)
- 13.3 ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Motives)
- 13.4 ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Motive)
- 13.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 13.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 13.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 13.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ-ਨਾ-ਕੋਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਉਹ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੀ ਟਿੱਚਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਅੱਛਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬੜੇ ਉਤਸਾਹ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜਾ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ - ਅਸੀਂ ਭੋਜਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ? ਆਰਥੋਪਾਰਜਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਲਿਖਦੇ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੇਰਕ (Motives) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਰੇਚ ਅਤੇ ਕਰੈਚਫੀਲਡ (Krech and Krachfield) ਨੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਕਿਉਂ' ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਰੂਰਤਾਂ (Needs), ਚਾਲਕ (Driver), ਉਤੇਜਕ (Incentive), ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ (Motive) ਅਭੀਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹਨ। **ਹਿਲਗਾਰਡ (Hilgard)**, ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਜਰੂਰਤ ਚਾਲਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਚਾਲਕ ਵਧੇ ਹੋਏ ਤਨਾਅ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਆਰੰਭਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਤੇਜਕ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਚਾਲਕ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ਪ੍ਰੇਰਕ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਤਨਾਅ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ, ਆਦਤ, ਰੂਚੀਆਂ, ਸਥਾਈ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਪਦਾਂ - ਜਰੂਰਤ, ਚਾਲਕ, ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ।

13.1 ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

(Nature and Definitions of Motivation)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Motivation ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ Motum ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ Move, Motor ਅਤੇ Motion ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਉਤੇਜਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਦੋਨੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ (Motivated) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਯੰਤਰ ਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

(1) **ਵੂਡਵਰਥ (Woodworth) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-** ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Achievement) = ਯੋਗਤਾ, (Ability) + ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation)। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Achievement) ਸੰਭਵ ਹੈ।

(2) **ਲੋਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ -** “ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰੇਗੀ।” (Motivation may be defined more formally as a psychophysiological or internal process, initiated by some need, which leads to an activity which will satisfy that need.)

(3) **ਗੁਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-** “ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ, ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।” (Motivation is the process of arousing sustaining and regulation activity.)

(4) **ਬਲੇਅਰ, ਜੇਨਸ ਅਤੇ ਸਿੰਪਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-** “ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਲੱਛਣਾਂ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (Motivation is a process in which the learner's internal energies or needs are directed towards various goal objects in his environment.)

(5) **ਪੀ. ਟੀ. ਯੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ -** “ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ, ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇਜਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।” (Motivation is the process of arousing action, sustaining the activities in progress and regulating the pattern of activity.)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

(1) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇੱਕ ਮਨੋ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

(2) ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਿਰਿਆ ਕਿਸੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(3) ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਕਿਰਿਆ (Activity) ਨੂੰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ (Direction) ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(4) ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਤੇਜਕਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਨਾ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭੁੱਖ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਤੇਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਣੇ ਦੀ ਥਾਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਥਾਲੀ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਖਾਣੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਣਾ ਤਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਖਾਏਗਾ ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਤੇਜਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਤੇਜਨਾ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਿਆਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਰਕ - ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰੇਰਕ ਦਾ ਅਰਥ- ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਜਨਮਜਾਤ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਅਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਛਿਪੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਵਿਵਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ (Motive) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮੂਲ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ (Motive) ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ (Mental Set) ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਕ (Factors) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਉਸਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ- ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

(1) **ਸ਼ੇਫਰ ਅਤੇ ਹੋਰ** - “ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਚਾਲਕ (Drive) ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (A motive may now be defined as a tendency to activity initiated by a drive and concluded by an adjustment.)

ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਭੁੱਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੇਟ ਦੀਆਂ ਦਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕੁਚਨ (Contraction) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਖਾਦ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਖੋਜ ਤਦ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਖਾਉਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ (Hunger Motive) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਰਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

(1) ਕਿਰਿਆ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ,

(2) ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ,

(3) ਜਦ ਤੱਕ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੁੱਖ ਅੰਤਰਨੋਦ (Hunger-Drive) ਨਾਲ ਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਤੇ ਭੁੱਖ ਅੰਤਰਨੋਦ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰੇਰਕ’ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਰੂਰਤ, ਅੰਤਰਨੋਦ ਅਤੇ ਉਤੇਜਕ ਸਾਰੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(2) **ਗੇਟਸ ਅਤੇ ਹੋਰ** - “ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਜਿਵੇਂ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਤਨਾਅ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਸਥਾਈ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਮ।” (Motives takes a variety of forms and are designated by many different terms, such needs, desires, tensions, sets, determining tendencies, attitudes, interest, persisting stimuli and soon.)

(3) **ਵੂਡਵਰਥ**- “ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਤਤਪਰਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (A motive is a state or set of the individual which disposes him for certain behaviour and seeking certain goals.)

(4) **ਮੈਕਡੂਗਲ**- “ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਤਰਦਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।” (Motives are conditions physiological and psychological within the organism that dispose it to act in certain ways.)

(5) **ਗਿਲਫੋਰਡ**- “ਪ੍ਰੇਰਕ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (A motive is any particular internal factor or condition that tends to initiate and to sustain activity.)

(6) **ਜੇ. ਡੇਵਰ**- “ਪ੍ਰੇਰਕ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਕਾਰਕ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਤਨਾ ਜਾਂ ਅਤੇਚਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਟਿੱਚਾ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Motive is an effective-conative factor which operates in determining the direction of an individual's behaviour towards an end or goal, consciously apprehended or unconscious.)

(7) **ਥਾਮਸਨ** - “ਪ੍ਰੇਰਕ ਇੱਕ ਭਾਵਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੋਚੇ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Motive is an effective-conative factor which operates in determining the direction of an individual's behaviour towards an end or goal, consciously apprehended or unconscious.)

ਨੋਟ

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਪੱਖ

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਜਰੂਰਤ (need) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਅੰਤ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

- (1) ਜਰੂਰਤ (Need)
- (2) ਅੰਤਰਨੋਦ (Drive)
- (3) ਉਤੇਜਕ (Incentive)

ਟਾਸਕ

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

(1) **ਜਰੂਰਤ (Need)** - ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕੁੱਝ ਮੌਲਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਜਲ, ਹਵਾ, ਭੋਜਨ, ਨੀਂਦ ਆਦਿ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਤਦ ਤਕ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਬੇਰਿੰਗ ਅਤੇ ਲੈਂਗਵਿਲਡ** ਨੇ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਜਰੂਰਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਤਨਾਅ ਹਨ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਤੇਜਕਾਂ (ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨਾਂ) ਜਾਂ ਟਿੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।” (A need is tension within an organism which tends to organise the field or organism with respect to certain incentives of goals and incite activity Directed towards their attainment.)

ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਪਾਣੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭੋਜਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਮੀ ਲਗਾਤਾਰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਹਨ।

ਨੋਟਸ

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ।

(2) **ਅੰਤਰਨੋਦ (drive)** - ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਤਨਾਅ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਨੋਦ ਜਾਂ ਚਾਲਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਅੰਤਰਨੋਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਪਿਆਰ-ਚਾਲਕ, ਭੋਜਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਭੁੱਖ-ਅੰਤਰਨੋਦ (Hunger-drive) ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਲੱਗਣਾ, ਪਿਆਸ ਲੱਗਣਾ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਤੇਜਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਅਤੇ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਅੰਤਰਨੋਦ ਜਾਂ ਚਾਲਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਨੋਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-

ਡੋਸ਼ਿਅਲ- “ਅੰਤਰਨੋਦ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਸਰੋਤ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।” (Drive is original source of energy that activates the human organism.)

ਨੋਟ ਸ਼ੇਫਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਅੰਤਰਨੋਦ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਅਚਲ ਉਤੇਜਕ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੀ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (A drive is a strong persistent, stimulus that demands an adjustive response.)

(3) ਉਤੇਜਕ (Incentive) - ਉਤੇਜਕ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜੋ ਜਰੂਰਤ (need) ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ, ਅੰਤਰਨੋਦ ਜਾਂ ਚਾਲਕਾਂ (Drives) ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਭੁੱਖ ਇੱਕ ਅੰਤਰਨੋਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਭੋਜਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਭੁੱਖ ਚਾਲਨ’ (Hunger Drive) ਦੇ ਲਈ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਜਾਂ ਉਤੇਜਕ (Incentive) ਹੈ। ਹਿਲਗਾਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, - “ਉਚਿਤ ਉਤੇਜਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੋਂ ਅੰਤਰਨੋਦ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (In general, an appropriate incentive is one that can reduce the intensity of a drive.)

ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਨੋਦ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੋਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਉਤੇਜਕ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ (ਉਪਸਥਿਤ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਰਿੰਗ ਅਤੇ ਲੈਂਗਫੀਲਡ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਜਾਂ ਉਤੇਜਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਵਸਤੂ, ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ, ਜਾਂ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਤੇਜਕ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (An Incentive may be defined as an object, a situation or an activity which excites, maintains and directs behaviour.)

ਜਰੂਰਤ, ਅੰਤਰਨੋਦ ਅਤੇ ਉਤੇਜਕ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਿਲਗਾਰਡ (Hillgard) ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ, ਅੰਤਰਨੋਦ-ਉਤੇਜਕ ਸੂਤਰ (Need Drive Incentive Formula) ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੂਤਰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿਲਗਾਰਡ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਘਣੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- “ਜਰੂਰਤ, ਅੰਤਰਨੋਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਨੋਦ ਵਧੇ ਹੋਏ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਰੰਭਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤੇਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜੋ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਰਿਪਤੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਅੰਤਰਨੋਦ ਦੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।” (Need gives rise to Drive state is a Drive of heightened tension leading to activity and preparatory behaviour. The incentive is something in the external environment that satisfies the need and thus reduces the drive through consummatory activity.)

13.2 ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ (Origin of Motives)

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋੜਤਾ (Maturation), ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਤੱਤ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖੇ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਅਰਜਿਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਵਜਾਤ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਨਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਨਾਅ ਕਿਸੀ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਵਿਅਸਕ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪਰਵਿਤਿਆਤਮਕ (Instinctive) ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

 ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ- ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਧੰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਨੂੰ ਧੰਨ-ਜਮਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ - (1) ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ, (2) ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਨਾਅ, ਅਤੇ (3) ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਨੋਟ

13.3 ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Motives)

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ, ਉਮਰ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਕ (Physiological) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Psychological) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ, ਮਲ-ਮੂਤਰ ਵਿਸਰਜਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਜਾਂ ਚਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਮਰ ਹੋਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਫਲਸਰੂਪ ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਆਨੰਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

13.4 ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Motive)

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ-

- (1) ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਾਰਨ।
- (2) ਅਰਜਿਤ ਕਾਰਨ।

(1) ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (ੳ) ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ - ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਆਦਿ।
- (ਅ) ਆਤਮਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ।
- (ੲ) ਸੁਖ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵਨਾ।
- (ੳ) ਕਸ਼ਟ-ਨਿਵਾਰਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ।
- (ੴ) ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ (ਕਾਮ)।
- (ਕ) ਸੰਵੇਗ, ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ।
- (ਖ) ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ।
- (ਗ) ਅਚੇਤਨ ਮਨ।

(2) ਅਰਜਿਤ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼, ਸਥਿਤੀ, ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ।
- (ਅ) ਆਦਤ, ਸੰਸਕਾਰ, ਰੁਚੀ।
- (ੲ) ਸਥਾਈਭਾਵ, ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ।
- (ੳ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ - ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾ, ਸਿੱਖਿਆ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣੋ-

1. “ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ, ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।” ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਵੂਡਵਰਥ (Woodworth) (ਅ) ਲਾਵੇਲ (Lawell) (ੲ) ਗੁਡ (Good)
2. “ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤਰਨੋਦ (Drive) ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੈ? ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ‘ਪ੍ਰੇਰਕ’ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਗੋਟਸ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਅ) ਸ਼ੇਫਰ ਅਤੇ ਹੋਰ (ੲ) ਵੂਡਵਰਥ

ਨੋਟ

3. “ਪ੍ਰੇਰਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਕਾਰਕ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਟਿੱਚੇ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।” ‘ਪ੍ਰੇਰਕ’ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-

(ੳ) ਡੇਵਰ (Drever) (ਅ) ਥਾਮਸਨ (Thomson) (ੲ) ਗਿਲਫੋਰਡ (Guilford)

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਜ

ਗੇਟਸ (Gates) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. **ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਬਣਾਉਣਾ**-ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭੁੱਖ ਜਾਂ ਪਿਆਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੰਥੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਿਸਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਇਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਬ (Hebb) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਪੰਨਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. **ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ**-ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸੰਭਾਵਿਤ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੇ। ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਉਤੇਜਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇ।

3. **ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨਾ**-ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੱਲ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਾਰਜ ਦੀ ਤਾਰਮਤਾ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟਪੂਰਨ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਤਾਰਮਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪੱਚ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਉਸੀ ਦੇ ਲਈ ਕਰੇ।

13.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਸੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ-ਨਾ-ਕੋਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੇਰਕ (Motives) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਉਤਜਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ (Motivated) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਰਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਭੁੱਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੇਟ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜਨ (Contraction) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਨਾਅਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਖਾਦ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਖੋਜ ਤਕ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਖਾਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ (Hunger Motive) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੌੜ੍ਹਤਾ (Maturation), ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਤੱਤ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖੇ ਪੌੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਅਰਜਿਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਵਜਾਤ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗਣਾ ਇੱਥੇ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਹੋਈ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਨਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਨਾਅ ਕਿਸੀ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤਾਤਮਕ (Instinctive) ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ, ਉਮਰ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਕ (Physiological) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (Psychological) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇ ਆਨੰਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

13.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਪ੍ਰੇਰਣਾ - ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਕਾਰਨ,
2. ਉਤੇਜਕ - ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨਾ, ਜਗਾਣਾ।

13.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਣੇ ਹੋ?
2. ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
4. ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ? ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਮਝਾਓ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ੲ)
2. (ਅ)
3. (ੳ)

13.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-14: ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ (Nature and Theories of Intelligence)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 14.1 ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Nature and Definition of Intelligence)
- 14.2 ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Intelligence)
- 14.3 ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ
(Difference between Intelligence and Knowledge)
- 14.4 ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Intelligence)
- 14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 14.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।
- ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਕੋਈ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸੁਸਤ, ਕੁੱਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਤਦ ਤੱਕ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੀਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਕੀ ਹੈ?

14.1 ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

(Nature and Definition of Intelligence)

ਬੁੱਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. **ਡਬਲਯੂ. ਸਟਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (W. Stern)** - “ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁਝਕੇ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।” (Intelligence is a general capacity of an individual consciously to adjust his thinking to new requirements.)
2. **ਸੀ. ਬਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (C. Burt)** - “ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਕੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।” (Intelligence is the innate capacity to adapt relatively to new situations.)

ਨੋਟਸ

ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਬੁੱਧੀ ਇੱਥੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

3. **ਬਿਨੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (A. Binet)** - “ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਜਰੂਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ।” (To judge well, to comprehend well, to reason well, these are the essential activities of intelligence.)
4. **ਗਾਲਟਨ (F. Galton)** - “ਬੁਧੀ ਪਹਿਚਾਣਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।” (Intelligence is the power of recognition and learning.)
5. **ਟਰਮੈਨ (L. Terman)** - “ਅਮੂਰਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।” (Intelligence is the capacity to carry on abstract thinking.)
6. **ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (E. Thorndike)** - “ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਛਾਮਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।” (Intelligence is the power of good response from the point of view of truth or fact.)
7. **ਬਕਿੰਘਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (Bukingham)** - “ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।” (Intelligence is the ability to learn.)
8. **ਮੈਕਡੂਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ (W. Mc Dougall)** - “ਬੁੱਧੀ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਜਨਮਜਾਤ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।” (Intelligence is the capacity to improve upon innate tendency in the light of previous experience.)
9. **ਵੈਲਸ (Wells)** - “ਨਵੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।” (Intelligence is the ability of adjusting to new situations.)
10. **ਸਪੀਅਰਮੈਨ (Spearman)** - “ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਬੁਧੀ ਹੈ।” (Intelligence is the power of attention.)
11. **ਸਟਾਊਟ (Stout)** - “ਸਤਰਕ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।” (Intelligence is the general ability of the individual.)
12. **ਵੂਡਰੋ (Woodrow)** - “ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ।” (Intelligence is an acquiring capacity.)
13. **ਏਬਿੰਗਹੈਂਸ (Ebbinghans)** - “ਬੁੱਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।” (Intelligence is the power of combining parts.)
14. **ਵੇਚਸਲਰ (Wechsler)** - “ਭਾਵ ਯੁਕਤ ਕਰਨ, ਤਰਕਯੁਕਤ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਾਰਵਭੋਮ ਸਮਰਥਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।” (Intelligence is the aggregate or global capacity of the individual to act purposefully, to think, rationally and to deal effectively with his environment.)

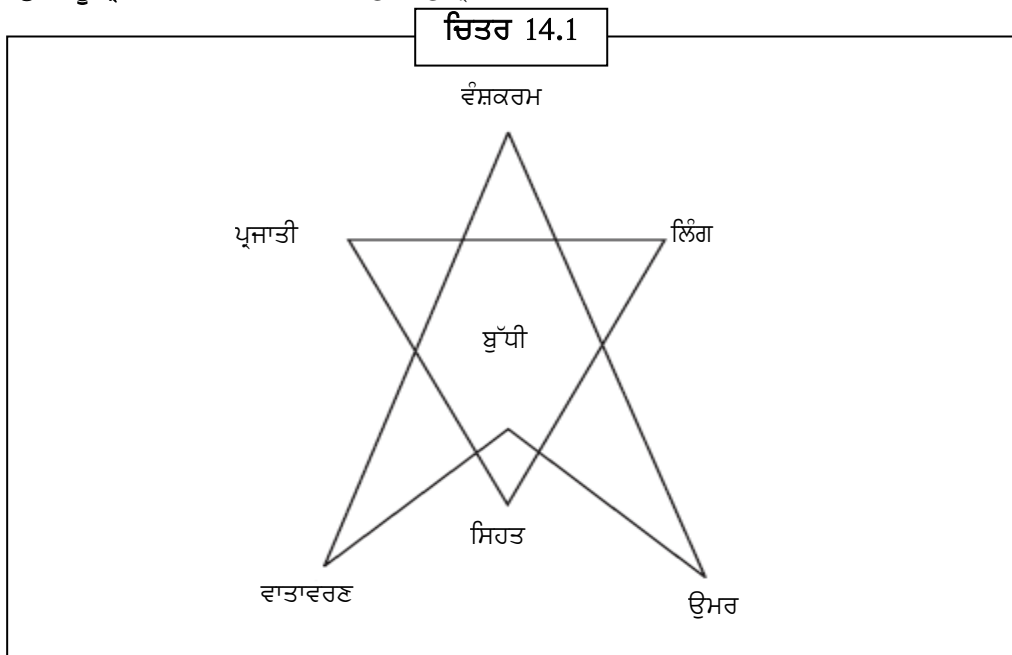
- ਨੋਟ
15. ਗੈਰੇਟ (Garret) - “ਬੁੱਧੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥ, ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ, ਸਮੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸੂਤਰ।” (The ability demanded in the solution of problems which require the comprehension and use of symbols, i.e. words, numbers, diagrams, equations, formulas.)
16. ਵੁਡਵਰਥ (Woodworth) - “ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ” (Intelligence is a way of acting.)

14.2 ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Intelligence)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ-

1. ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਬੁੱਧੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਬੁੱਧੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ।
4. ਬੁੱਧੀ ਅਤੀਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।
5. ਬੁੱਧੀ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ (Abstract Thinking) ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਭਾਵ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
6. ਬੁੱਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।
7. ਬੁੱਧੀ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ (ਸਾਰ) ਹੈ।
8. ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
9. ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
10. ਲਿੰਗ-ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦਾ।
11. ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਨਰਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬੁੱਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰਦੀ ਹੈ।
12. ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝਕੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ-ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਹਨ-

1. ਵੰਸ਼ਕਰਮ (Heredity) - ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਕਿ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਫਰੀਮੈਨ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। **ਗੈਸੇਲ ਅਤੇ ਗਾਲਟਨ (Gesell & Galton)** ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਲਾ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ। **ਪੀਅਰਸਨ (Pearson)** ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **ਸ਼ਵੀਂਗਰ (Schvesinger)**, **ਡਾਸਨ (Dason)**, **ਨਿਊਮੈਨ (Newman)** ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਹੈ।

ਵਾਤਾਵਰਣ (Environment) - ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਕੋਡਕ (Kodak)** ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਅੱਸੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਅੱਛੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। **ਵੇਲਮੈਨ (Wellman)**, **ਲੀਹੀ (Leahy)**, ਅਤੇ **ਸਕੀਲ (Skeel)**, ਨੇ ਵੀ ਆਪਦੇ ਯੋਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਮਰ (Age) - ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ - **ਟਰਮੈਨ (Terman)**, **ਮਾਈਲਸ ਅਤੇ ਮਾਈਲਸ (Miles & Miles)**, **ਜੋਨਸ (Jones)**, **ਥਰਨਡਾਈ (Thronidike)**, **ਸਪੀਅਰਮੈਨ (Spearman)**, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ 16 ਤੋਂ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਹੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 25 ਸਾਲ ਤੱਕ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਜਾਤੀ (Race) - ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਰਗ-ਤੇਜ, ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ (Sex) - ਲਿੰਗ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਵਿੱਟੀ (Witty)** ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦਾ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪੱਖ ਪਿਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। **ਮੈਕਮੀਕੇਨ (MacMeeken 1939)** ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ 875 ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਸਟਨਫੋਰਡ ਬਿਨੇਟ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਔਸਤ I.Q. 100.5 ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਔਸਤ I.Q. 99.7 ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਅਤੇ I.Q. ਅਤੇ S.D. ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ 15.9 ਅਤੇ 15.2 ਸੀ। ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ I.Q. 6 ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜਿਆਦਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਹਤ (Health) - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਹਤ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਅੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਨਾ ਹੀ ਅੱਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਹਤ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ 16 ਤੋਂ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਹੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 25 ਸਾਲ ਤੱਕ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

14.3 ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

(Difference between Intelligence and Knowledge)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅੰਤਰ ਹੈ-

1. ਬੁੱਧੀ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੱਕ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਗਿਆਨ ਅਰਜਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨਅਰਜਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਘਟਦੀ ਜਾਂ ਵਧਦੀ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਵੱਧ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਜਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
4. ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।
5. ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।
6. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਰੌਸ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਬੁੱਧੀ ਟਿੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।”
7. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਬੇਲਾਰਡ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਬੁੱਧੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗਿਆਨ, ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਆਦਤ ਰੂਪੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”
8. “ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਿਆਉਣ ਯੋਗ ‘ਗਿਆਨ’ ਜਾਂ ‘ਵਿਚਾਰ’ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।” ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਏਡਮਸ ਸ਼ੀਮਾਨ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੇ ਹਨ।
9. ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਭਰਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਸਰਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਨਮਜਾਤ ਅਤੇ ਅਰਜਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਓ।

14.4 ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Intelligence)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-

1. ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ (Abstract Intelligence)
2. ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ (Social Intelligence)
3. ਗਾਮਕ ਜਾਂ ਯਤਰਿਕ ਬੁਧੀ (Motor or Mechanical Intelligence)

1. **ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ**- ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਚਿਤਰਕਾਰ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ, ਅੰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਠਨ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (Symbols) ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਅਮੂਰਤ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪਠਨ, ਗਣਿਤ, ਭੂਗੋਲ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ, ਨਵਾਂ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ, ਨਵਾਂ ਚਿੰਤਨ ਇਸੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਾਹਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. **ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਤਰ**-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਤਰ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਤਰ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸਦੀ ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਉਨੀ ਹੀ ਤੇਜ ਹੋਵੇਗੀ।

2. ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ-ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ
3. ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ-ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮੂਰਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਗਤੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ (✓) ਅਤੇ ਗਲਤ (×) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ 'ਗਲਟਨ' ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ- "ਬੁੱਧੀ ਪਹਿਚਾਣਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।"
 2. ਬੁੱਧੀ ਪਰਿਆਸ ਨਾਲ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
 3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ 40 ਸਾਲ ਤੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 4. ਬੁੱਧੀ ਜਨਮਜਾਤ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਰਜਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ - ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ, ਮਿਲਣਸਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਰੋਬਾਰੀ, ਕੂਟਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਯੰਤਰਕ ਬੁੱਧੀ- ਯੰਤਰਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੰਤਰਾਂ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਿਡੌਣੇ, ਘੜੀ ਜਾਂ ਸਾਈਕਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖੇਲ੍ਹਕੇ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੂਸ਼ਲ, ਕਾਰੀਗਰ, ਮਿਸਤਰੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਆਦਿ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਯੰਤਰਕ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੀ ਬਾਲਕ ਖੇਡਕੁੱਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੂਸ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸੂਸਤ, ਕੁੱਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਭਵਿਆਪਕ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ।
- ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ - ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ

ਨੋਟ

ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੀਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ (Abstract Thinking) ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਭਾਵ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

- ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਹਨ-ਵੰਸ਼ਕਰਮ (Heredity), ਵਾਤਾਵਰਣ (Environment), ਉਮਰ (Age), ਪ੍ਰਜਾਤੀ (Race), ਲਿੰਗ (Sex), ਸਿਹਤ (Health)।
- ਥਾਰਨਡਾਈ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-
 1. ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ (Abstract Intelligence)
 2. ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ (Social Intelligence)
 3. ਗਾਮਕ ਜਾਂ ਯੰਤਰਕ ਬੁੱਧੀ (Motor or Mechanical Intelligence)

14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਅਰਜਿਤਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਸ਼ਕਤੀ

14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਾਓ।
2. ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਚ ਕਰੋ।
3. ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
4. ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (√) 2. (×) 3. (×) 4. (√)

14.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ-ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-15: ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Intelligence-Tests)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 15.1 ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (History of Intelligence Tests)
- 15.2 ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Intelligence Tests)
- 15.3 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Intelligence Testing in India)
- 15.4 ਬੁੱਧੀ-ਮਾਪ ਦੀ ਵਿਧੀ (Method of Measuring Intelligence)
- 15.5 ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ (Intelligence Quotient)
- 15.6 ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ (Utility of Intelligence Tests)
- 15.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 15.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 15.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 15.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਬੁੱਧੀ-ਮਾਪ ਵਿਧੀ, ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰੂਪ-ਰੰਗ, ਕਦ-ਕਾਠੀ, ਭਾਰ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨਿਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਰਥਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

15.1 ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (History of Intelligence Tests)

ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਰਥ, ਸੁਭਾਅ, ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗਤਾ, ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਪਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। 1796 ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੀਨਵਿਚ ਦੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕਿਨਰ ਬਰੁਕ ਨਾਮ ਵਿਅਕਤੀ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਵੇਖਕ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਾਰਾ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲੇਖਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਧੀਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋਤਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮੀਕਰਣ (Equation) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1879 ਇ. ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵੁੰਟ (Wundt) ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੁੰਟ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਤਸਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਅਲਫਰੇਡ ਬਿਨੇ (Alfred Binet) ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਅਤੇ ਟਰਮੈਨ (Thorndike and Terman) ਨੇ ਉਲੇਖਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਲਟਨ (Galton), ਕੈਟੇਲ (Cattell), ਪੀਅਰਸਨ (Pearson), ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਠੋਸ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਲਫਰੇਡ ਬਿਨੇ ਸਨ। ਬਿਨੇ ਨੇ ਸੰਨ 1950 ਇ. ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਈਮਨ (Simon) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪ' (Binet-Simon Scale) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 1908 ਇ. ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਸਕੇਲ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਟਰਮੈਨ ਨੇ ਸੰਨ 1913-16 ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਸਕੇਲ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਬਿਨੇ ਸਕੇਲ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ 1937 ਵਿੱਚ ਟਰਮੈਨ ਨੇ ਮੈਰਿਲ (Merrill) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਟਰਮੈਨ ਮੈਰਿਲ ਸਕੇਲ ਰੱਖਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀ-ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੋਹਨਲਾਲ, ਡਾ. ਜਲੋਟਾ, ਪੰ. ਲੱਜਾਸ਼ੰਕਰ ਝਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਭਾਟੀਆ ਆਦਿ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ।

15.2 ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Intelligence Tests)

ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨੇ (Binet) ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਂਟਲ ਦਾ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਿਨੇ ਨੇ ਸਾਈਮਨ (Simon) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 1905 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਅੱਜ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (ੳ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ
- (ਅ) ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- ਨੋਟ

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ
2. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ
3. ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ
4. ਸਮੂਹਿਕ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ

ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗੀਕਰਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ-

(ੳ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਦ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕੱਠੇ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ **ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੀਖਣ	ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ
1. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦ ਸਮਾਂ ਲਗਤਾ ਹੈ।	1. ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਜਿਆਦਾਤਰ 45 ਤੋਂ 90 ਮਿੰਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।	2. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਇਹ ਛੋਟੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।	3. ਇਹ ਵੱਡੇ ਬਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਸਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ।
4. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	4. ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
5. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	5. ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
6. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਧੰਨ ਜਿਆਦਾ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	6. ਇਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਧੰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਜਿਆਦਾਤਰ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।	7. ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾਪੂਰਵਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
8. ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	8. ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
9. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ (Validity) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।	9. ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਘੱਟ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
10. ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ।	10. ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ, ਧੰਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਤੱਥ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਖਿਆਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਲਗਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ- ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇੱਥੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅੰਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ **ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (Performance Tests)** ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਨਰੀਖਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ	ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ
1. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।	1. ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਕਣ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਸੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	2. ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਣਕਰਤਾ ਮੌਖਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਮੌਖਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲਿਖਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
3. ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ/ਵਾਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣਾ, ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਮਿਲਾਣ ਕਰਨਾ, ਟਿਕ ਲਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	3. ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਚਿਣਾ, ਅੰਗ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ, ਆਕਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਚਿਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਟਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।	4. ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
5. ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।	5. ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
6. ਜਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।	6. ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ-

ਨੋਟ

1. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ**- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) **ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਸਕੇਲ (Binet-Simon-Intelligence Scale)**- ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਵਿੱਚ **ਬਿਨੇ (Binet)** ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਹਿਯੋਗੀ **ਸਾਈਮਨ (Simon)** ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1905 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਫਲ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨੇ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਪਹਿਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1908 ਅਤੇ 1911 ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਕੇਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ ਸਕੇਲ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਬਾਲਕ ਜਿਸ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤੇ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਉਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜੇਕਰ 5 ਸਾਲ ਦਾ ਬਾਲਕ 4 ਸਾਲ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾਏਗੀ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਹ 7 ਸਾਲ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਉਮਰ 7 ਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਮਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਬਾਲਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਲਬਧੀ (Intelligence Quotient) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਲਬਧੀ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ 3 ਤੋਂ 15 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ 4 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ 11 ਤੋਂ 13 ਸਾਲ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਨ-

- (i) ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ।
- (ii) ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਨੱਕ ਅਤੇ ਕੰਨ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ।
- (iii) ਕਿਸੀ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਸਦੀ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣਾ।
- (iv) ਛੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਰਲ ਵਾਕ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਉਣਾ।
- (v) ਦੋ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥ ਬਾਰ ਸੁਣਕੇ ਦੋਹਰਾਉਣਾ। ਜਿਵੇਂ 2-3, 3-7, 6-8 ਆਦਿ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਅਧਿਅਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ ਸਕੇਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਜੀਵਨ ਉਮਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

(ਅ) **ਸਟਨਫੋਰਡ-ਬਿਨੇ ਸਕੇਲ (Stanford-Binet Scale)** - ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ ਸਕੇਲ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਵਿਖਿਆਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖਿਆਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਕੇਲ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ **ਸਿਰਿਲ ਬਰਟ (Cyril Burt)** ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ **ਲੇਵਿਨ ਐਮ. ਟਰਮਨ (Lewin M-Terman)**, ਜੋ ਕਿ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ, ਨੇ 1916 ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਧਾਰੇ ਗਏ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੂੰ '**ਸਟੈਨਫੋਰਡ-ਬਿਨੇ ਸਕੇਲ**' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟਰਮਨ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ **ਮੌਡ ਏ. ਮੇਰਿਲ (Maud A. Merrill)** ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 1937 ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ 1960 ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਬਿਨੇ ਦੇ 54 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 90 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਕੇਲ ਦੇ ਦੁਆਰਾ 2 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦੇ ਬਾਲਕ/ਬਾਲਿਕਾ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 13 ਸਾਲ ਤਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹੀ ਉਤਰ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 14 ਸਾਲ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਗਿਆਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਟੈਨਫੋਰਡ-ਬਿਨੇ ਸਕੇਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ-

- ਨੋਟ
- (i) ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ।
 - (ii) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਬਾਲਿਕਾ (ਲਿੰਗ ਗਿਆਨ) ਹੋਣਾ ਦੱਸਣਾ।
 - (iii) 6 ਤੋਂ 7 ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਉਣਾ।
 - (iv) ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਨੱਕ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ।
 - (v) ਚਾਕੂ, ਚਾਬੀ, ਕੈਂਚੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ।
 - (vi) ਕਿਸੀ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣਾ।

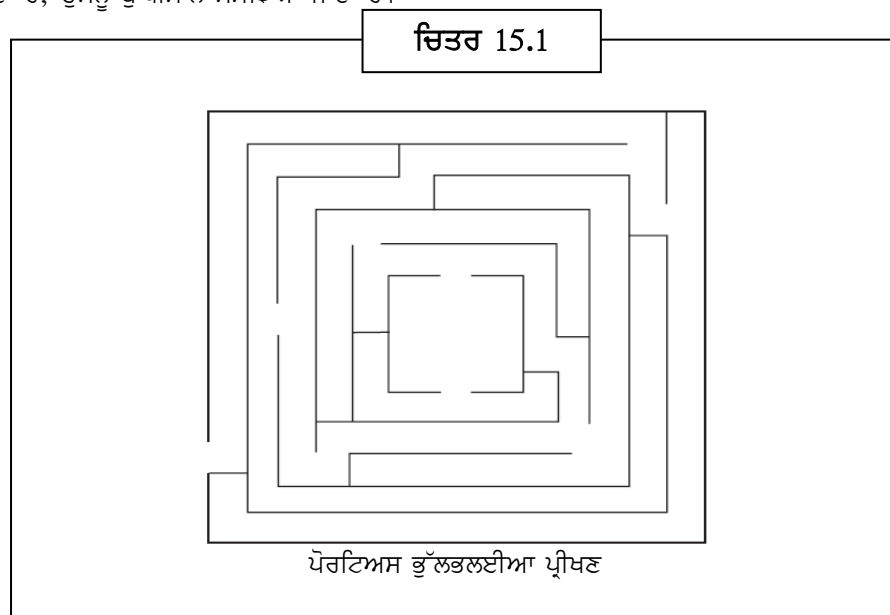
ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਿਨੇ-ਸਾਈਮਨ ਅਤੇ ਸਟੈਨਫੋਰਡ-ਬਿਨੇ ਬੁੱਧੀ ਸਕੇਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਥਾਲ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਾਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਅਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ-ਪ੍ਰੀਖਣ (Picture Drawing)- ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ 4 ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਪੇਂਸਿਲ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਗਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਓ।” ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਚਿੱਤਰ ਪੂਰਤੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ (Picture Completing-Test)- ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਵਰਗ ਆਕਾਰ ਟੁਕੜੇ ਕੱਟ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਓ।

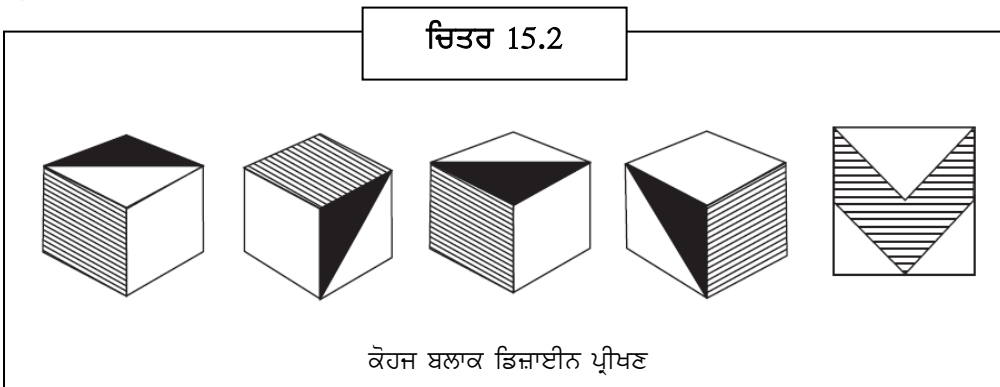
(ੲ) ਭੁੱਲਭਲਈਆ ਪ੍ਰੀਖਣ (Maze Test)- ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਸਤੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਲਕ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਫਲਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Form Board Test)- ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਤਖਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਛੇਦ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ- ਗੋਲਾਕਾਰ, ਅਰਧ ਗੋਲਾਕਾਰ, ਚਤੁਰਭੁਜਾਕਾਰ, ਤਿਕੋਣਾਕਾਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਟੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਿਤ ਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਲਕ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਡਾ. ਅਲੇਕਜੇਂਡਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਮੂਹ- ਡਾ. ਅਲੇਕਜੇਂਡਰ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇੱਕ ਬੈਟਰੀ (Battery) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੈਟਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹਨ-

I. ਕੋਹਜ ਬਲਾਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਟੈਸਟ (Kohas Block Design Test) - ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ - ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੰਚ ਦੇ ਸੋਲਾਂ ਰੰਗੀਨ ਘਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ (ਨਮੂਨੇ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਫਤੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਇਹ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਇੱਕ ਹੀ ਰੰਗ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵੁਸ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰਾ ਘਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

II. ਕਯੂਬ ਕੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਟੈਸਟ (Cube Construction Test) - ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

(i) ਪਹਿਲੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮਾਡਲ ਬਲਾਕ (Model Block) $3'' \times 1'' \times 1''$ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸਤ੍ਹਾਵਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਰੀ ਅਤ ਨਿਚੇ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਸਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ 9 ਇੱਕ ਇੰਚ ਘਣ ਦੇ ਘਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤ੍ਹਾਵਾਂ ਰੰਗੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਤੇ ਜਾਂ ਰੱਖਣ ਤੇ ਮਾਡਲ ਬਲਾਕ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ii) ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਮਾਡਲ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਨਿਚੇ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਰੰਗੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 9 ਇੰਚ ਘਣ ਦੇ ਘਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾਵਾਂ ਰੰਗੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਮਾਡਲ ਬਲਾਕ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਇੱਕ ਰੰਗੀਨ ਦੇ ਇੰਚ ਦਾ ਘਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਠ ਇੱਥ ਇੰਚ ਦੇ ਘਣ ਦੇ ਘਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਤ੍ਹਾਵਾਂ ਰੰਗੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਘਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਾਡਲ ਬਲਾਕ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

III. ਪਾਸ ਏਲਾਂਗ ਟੈਸਟ (Pas Along-Test) - ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਤਸ਼ਤਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਚੌਕੋਰ ਜਾਂ ਆਇਤਾਕਾਰ ਲਾਲ, ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਰੱਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿਸਕਾ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਉਠਾਏ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਵਸਤੂ-ਸੰਯੋਜਨ ਪ੍ਰੀਖਣ (Objects Assembling Test) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਕਸਲਰ (Waxler) ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਖੰਗ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣਾਉਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਖ) ਭਾਟੀਆ ਬੈਟਰੀ (Bhatia Battery) - ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਭਾਟੀਆ ਬੈਟਰੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਚੰਦਰ ਮੋਹਨ

ਨੋਟ ਭਾਟੀਆ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਬੈਟਰੀ (ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ) ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਪੰਜ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ-

- (i) ਕੋਹਜ ਦਾ ਬਲਾਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਟੇਸਟ
- (ii) ਅਲੈਕਜੇਂਡਰ ਦਾ ਪਾਸ ਏਲਾਂਗ ਟੇਸਟ
- (iii) ਪੈਟਰਨ ਡਰਾਈਇੰਗ ਟੇਸਟ
- (iv) ਤਤਕਾਲਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ
- (v) ਚਿਤਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰੀਖਣ।

ਨੋਟ ਡਾ. ਭਾਟੀਆ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਭਾਰਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਲਗਭਗ 45 ਮਿੰਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਚਾਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀ (Speed) ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਚਾਹੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿੰਨਾ ਠੀਕ (Accurate) ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਚੇ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚੋ-
ਕੁਰਸੀ, ਮੇਜ਼, ਅਲਮਾਰੀ, ਪਲੰਗ, ਕਮੀਜ਼।
2. ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸਦਾ ਬਾਕੀ ਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, ਫਰਾਂਸ।
3. 'ਰਾਤ' ਦਾ ਉਲਟਾ ਹੈ - ਪ੍ਰਜਾ, ਰਾਜਾ, ਦਿਨ, ਸ਼ਾਮ।
4. 1, 4, 8, 12, 16, 20-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਗੇ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਿਖੋ।
5. ਪਰਵਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮੈਦਾਨ, ਕਿਨਾਰਾ, ਪਹਾੜ, ਪੱਥਰ।
6. ਕਮਲ ਤੋਂ ਵਿਮਲ ਤੇਜ ਦੋੜਦਾ ਹੈ। ਕਮਲ ਤੋਂ ਹਰੀ ਘੱਟ ਦੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ ਕੌਣ ਦੌੜਦਾ ਹੈ? ਕਮਲ, ਵਿਮਲ, ਹਰੀ।

ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਰਕ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) **ਆਰਮੀ ਅਲਫਾ ਟੇਸਟ (Army, Alpha, Test)** - ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਸਮੱਗਰੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ **ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਬਨੇ ਸਕੋਲ** ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) **ਸੈਨਾ ਸਾਧਾਰਣ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪ੍ਰੀਖਣ (Army General Classification)** - ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੈਨਾ ਸਾਧਾਰਣ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਭਾਵ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਗਭਗ 12 ਲੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖਯੋਗ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਮੋਹਨਲਾਲ ਦਾ ਬੀ.ਪੀ.ਟੀ. 12, ਬੀ.ਪੀ.ਟੀ. 13 ਅਤੇ ਬੀ.ਪੀ.ਟੀ. 14 ਜੋ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 12, 13 ਤੇ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਹਨ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਲੋਟਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮਾਤ ਅੱਠ, ਦੱਸ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹਨ।

4. ਸਮੂਹਿਕ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਗਲਤੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ **ਟਰਮੈਨ, ਥਾਮਸਨ, ਹੈਗਟਰੇ, ਬੇਲਾਰਡ** ਅਤੇ **ਕੈਟਲ** ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੇਲਾਰਡ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਬੈਲ ਤੇ ਗਧੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਜੋਤਣਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਪਦ ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ।” ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) **ਆਰਮੀ ਬੀਟਾ ਟੇਸਟ (Army Beta Test)**- ਆਰਮੀ ਅਲਫਾ ਟੇਸਟ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਆਰਮੀ ਬੀਟਾ ਟੇਸਟ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਸਨ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਇੱਛਾਮਈ ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਗਣਨਾ, ਅੰਕਿਤ ਚਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਣਾ, ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੀ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਟੇਸਟ (Chicago Non-Verble Test)** - 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਜਾਂ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੋੜੂ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਟੇਸਟ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਟੇਸਟ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਨਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੱਸਣਾ, ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਅਲੱਗ ਹੋਏ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਰਨਾ, ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗਣਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਮੂਹਿਕ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ **ਕੈਟਲ** ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ **ਪੀਜਨ (Pigeon)** ਦੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

15.3 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Intelligence Testing in India)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹਾਲੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ‘ਬਿਨੇ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ’ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ‘ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ’ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾ (Psychological Bureau) ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1922 ਈ. ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੀ. ਐਚ. ਰਾਈਸ (C. H. Rice) ਨੇ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਿਨੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਪਰਖ’ (Hindustani

ਨੋਟ Binet Performance Test) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਿਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਭਾਟੀਆ ਦਾ 'ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਮੂਹ' (Bhatia Battery of Performance Test) ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ।

ਭਾਟੀਆ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਮੂਹ- ਅਲੇਕਜੇਂਡਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਡਾ. ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ-

ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਕੀ-ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ?

1. ਕੋਹਜ ਬਲਾਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਟੇਸਟ।
2. ਅਲੇਕਜੇਂਡਰ ਪਾਸ ਏਲਾਂਗ ਟੇਸਟ।
3. ਪੈਟਰਨ ਡਰਾਈਇੰਗ ਟੇਸਟ (Pattern Drawing Test)
4. ਇਮਿਡੀਏਟ ਮੇਮੋਰੀ ਟੇਸਟ ਫਾਰ ਡਿਜਿਟਸ (Immediate Memory Test for Digits)
5. ਪਿਕਚਰ ਕੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਟੇਸਟ (Picture Construction Test)। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਪੈਟਰਨ ਡਰਾਈਇੰਗ ਟੇਸਟ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਾਰਡ ਤੇ ਅੱਠ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਕੇ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਮਿਡੀਏਟ ਕੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਟੇਸਟ ਫਾਰ ਡਿਜਿਟਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੰਖਿਆ ਜਿਵੇਂ 7, 5, 11, 4 ਕਹਿਕੇ ਜਾਂ ਦਿਖਾਕੇ ਤੁਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਦੋਹਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿਕਚਰ ਕੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਟੇਸਟ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਟੁਕੜਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

1. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ- ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੱਸ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੋੜਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਲਈ ਹੈ।
2. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ- ਇਹ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਅੱਠਵੀਂ, ਦੱਸਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਰਵੀਂ ਜਮਾਤ (ਗ੍ਰੇਡ) ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੈ।
3. ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ- ਇਹ 10 ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 16 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਐਸ. ਏ. ਮੋਹਸਿਨ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।
4. ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ- ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਡਾ. ਐਸ. ਜੋਲਟਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ 12 ਤੋਂ 16 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣੋ-

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹੈ-

(ੳ) ਅਲਫਰੇਡ ਬਿਨੇ	(ਅ) ਵੁੰਟ
(ੲ) ਟਰਮੈਨ	(ਸ) ਅਲੇਕਜੇਂਡਰ

2. 'ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਸਕੇਲ' ਨੂੰ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਮਰੀਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਨ-
 (ੳ) ਪੀਅਰਸਨ (ਅ) ਗਾਲਟਨ
 (ੲ) ਟਰਮੈਨ (ਸ) ਅਲਫਰੇਡ ਬਿਨੇ
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹੈ
 (ੳ) ਡਾ. ਸੋਹਨਲਾਲ (ਅ) ਡਾ. ਭਾਟੀਆ
 (ੲ) ਡਾ. ਜਲੋਟਾ (ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਭਾਟੀਆ ਤਿਆਰ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ-
 (ੳ) ਕੈਟੇਲ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (ਅ) ਬਿਨੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪਰਖ
 (ੲ) ਅਲੇਕਜੇਂਡਰ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (ਸ) ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਪ੍ਰੀਖਣ

15.4 ਬੁੱਧੀ-ਮਾਪ ਦੀ ਵਿਧੀ (Method of Measuring Intelligence)

ਬੁੱਧੀ ਮਾਪ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ-

1. ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ (Mental Age)
2. ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ (Intelligence Quotient)

ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ- ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਸਤਰ (Level of Intelligence) ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਡਾ. ਮਾਥਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੀ ਉਹ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਉਮਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਉਮਰ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕਿਸੀ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ 12 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਔਸਤ ਮਾਨ (Average Score) 75 ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਬਾਲਕ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਔਸਤ ਮਾਨ 75 ਆਏ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ 12 ਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ 10 ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਮਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 12 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ 8 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।

15.5 ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ (Intelligence Quotient)

ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਪਾਉਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਤੇਜ਼, ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ (I.Q.) ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਟਰਮੈਨ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਲ ਉਮਰ (Chronological Age) ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ (Mental Age) ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਸੂਤਰ ਜਾਂ ਸਮੀਕਰਣ (Formula) ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

$$\text{ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ} = \frac{\text{ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ}}{\text{ਅਸਲ ਉਮਰ}} \times 100$$

$$\text{ਜਾਂ, I.Q.} = \frac{M.A.}{C.A.} \times 100$$

ਨੋਟ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ 15 ਸਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਸਲ ਉਮਰ 12 ਸਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

$$\text{ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ} = \frac{15}{12} \times 100 = 125$$

ਇਸ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਪ੍ਰਥਮ ਬੁਧੀ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ 100 ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਦਸ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਦੀ ਗਣਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਏ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ-

ਸੂਚੀ 15.1	
ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਵਰਗ (I.Q. Group)	ਬੁੱਧੀ-ਵਰਗ (Intelligence Group)
1. 140 ਤੋਂ 200 ਤੱਕ	ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ਾਲੀ (Genious)
2. 120 ਤੋਂ 140 ਤੱਕ	ਪ੍ਰਥਮ ਬੁੱਧੀ (Kery Superior)
3. 110 ਤੋਂ 120 ਤੱਕ	ਉੱਚੇਰੀ ਬੁੱਧੀ (Superior)
4. 90 ਤੋਂ 110 ਤੱਕ	ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ (Average)
5. 80 ਤੋਂ 90 ਤੱਕ	ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ (Dull)
6. 70 ਤੋਂ 80 ਤੱਕ	ਨਿਰਬਲ ਬੁੱਧੀ (Feeble Minded)
7. 50 ਤੋਂ 60 ਤੱਕ	ਮੂਰਖ (Moron)
8. 25 ਤੋਂ 50 ਤੱਕ	ਮੂੜ੍ਹ (Imbecile)
9. 25 ਤੋਂ ਨਿੱਚੇ	ਜੜ੍ਹ ਬੁੱਧੀ (Idiot)

15.6 ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ (Utility of Intelligence Tests)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਲਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ-

- 1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ-** ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਯੁਕਤ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਅਣਉਪਯੁਕਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 2. ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ-** ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ, ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਾਤ-ਵਿਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਸਮੱਸਿਆਤਮਕ ਬਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਚਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. ਬਾਲਕ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ- ਡਗਲਸ ਅਤੇ ਡਾਜੋਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵੀ ਸਫਲਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਯੁਕਤ ਹੋਣਗੇ।
8. ਸਲਾਨਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਗਰ ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕ ਜੇਕਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
9. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਜਾਂਚ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।
10. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਤੇਜ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਸਤਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸੁਵੀਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਵੀ ਰੁਚੀਪੂਰਵਕ ਧਿਆਨ ਲਗਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।
11. ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ- ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
12. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ- ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
13. ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਨਿਦਾਨ (Diagnosis of Mental Health) - ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਉਪਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
14. ਵਿਦਿਆਰਥੀਵਿਰਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਵਿਰਤੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
15. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ- ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਾਲਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੁਕਸਾਲ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
16. ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ- ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗਾਂ, ਜਿਵੇਂ - ਅੰਨੇ, ਬੋਲਾ, ਗੁੰਗਾ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਤੀ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
17. ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗਤਾ- ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੈਰ

ਨੋਟ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

15.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਰਥਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਏ।
- ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਅਲਫਰੇਡ ਬਿਨੇ (Alfred Binet) ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਥਾਰਨਡਾਈ ਅਤੇ ਟਰਮੈਨ (Thorndike and Terman) ਨੇ ਉਲੇਖਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਲਟਨ (Galton), ਕੈਟੇਲ (Cattell), ਪੀਅਰਸਨ (Pearson) ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਠੋਸ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਲਫਰੇਡ ਬਿਨੇ ਸਨ।
- ਅੱਜ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - (ੳ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ (ਅ) ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹਾਲੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣ ਕੀਤੇ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ 'ਬਿਨੇ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 'ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ' ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾ (Psychological Bureau) ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਲਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ।

15.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਲਬਧੀ- ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਭਾਗਫਲ।
2. ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

15.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਮਝਾਓ।
2. ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. 'ਬਿਨੇ ਸਾਈਮਨ ਸਕੋਲ' ਅਤੇ 'ਸਟੈਨਫੋਰਡ-ਬਿਨੇ ਸਕੋਲ' ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਓ।
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਸਥਿਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
5. ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।
6. ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

ਨੋਟ

1. (ਅ) 2. (ੲ) 3. (ਸ) 4. (ੲ)

15.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਆਗਰਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-16: ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Intelligence)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 16.1 ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Intelligence)
- 16.2 ਗਿਲਫਰਡ ਦਾ S.I. ਮੌਡਲ (Guilford's S.I. Model)
- 16.3 ਉਤਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ (Productional Implications)
- 16.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 16.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 16.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 16.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਐਸ.ਆਈ. ਮੌਡਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿਨੇ, ਟਰਮੈਨ, ਸਟਰਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਥਾਰਨਡਾਈ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ - ਸਮਾਜਿਕ, ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ। ਸਪੀਅਰ ਮੈਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਚਾਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

16.1 ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Intelligence)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-

1. ਇੱਕ ਤੱਤੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Unifactor or Monarchic Theory)
2. ਦੋਤੱਤੀ ਜਾਂ ਦੋਖੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Two factor Theory)
3. ਤਰੀਖੰਡ ਸਿਧਾਂਤ (Three factor Theory)
4. ਬਹੁਤੱਤ ਜਾਂ ਅਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Multifactor or Anarchic Theory)
5. ਬਹੁਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Multi-Mental Ability Theory)
6. ਵਰਗਘਟਕ ਜਾਂ ਸੰਘਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Group factor or Oligarchic Theory)
7. ਕਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Hierarchical Theory)
8. ਕੇਟਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Catal's Theory)
9. ਸਮਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤ (Unified Theory)

(1) ਇੱਕ ਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ- ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਿਨੇ, ਟਰਮੈਨ, ਸਟਰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹੈ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਸੰਪੂਰਣ ਬੁੱਧੀ ਇੱਥੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਕਰੀ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਲਈ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ, ਉਹ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਵੇਗਾ।

(2) **ਦੋਤੱਤੀ ਜਾਂ ਦੋਖੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ**- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਸਪੀਅਰਮੈਨ** ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਾਧਾਰਣ ਤੱਤ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ (General Ability or 'G' Factor)

(ਅ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ (Specific Ability or 'S' Factor)

ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਗਣਿਤ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ('S' Factor) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੱਤ ਦੀ ਨਿਮਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ- (1) ਇਹ ਤੱਤ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (2) ਇਹ ਜਨਮਜਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, (3) ਇਹ ਤੱਤ ਸਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (4) ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, (5) ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, (6) ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਨੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ- (1) ਇਹ ਤੱਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (2) ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (3) ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੀ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (4) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (5) ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(3) **ਤਰੀਖੰਡ ਸਿਧਾਂਤ**- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ **ਸਪੀਅਰਮੈਨ** ਬੁੱਧੀ ਦੇ 'G' ਅਤੇ 'S' ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਇੱਕ 'ਸਮੂਹਿਤ ਖੰਡ' ਅਤੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਥਾਨਾਤਮਕ ਗਿਆ ਦੀ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਵਾਦਾਸਪਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਤੇ ਮਤਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਰਵਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

(4) **ਬਹੁਤੱਤ ਜਾਂ ਅਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ**- ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ-

- (i) ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ (Social Intelligence)
- (ii) ਸਥੂਲ ਬੁੱਧੀ (Concrete Intelligence)
- (iii) ਅਮੂਰਤ ਬੁੱਧੀ (Abstract Intelligence)

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ (5) **ਬਹੁਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਨੇ ਕਈ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਥਰਸਟਨ (Thurston)** ਅਤੇ **ਕੇਲੀ (Kelly)** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਕੁੱਝ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। **ਕੇਲੀ** ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ 9 ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ-

- (i) ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਗਤਾ (Social Ability)
- (ii) ਵਾਚਿਕ ਯੋਗਤਾ (Verbal Ability)
- (iii) ਸੰਖਿਅਕ ਯੋਗਤਾ (Numerical Ability)
- (iv) ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਯੋਗਤਾ (Motor Ability)
- (v) ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰਥਾ (Physical Ability)
- (vi) ਯੰਤਰਿਕ ਯੋਗਤਾ (Mechanical Ability)
- (vii) ਸੰਗੀਤਮਕ ਯੋਗਤਾ (Musical Talent)
- (viii) ਰੁਚੀ (Interest)
- (ix) ਸਥਾਨਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ (Ability to deal with Spatial Relations)

ਥਰਸਟਨ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ 7 ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Primary Mental Abilities) ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।

- (i) ਸੰਖਿਅਕੀ ਯੋਗਤਾ (Number Ability or N)
- (ii) ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਯੋਗਤਾ (Verbal Ability or V)
- (iii) ਸਥਾਨ-ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ (Spatial Ability or S)
- (iv) ਸ਼ਬਕ ਪ੍ਰਵਾਹ-ਯੋਗਤਾ (Word Fluency Ability or W)
- (v) ਵਾਚਕ ਜਾਂ ਤਾਰਕਿਕ ਯੋਗਤਾ (Reasoning Ability or R)
- (vi) ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ (Memory Ability or M)
- (vii) ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ (Perceptual Talent or P)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-
Intelligence = N + V + S + W + R + M + P

(6) **ਵਰਗ ਘਟਕ ਜਾਂ ਸੰਖ ਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ-** ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਥਾਮਸਨ (G. Thomson)** ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਉਪਨਿਆਸ, ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

(7) **ਕਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-** ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ **ਬਰਟ (Burt)** ਤੇ **ਵਰਨਨ (Vernon)** ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-

- (i) ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ
- (ii) ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ-
(ੳ) ਕਿਰਿਆਤਮਕ, ਯੰਤਰਕ-ਅੰਤਰਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ
(ਅ) ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਸੰਖਿਅਕੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ।
- (iii) ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਈ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਜਿਵੇਂ ਯਾਦ, ਕਲਪਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ।
- (iv) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ।

(8) **ਕੈਟਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-** ਸਪੀਅਰਮੈਨ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੱਤ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਤੱਤ ਕੇਟਨ ਨੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਤੱਤ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (ੳ) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੁੱਧੀ (Crystallized Intelligence) ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਟਲ ਨੇ GF ਤੱਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਨੋਟ
 (ਅ) ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੁੱਧੀ (Fluid Intelligence) ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਟਲ ਨੇ GE ਤੱਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੁੱਧੀ ਦਸ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਸ਼ਕਰਮੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਭੇਦ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੈਟਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨੋਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਤੱਤੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੈਟਲ ਨੇ ਬੁੱਧੀ-ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰੀਖਣ (Culture Free Test) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੀ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ।

1. ਅਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ ਹਨ।
2. ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।'
4. ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਰਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(9) ਸਮਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤ- ਸਮਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤ (Unified Theory) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇੱਕ 'ਸੰਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ' (Structure of Intellect Model) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਯਾਮ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

ਟਾਸਕ

ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਕਿਉਂ?

16.2 ਗਿਲਫਰਡ ਦਾ S.I. ਮੌਡਲ (Guilford's S.I. Model)

ਬੁੱਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Primary Intellectual Abilities) ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ (Structure) ਹੀ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਅਨੂਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਗਿਲਫਰਡ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਮਾਪ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (similarities) ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਧਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Process or Operation)
2. ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Content or Material)
3. ਨਤੀਜਾ (Product)

ਗਿਲਫਰਡ ਸ਼੍ਰੀਤਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ,

ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

1. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: (Process) : ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ

ਨੋਟ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ 'ਮੋਬਾਈਲ' ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੰਜ ਘਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਲਾਂਕਣ (evaluation) ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਪਾਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Mental Abilities) ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (ੳ) **ਸੰਗਿਆਨ (Cognition)**- ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) **ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Memory)** - ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) **ਅਪਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨ (Divergent Thinking)**- ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਇਕਾਂਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- (ਸ) **ਅਭਿਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨ (Convergent Thinking)**- ਅਭਿਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਅਪਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੋਚਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਠੀਕ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ।
- (ਹ) **ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation)** - ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਕੇ ਉਚਿਤ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਸਹੀ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Content)** - ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਖੇਤ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ (Informations) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋ ਉਦਾਹਰਣ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ (Semantic) ਹੈ। ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਕ੍ਰਿਤੀ (Figural) ਕਹਾਏਗਾ। ਇਸ ਤੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਿਲਫਰਡ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (i) **ਆਕ੍ਰਿਤੀ (Figure)** - ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰੇ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ii) **ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ (Symbolic)** - ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
- (iii) **ਭਾਸ਼ਾ (Language)** - ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ (Perceive) ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (iv) **ਵਿਵਹਾਰਤਮਕ (Behavioural)** - ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ (Social Intelligence) ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ (Human Communication) ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਉਤਪਾਦ (Product)** - ਉਤਪਾਦ ਵਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (Product) ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆ ਨੂੰ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ 6 ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਗਣਿਤ ਦੀ ਜਿਸਤ ਜਾਂ ਟਾਂਕ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਰਜ ਉਤਪਾਦ ਵਿਆ ਵਰਗ (Class or Category) ਘਟਕ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-
- (1) **ਇਕਾਈਆਂ (Units)** - ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਸ਼ਰਵ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਦਾ ਅਵਬੋਧਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਣਾ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਭਾਵ ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਵੇਦਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕੀਕਰਣ (Sensory perceptions) ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 - (2) **ਵਰਗ (Class or Categories)** - ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
 - (3) **ਸੰਬੰਧ (Relations)** - ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਨਾਲ ਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
 - (4) **ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ (Systems)** - ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
 - (5) **ਰੂਪਾਂਤਰਣ (Transformations)** - ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਅਮੂਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਸਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਮੂਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ।
 - (6) **ਪ੍ਰਭਾਵ (Implications)** - ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਤੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਹੀਤਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Intellectual Abilities) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (Five Operations)
2. ਚਾਰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Four Contents or Materials)
3. ਛੇ ਨਤੀਜੇ (Six Products)

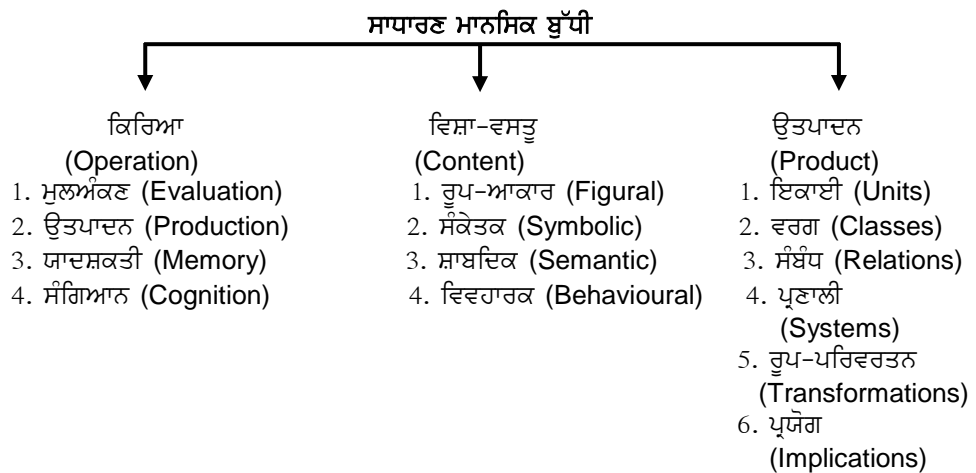
ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪਰਸਪਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਲ ਬੌਧਿਕ ਮਾਪਾਂ (Dimensions) ਦੀ ਸੰਖਿਆ $5 \times 4 \times 6 = 120$ ਤੱਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗਿਲਫਰਡ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ, ਗਿਲਫਰਡ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੌਡਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕੋਟੀ ਨਾਲ ਬੰਨੀਆਂ ਹਨ - ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ। ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸੰਗਿਆਨ,

ਨੋਟ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਤਪਾਣ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- ਅਪਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਅਭਿਸਾਰੀ ਚਿੰਤਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਕੁੱਲ ਪੰਜ ਬੁੱਧੀ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਹਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ (ਇਕਾਈਆਂ, ਵਰਗਾਂ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (ਆਕ੍ਰਿਤੀ, ਭਾਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ) ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਿਲਫਰਡ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਵਿਰਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖਾਲੀ ਪ੍ਰਕੋਸ਼ਠ (cells) ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹਾਲੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

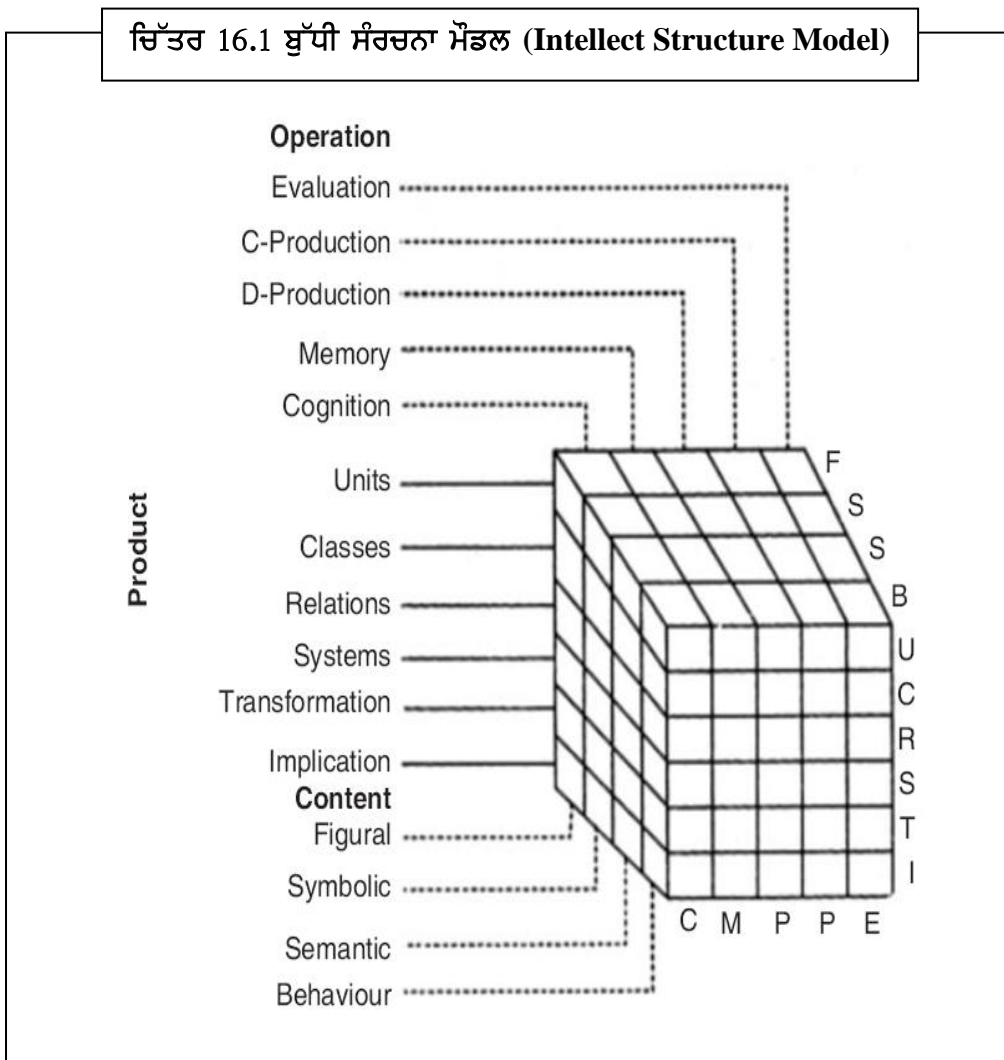
ਆਪਣੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕਾਰਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਸੰਨ 1967 ਵਿੱਚ ਡੱਬੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮੌਡਲ (Model) ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਬੁੱਧੀ ਸੰਰਚਨਾ ਮੌਡਲ’ (Intellect Structure Model) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਡਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ $5 \times 4 \times 6$ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਹਨ ਭਾਵ, ਕੁੱਲ 120 ਕੋਸ਼ (Cells), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਕਾਰਕ ਵੀ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਂਝ, ਇਸ ਮੌਡਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਸ਼੍ਰੀਮਾਲ ਨੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਿੰਨਾਂ ਆਯਾਮਾਂ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 80 ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸ਼ਾਵਾਨ ਹਨ। ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ-

16.3 ਉਤਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ (Productional Implications)

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ। ਗਿਲਫਰਡ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿਖਲਾਈ-ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਤੁਲਨ ਇੱਥੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜਕਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ

ਨੋਟ

ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਲਫਰਡ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਲੇ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਤੋਂ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਇੱਕ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਈਜ਼ਿਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

“Guilford classifies the intellect into operations, which it can perform, different contents of these operations and different products. By taking all possible interactions we obtain 120 cells corresponding to different mental abilities. Of these, Guilford claims to have evidence in actual factorial studies for eighty, he is optimistic about discovering the remainder.”

16.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ - ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

ਨੋਟ

- ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਉਲੇਖਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ- (1) ਇੱਕ ਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ, (2) ਜਾਂ ਦੋਖੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, (3) ਤਰੀਖੰਡ ਸਿਧਾਂਤ, (4) ਬਹੁਤਵ ਜਾਂ ਅਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ, (5) ਬਹੁਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, (6) ਵਰਗਘਟਕ ਜਾਂ ਸੰਘ ਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ, (7) ਕਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, (8) ਕੈਟਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, (9) ਸਮਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤ।
- ਬੁੱਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (Primary Intellectual Abilities) ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ (Structure) ਹੀ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਅਨੁਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਗਿਲਫਰਡ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਮਾਪ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗਿਲਫਰਡ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (Similarities) ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਲਫਰਡ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Process or Operation)
2. ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Content or Material)
3. ਨਤੀਜਾ (Product)

16.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਉਪਸਾਰੀ - ਸਹਾਇਕ
2. ਅਪਸਾਰੀ - ਹਟਦਾ ਹੋਇਆ, ਭਿੰਨ

16.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
2. ਇੱਕ ਸੱਤਾਤਮਕ ਤੇ ਅਸੱਤਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. ਗਿਲਫਰਡ ਨੂੰ 'ਸਮਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਥਾਰਨਡਾਈਕ
2. ਸਮਲਿਤ
3. ਬਕਿੰਘਮ
4. ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ

16.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਐਚ. ਸਿੰਨਹਾ ਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ-ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-17: ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Memory)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 17.1 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Memory)
- 17.2 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੱਤ (Factors of Memory)
- 17.3 ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Good Memory)
- 17.4 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Memory)
- 17.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 17.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 17.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 17.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋਣਗੇ।
- ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਤੇ ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣਗੇ।
- ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋਣਗੇ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਾਡੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਨੁਭਵ ਮਨ ਦੇ ਅਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾਆਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੰਚੇ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਇਹ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਸਾਡੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਉਹ ਇੰਨੀ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਸੰਚੇ ਪਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਲਈ ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਜ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

17.1 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Memory)

ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਦਾ ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ ਅੰਕਿਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਚਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਆਗਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਜਮਹਿਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਮਾ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਸੀ। ਅੱਜ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਜਮਹਿਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਜੋ ਅਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਸੰਚਿਤ ਸਨ, ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇਹੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

(1) **ਸਟਾਊਟ (Stout)**- “ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਉਸੀ ਰੂਪ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।” (Memory is the ideal revival so far as ideal revival is merely reproductive in which the object of past experience are reinstated as far as possible in the order and manner of their original occurrence.)

(2) **ਵੁਡਵਰਥ (Woodworth)** - “ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਉਪਯੋਗ ਹੈ।” (Memory is the direct use of what is learned.)

(3) **ਮੈਕਡਗਲ (Mc Dougall)** - “ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ - ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਣਾ ਕਿ ਇਹ ਭੂਤਕਾਲੀਨ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।” (Memory implies imaging of events as experienced in the past and recognising them as belonging to one’s own past experience.)

(4) **ਵਿਲਿਯਮ ਜੇਮਸ (W. James)** - “ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨ ਦੀ ਭੂਤਕਾਲ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।”

(5) **ਨਨ (Nunn)** - “ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਦ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

(6) **ਰਾਇਬਰਨ (Ryburn)** - “ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਨੂੰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਿਤ ਜਾਂ ਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

 ਨੋਟਸ	ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ, ਸਜੀਵ ਕਰਨ ਤੇ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।
---	---

17.2 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੱਤ (Factors of Memory)

ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਇੱਥੇ ਜਟਿਲ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। **ਵੁਡਵਰਥ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਚਾਰ ਤੱਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਸਿੱਖਿਆ (Learning)
2. ਧਾਰਣਾ (Retention)
3. ਪੁਨਰ ਸਿਮਰਣ (Recall)
4. ਪਹਿਚਾਣ (Recognition)

(1) **ਸਿੱਖਿਆ (Learning)** - “ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ

ਸਿੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕਿਸੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਉਸਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੋਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਠਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ‘ਛਾਪ’ ਮਨ ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਧਾਰਣ (Retention) - ‘ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ’ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਣ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖੇ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਰੋਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। **ਵੁਡਵਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-** “ਧਾਰਣ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ, ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਦੁਆਰਾ ਸਕਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਜਦ ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦਿਮਾਗ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੰਨੂ (Engrams) ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ’ (Memory Trace) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਅਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ‘ਧਾਰਣ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ।’ ‘ਧਾਰਣ’ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਧਾਰਣ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ- ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) **ਦਿਮਾਗ-** ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਲਸਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਕੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਸਿਹਤ-** ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਿਹਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੋਈ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਸਵੇਰੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਥਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਿਹਤਮੰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਲਦ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਉਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਣ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਣ।

(ੲ) **ਅਭੀਰੁਚੀ-** ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੁਚੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਸ) **ਚਿੰਤਨ-** ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਾਲੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਦ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਦਸ਼ਾਵਾਂ (Favourable conditions of Retention) - ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ‘ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਦਸ਼ਾਵਾਂ’ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-

ਨੋਟ

1. ਉਤੇਜਨਾ ਦੀ ਅਵਧੀ ਦਾ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. **ਲੁੱਟ, ਏਥਿੰਗਹਾਸ ਤੇ ਕਰੂਗਰ** ਦੇ ਅਧਿਅਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿਖਾਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਹੋਵੇਗੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਗੀਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਧਾਰਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. ਜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਰੂਚੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਰੂਚੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
6. ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਤੇਜ਼, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਉਤੇਜਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ ਧਾਰਣ ਉਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
7. ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਜੀਵ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਕਰੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਉੱਤਮ ਤੇ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਲੱਭ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
9. ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨੀਂਦ, ਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਮਨ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਏਗੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਸੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅੱਛਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਣ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਤਰੀਕਾ ਬੇਹਤਰ ਹੈ।

10. ਕਿਸੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
11. ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਸੰਚਿਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਪੂਰਵ ਸੰਚਿਤ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਵ-ਸੰਚਿਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਿਲਾਣ ਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
12. ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ, ਸੁੱਖ, ਡਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(3) **ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ (Recall)** - ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਹੈ। ਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਤੇ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਕਿਸੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚਿਤ

ਰੂਪ ਨਾਲ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ - “ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਉਤੋਜਕ ਦੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ।” ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- (ੳ) ਸੁਭਾਅ ਉਤਪੰਨ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ (Spontaneous), (ਅ) ਪਰਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ (Deliberate)। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਲ ਸਤਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣੋ-

ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਸਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

1. “ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਉਪਯੋਗ ਹੈ”-

(ੳ) ਸਟਾਊਟ (ਅ) ਵੁਡਵਰਥ (ੲ) ਵਿਲਿਯਮ ਜੇਮਸ

2. “ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਣਾ ਕਿ ਇਹ ਭੂਤਕਾਲੀਨ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।”

(ੳ) ਮੈਕਡੁਗਲ ਨੇ (ਅ) ਵਿਲਿਯਮ ਜੇਮਸ ਨੇ (ੲ) ਵੁਡਵਰਥ ਨੇ

3. ‘ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੱਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।’

(ੳ) ਮੈਕਡੁਗਲ ਨੇ (ਅ) ਨਨ ਨੇ (ੲ) ਵੁਡਵਰਥ ਨੇ

4. ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?

(ੳ) ਦੋ (ਅ) ਚਾਰ (ੲ) ਪੰਜ

(ੳ) ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਵਸਥਾ- ਦੁਆਰਾ ਯਾਦ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੰਤਿਤ, ਭੈਭੀਤ ਜਾਂ ਘਬਰਾ (nervous) ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਵੀ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਭਵਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਧਾਰਣ-ਬਕਤੀ ਅੱਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵੇਗਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਜਲਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਮਾਨਸਿਕ ਤਤਪਰਤਾ ਜਾਂ ਵਿਨਯਾਸ (Mental Set) - ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਰਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਪਹਿਚਾਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਿਗਿਆ (Recognition) - ਪਹਿਚਾਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਿਗਿਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਵੁਡਵਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ, ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।” ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦ ਆਪਣੇ ਕਿਸੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਜਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗਣਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ।’ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਜਮਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੈਤਾਨ ਮੰਡਾ ਸੀ।’ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਚਾਰੀ (Association of ideas) ਅਤੇ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਨੋਟ

17.3 ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Good Memory)

ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) **ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣਾ (Quick Learning)** - ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਬਾਲਕ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਜਾਂ ਸੁਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅੱਛੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) **ਉੱਤਮ ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ (Good Retention)**- ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂ ਯਾਦ

ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਜਿਆਦਾ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

(3) **ਜਲਦ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ (Quick Recall)** - ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਹੈ - ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ। ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਉਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(4) **ਜਲਦੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪਹਿਚਾਣਨਾ (Quick and Accurate of Recognition)** - ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜਲਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਿਨਾਂ ਜਲਦੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋਏ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

(5) **ਬੇਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ (Forgetting of Meaningless Things)**- ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਵਿਅਰਥ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਯਾਦ ਰੱਖੇ। ਬੇਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗੀ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ, ਧਾਰਣ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

17.4 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Kinds of Memory)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-

(1) **ਤਤਕਾਲਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Immediate Memory)** - ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਤੱਥ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਸੁਣਾ ਦੇਣਾ ਤਤਕਾਲਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਰਣ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(2) **ਸਥਾਈ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Permanent Memory)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(3) **ਸਕਰੀਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Active Memory)** - ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਪੂਰਵਕ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਸਕਰੀਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਆਸਪੂਰਵਕ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣਾ।

(4) **ਨਿਸ਼ਕਰੀਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Passive Memory)** - ਜਦ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਯਾਤ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਆਸ ਤੋਂ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਰੀਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਸ਼ਾਮਭਟ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਕਾਲੇਪਨ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣਾ।

(5) **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Personal Memory)** - ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਿਸੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣਾ।

(6) **ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Impersonal Memory)** - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਮਿੱਤਰ, ਪੁਸਤਕ, ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(7) **ਯੰਤਰਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Rote Memory)** - ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਝੇ ਰਟ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਯੰਤਰਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅੰਕਗਣਿਤ ਦੇ ਲਈ ਪਹਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(8) **ਤਰਕ ਆਧਾਰਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Logical Memory)** - ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਣਾ ਤੇ ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇਣਾ ਤਰਕ ਆਧਾਰਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(9) **ਆਦਤ ਸੰਬੰਧੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Habit Memory)** - ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੋਹਰਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(10) **ਇੰਦਰੀ-ਅਨੁਭਵ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Sense Impression Experience)** - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਤੱਥ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਫੂਹਕੇ, ਚਖਕੇ ਜਾਂ ਸੁੰਘਕੇ ਦੱਸ ਸਕਣਾ ਜਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸੀ ਤੱਥ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣਾ।

(11) **ਸ਼ਰੀਰਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (Physical Memory)** - ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਟਾਈਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁਤੰਤਰਤਾਪੂਰਵਕ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਪੈਣਾ।

(12) **ਵਾਸਤਵਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (True Memory)** - ਸਿੱਖਿਆਵਿਦਾਂ ਨੇ ਇਸ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਕਰਮਬੱਧ ਗਿਆਨ ਸਥਾਈ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ।

17.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਨੁਭਵ ਮਨ ਦੇ ਅਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚੇਤਨਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੰਚੇ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਚੇਤਨ ਸਤਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮੈਕਡੂਕਲ ਨੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ - ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ - ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਣਾ ਕਿ ਇਹ ਭੂਤਕਾਲੀਨ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।
- ਯਾਦਸ਼ਕਤ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। **ਵੁਡਵਰਥ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਚਾਰ ਤੱਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ - 1. ਸਿੱਖਿਆ 2. ਧਾਰਣਾ 3. ਪ੍ਰਤਿਆਵਾਨ 4. ਪਹਿਚਾਣ।
- ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਯਾਦ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਬਾਲਕ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਜਾਂ ਸੁਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅੱਛੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ - 1. ਤਤਕਾਲਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 2. ਸਥਾਈ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 3. ਸਕਰੀਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 4. ਨਿਸਕਰੀਆ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 5. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 6. ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 7. ਯੰਤਰਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 8. ਤਰਕ ਆਧਾਰਿਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 9. ਆਦਤ ਸੰਬੰਧੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 10. ਇੰਦਰੀ-ਅਨੁਭਵ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 11. ਸ਼ਰੀਰਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ 12. ਅਸਲ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ।

ਨੋਟ

17.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਪ੍ਰਤਿਆਵਾਨ - ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਣਾ
2. ਪਹਿਚਾਣ - ਪਹਿਚਾਣ, ਮਾਨਤਾ

17.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਹਿਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਓ।
2. ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਅੱਛੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਚ ਕਰੋ।
4. ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ਅ)
2. (ੳ)
3. (ੲ)
4. (ੳ)

17.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਅਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।

ਇਕਾਈ-18: ਵਿਸਮਰਤੀ (Forgetting)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 18.1 ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Forgetting)
- 18.2 ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Forgetting)
- 18.3 ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Forgetting)
- 18.4 ਵਿਸਮਰਤੀ ਨਿਵਾਰਣ ਦੇ ਉਪਾਅ (Methods of Minimising Forgetfulness)
- 18.5 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ (Educational Importance of Memory and Forgetting)
- 18.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 18.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 18.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 18.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸਮਰਤੀ-ਨਿਵਾਰਣ ਦੇ ਉਪਾਅ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਯਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸਰਣ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਯਾਦਕਰਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਾਦ ਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਧਾਰਣ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸਮਰਤੀ, ਯਾਦ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਵਿਸਮਰਤੀ ਮਨ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀਂਦੀ ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਨ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨ (Munn) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ - “ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸਰਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਸਹੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।” (Forgetting like memory is a necessary aspect of the learning process, for we must often, forget incorrect responses while we acquire correct ones.)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ, ਕਾਰਨ ਤੇ ਨਿਵਾਰਣ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

18.1 ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Forgetting)

ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਮਰਤੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ, ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਵਿਸਮਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਪਟਲ ਤੇ ਯਾਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਆਵਾਨ ਜਾਂ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਧੁੰਧਲਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਮਿਟ ਜਾਣਾ ਵਿਸਮਰਨਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

(1) **ਮਨ (Munn)** - “ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਮਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (Forgetting is failing to retain or to be able to recall what has been acquired.)

(2) **ਡਰੇਵਰ (Drever)** - “ਵਿਸਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਕਿਸੀ ਸਮੇਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੀ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ।” (Forgetting means failure at any time to recall an experience. When attempting to do so, or to perform an action previously learned.)

(3) **ਫਰਾਇਡ (Freud)** - “ਵਿਸਰਨਾ ਉਹ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੁਖ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (Forgetting is a tendency toward off from memory that which is unpleasant.)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਵਿਸਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸਰਣ ਤੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਸਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ **ਏਬਿੰਗਹੋਸ (Ebbinghaus)** ਦਾ ਨਾਮ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਰਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ‘ਨਿਸ਼ਕਰੀਆ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ’ (Passive Mental Process) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ **ਸਕੈਗਸ (Skaggs)** **ਮਯੂਲਰ (Mullar)**, **ਪਿਲਜੇਕਰ (Pilzecker)** ਅਤੇ **ਫਰਾਇਡ (Freud)** ਨੇ ਏਬਿੰਗਹੋਸ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸਰਣ ਨੂੰ ‘ਸਕਰੀਆ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ’ (Active Mental Process) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਲੰਘਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ, ਬਲਕਿ ਭੁੱਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

18.2 ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Forgetting)

ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਏ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(ੳ) ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਾਰਨ (Theoretical)

(ਅ) ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਨ (General)

(ੳ) **ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਨ** - ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) **ਅਣਅਭਿਆਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Disuse)** - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ **ਏਬਿੰਗਹੋਸ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੁੱਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਕਾਲ-ਵਿਅਵਧਾਨ (Lapse of Time) ਹੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੈ। ਏਬਿੰਗਹੋਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਲੰਘਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿਸਰਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) **ਦਮਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Repression Theory)** - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀ **ਫਰਾਇਡ** ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ

ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੁੱਖ ਤੇ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

(3) **ਬਾਧਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Interference)** - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਮੂਲਰ, ਵੁਡਵਰਥ ਅਤੇ ਪਿਲਜੇਕਰ ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਕਾਵਟ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਜਾਂ ਪੂਰਵਲਕਸ਼ੀ ਰੋਕ (Retrospective Inhibition) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ। ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਵੇਸ਼ੀ ਕਿਰਿਆ (Interpolated activity) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਜਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਿਸਰਨਾ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ।

ਟਾਸਕ

ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਅਨੁਭਵ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।’

(ਅ) ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਨ - ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) **ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of the Learning Material)**- ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਆਦਾ ਸਾਰਥਕ, ਆਨੰਦ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਨਿਰਥਕ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਰਨ ਉਨੀ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) **ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ (Amount of Learning Material)** - ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਜਿਆਦਾ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਆਦਾ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਛੋਟੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਲਦ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹ ਡੁੱਬੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੁੱਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਘੱਟ ਲੰਬਾ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ।

(3) **ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (Degree of Learning)** - ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਘੱਟ ਯਾਦ ਕੀਤਾ (Under Learning) ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਜਲਦ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(4) **ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਵਿਧੀ (Defective Method of Learning)** - ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਜਲਦੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(5) **ਰੁਚੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Interest and Attention)** - ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਵੀ ਜਲਦ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(6) **ਸਮਾਂ ਅਵਧਾਨ (Lapse of Time)** - ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਆਵਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਉਨੀ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਣਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(7) **ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ (Age and Intelligence of Learner)** - ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋੜੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਖਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(8) **ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Repetition)** - ਜਦ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਦੋਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਦ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਮੰਦ ਪੈਣ ਲਗਦੇ ਹਨ।

- ਨੋਟ
- (9) **ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਕਾਰਨ (Emotional Causes)** - ਜਿਆਦਾਤਰ ਭੈਅ, ਕਰੋਧ, ਚਿੰਤਾ, ਘਬਰਾਹਟ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਸੰਤਲਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਡਰ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- (10) **ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ (Desire to forget)** - ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਦ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘਟਿਘ ਦੁਖ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸਮਰਤੀ ਇੱਛ-ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਜਦ ਅਣਇੱਛਾਪੂਰਵਕ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜਲਦੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- (11) **ਸ਼ੰਕਾ (Doubt)** - ਸ਼ੰਕਾ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਜਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
- (12) **ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਚੋਟ (Brain Injury)** - ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਕਦੀ ਚੋਟ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (13) **ਮਾਨਸਿਕ ਆਘਾਤ (Mental Shock)** - ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਧੱਕਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- (14) **ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ (Mental Conflict)** - ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।
- (15) **ਮਾਦਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ (Use of Intoxicants)** - ਨਸ਼ੀਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
- (16) **ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ (Mental Disease)** - ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਭਾਵਨਾ-ਗੰਥੀਆਂ, ਸ਼ੰਕਾ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਆਦਿ ਹਨ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

18.3 ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Forgetting)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (1) ਚਿੰਨ੍ਹ-ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Trace Decay)
- (2) ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Interference)
- (3) ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Retrieval Failure)

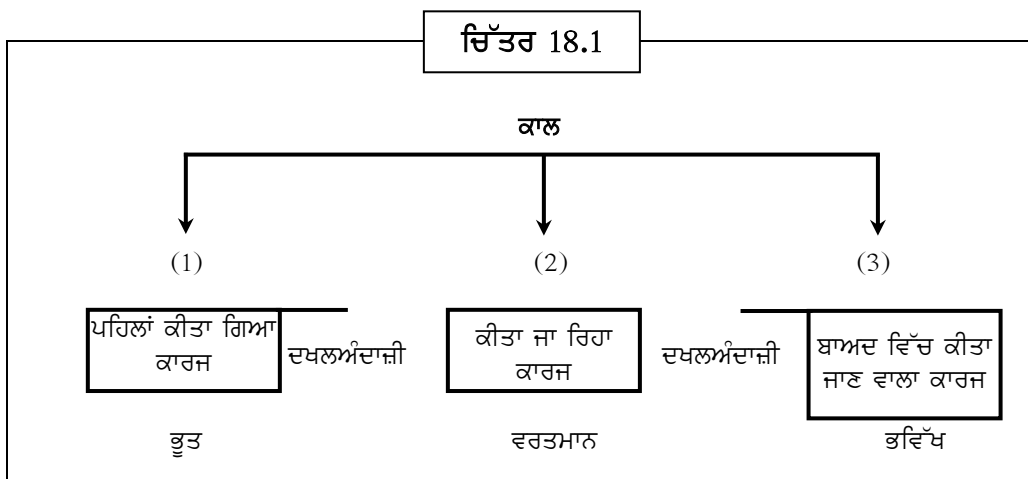
(4) ਅਭੀਪ੍ਰੇਣਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Motivational Theory)

ਨੋਟ

(5) ਅਨੁਬਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Conselidation)

(1) **ਚਿੰਨ੍ਹ-ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Trace Decay)** - ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਧਾਰਣ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੀ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਪਟਲ ਤੇ ਬਣੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧੁੰਧਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ, ਕਰਿਤ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਥੋੜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸਰਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਸਮਾਂ ਤੱਤ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੱਤ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਅੱਕੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸਰਣ ਵਿੱਚ ਤੱਤ (Time Factor) ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਤੱਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਂ ਅੰਤਰਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਰਣ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੱਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿਵਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵ ਅਭਿਆਸ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਿਸਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਥਾਰਨਡਾਈਕ** ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਣਉਪਯੋਗੀ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Disuse) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਰਣ ਦਾ ਅਣਉਪਯੋਗੀ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Disuse) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਸ਼ਟਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਸ਼ਟ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Trace Decay) ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਖਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਧਾਰਣ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕੇ ਦਾਰਨ ਹੀ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. **ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Interference)** - ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ **ਮੂਲਰ, ਵੁਡਵਰਥ** ਅਤੇ **ਪਿਲਜੇਕਰ** ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ, ਧਾਰਣ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵ ਦੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ (Interference) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਰ ਚੱਕਾ ਹੈ ਉਹ ਭੂਤ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਨੋਟ ਜਦ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜ (2) ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਕਾਰਜ (1) ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ (Interference) ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਕਾਰ (3) ਵਰਤਮਾਨ ਕੇ ਕਾਰਜ (2) ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਜਾਂ ਧਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਾਂਗੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੱਧ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ।

ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ, ਜਦ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ, ਜਦ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

- (1) ਅਗਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ (Pro-active Interference)
- (2) ਪਿਛਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ (Retro-active Interference)

1. ਅਗਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ (Pro-active Interference) - ਵਿਸਰਣ ਦੇ ਕਾਰਕ ਜਦ ਅੱਗੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਮੋਹਰੀ ਹੋ ਕੇ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਦੋ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਦੂਜੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਸੂਚੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸਰਣ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਐਸ.ਐਸ. ਚੌਹਾਨ** ਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ-

“ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਧ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸਰਨ ਅਗਲੇਰੀ ਰੁਕਾਵਟ (ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (Forgetting, we experience in daily life, is more due to proactive inhibition.)

2. ਪਿਛਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ (Retro-active Interference) - ਜਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਜਾਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਰਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੂਚੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸੂਚੀ ਦੀ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਪਿਛਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਹਾਏਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਸਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸਿੱਖਿਆ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਮੱਧ ਅੰਤਰਵੇਸ਼ੀ ਕਾਰਜ (Interpolated activity) ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵਿਸਰਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਪਿਛਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ, ਜੇਕਰ ਦੋਨੋਂ ਸੂਚੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵਿਸਰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਤਰਵੇਸ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ, ਅੰਤਰਵੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ, ਅੰਤਰਵੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਅਤੇ ਧਾਰਣ-ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਰਕ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਤਰਵੇਸ਼ੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਐਸ. ਐਸ. ਚੌਹਾਨ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ-

ਨੋਟ

“ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਅਸਲੀ ਤੇ ਅੰਤਰਵੇਸ਼ੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਰ (Variable) ਹੈ, ਜੋ ਪਿਛਲੇਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Interference between the item of the original and interpolated list at the time of the recall is an important variable influencing the amount of retro-active inhibition.)

ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਧ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ **ਆਸਰੂਫ਼** ਆਦਿ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਮਾਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਅਪਕਤਾ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਖਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

3. ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Retrieval Failure) - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਖਜਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਆਸ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਆਸ ਵਿਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਸਮਰਤੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿਸੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਸਮਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੱਥਾ ਠੋਕਦਾ ਹੈ - ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਖੋ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਮਰਿਤੀ ਪਟਲ ਉੱਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਭਾਵ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀਤ ਪਟਲ ਤੇ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਪੁੰਧਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Retrieval) ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਲੈ ਪਾਉਂਦੀ। ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਆਸ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Recalled) ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ (Tip on the Tongue) ਹੋਵੇ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣਤਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਵਿਸਰਨਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਥਾਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਥਾਈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਏਬਿੰਗਹੋਸ ਨੇ ਵਿਸਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ।
3. ਫਾਇਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖਦਾਇਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਵਿਸਮਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. ਅੱਧ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਅਭੀਪ੍ਰੇਣਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Motivational Theory) - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਮਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Repression) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣਤਾ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਵਿਸਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਭੀਪ੍ਰੇਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ

ਨੋਟ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਮਨ ਹੈ। ਦਮਨਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਭਾਵ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ ਜਾਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਸਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਸ਼ਟ, ਦੁਖ ਅਤੇ ਅਸੁਖ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਡਰ ਤੋਂ ਗਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸਮਰਥ (Recall) ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸਰਣ ਦੋਨੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਕਮੀ ਵੀ ਵਿਸਰਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਪਿਛਲੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪਾਠ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਜਮਾਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ, ਪਿਛਲੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿਗਾਰਨਿਕ (Zeigarnik) ਸ਼ੀਮਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪਾਇਆ ਕਿ ਬਾਲਕ ਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - “ਅਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਖਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” (The explanation of recalling incompleting task is that in case of completed task, their motivation was satisfied and in the case of incompleting tasks, the attraction of those tasks they were unable to finish main.)

5. ਅਨੁਬੱਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Consolidation) - ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋੜ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਰਹਿ ਜਾਣ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Recall) ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਉਂਦੀ। ਇੱਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਰੁਕਾਵਟ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਧਾਰਣ (Retention) ਦਾ ਦੂਜੀ ਧਾਰਣ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਿੱਟ ਦੇ ਮਜਬੂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋੜ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਕ ਅਵਧੀ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਬੱਧਤਾ (Consolidated) ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਧਾਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਰਣ-ਅਵਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਮਜਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਪਰਿਆਸਾਂ ਤੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਜਾਂ ਵਿਘਟਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਾਰਣ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਹੀ ਵਿਸਰਨ ਹੈ। ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਤੱਥ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਹੋਏ। ਸਮਗਰਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ-ਨਾ-ਕੁੱਝ ਕਮੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਆਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

18.4 ਵਿਸਮਰਤੀ ਨਿਵਾਰਣ ਦੇ ਉਪਾਅ (Methods of Minimising Forgetfulness)

ਵਿਸਰਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨ ਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ-

- (1) ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

- (3) ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (4) ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ-ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

18.5 ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ (Educational Importance of Memory and Forgetting)

ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (ਸਿੱਖਣਾ) ਦੇ ਲਈ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਬਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ-ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਣ ਦੇਣਾ, ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਕਈ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ **ਕਾਲਿਨਸ ਅਤੇ ਡਰੇਵਰ** ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ- “ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰਨ, ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਸਰਨਾ ਲਗਭਗ ਉਨਾ ਹੀ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਯਾਦ ਕਰਨਾ।” (It is true that forgetting is the opposite of remembering, but from a practical point of view forgetting is almost as useful as remembering.)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

(1) ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ, ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਭੁੱਲਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦਾ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ-ਖੇਤਰ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਥਕ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਫੁਡਵਰਥ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - “ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਣਾ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸਰਨ ਅਤੇ ਸਮਰਣ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਵਿਸਰਨ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਸੰਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਰਜਿਤ ਅਨੁਭਵ ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸਟਰਟ ਅਤੇ ਔਕਡਨ (Sturt and Oakden)** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ- “ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਿਸਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।”

(3) ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਕਟੂ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਟੂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(4) ਵਿਸਰਨਾ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਵੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਨੋਟ

18.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਣ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਹੈ।
- ਵਿਸਮਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸਮਰਤੀ, ਸਮਰਤੀ ਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਵਿਸਮਰਤੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅਣਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਨ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨ (Munn) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ - “ਸਮਰਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਸਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਪੱਖ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਸਹੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਦ ਅਸੀਂ ਗਲਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।”
- ਸਿੱਖਿਆ-ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਮਰਤੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ, ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ।
- ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - (ੳ) ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਾਰਨ (ਅ) ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਨ।
- ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ - (1) ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਵਾਸ ਸਿਧਾਂਤ (2) ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (3) ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (4) ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (5) ਅਨੁਬੱਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (ਸਿੱਖਣਾ) ਦੇ ਲਈ ਸਮਰਣ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸਮਰਣ ਦਾ ਵੀ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।
- ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ-ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ - ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਚਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।
- ਕਾਲਿਨਸ ਅਤੇ ਡਰੇਵਰ ਨੇ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ - “ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਰਨ, ਸਮਰਨ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਸਰਨਾ ਲਗਭਗ ਉਨਾ ਹੀ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਸਮਰਣ।”

18.7 ਸ਼ਬਕਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ - ਹਸਤਾਕਸ਼ੇਪ
2. ਪਿਛਲੇਰੀ - ਪੂਰਵਭਾਵੀ, ਪੂਰਵਵਿਆਪੀ

18.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
2. ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
4. ‘ਸਮਰਣ’ ਅਤੇ ਵਿਸਰਨ’ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

ਨੋਟ

1. ਵਿਸਮਰਤੀ 2. ਨਿਸ਼ਕਰੀਆ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ 3. ਅਚੇਤਨ ਮਨ 4. ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ

18.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਚ.ਐਸ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ - ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-19: ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Nature, Type and Development of Personality)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 19.1 ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ (Meaning and Nature of Personality)
- 19.2 ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Personality)
- 19.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 19.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 19.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 19.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਗਠਨ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਅੱਛੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰਚਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਸਵੱਸਥ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅੱਛਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਗੁਣ ਇੱਕ ਅੱਛੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਰਣ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਮੱਗਰ ਗੁਣ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। **ਵੁਡਵਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ** - “‘ਚਰਿੱਤਰ’ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਸ ਆਚਰਣ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਜਾਂ ਵਿਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ‘ਵਿਅਕਤਿਤਵ’ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਉਸ ਵਿਵਹਾਰ ਵੱਲ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਅੱਛਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਅਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਬਣਾ ਦੇਵੇ।” ਇਹ ਕਥਨ ਤੋਂ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਭੇਦ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਕੀ ਹੈ? ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਚਰਿੱਤਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ-ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੈਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸਮਝਣਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਗੁਣ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ‘ਵਿਅਕਤਿਤਵ’ ਦਾ ਅਰਥ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਹੈ।

19.1 ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ (Meaning and Nature of Personality)

‘ਵਿਅਕਤਿਤਵ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

(1) **ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ-** ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ‘ਪਰਸਨੈਲਿਟੀ’ (Personality) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲੱਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਕ ਲੈਟਿਨ ਸ਼ਬਦ ‘ਪਰਸੋਨਾ’ (Persona) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਹਿਨਾਵਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਕਟ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਕਟ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪਾ ਕੇ, ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸ਼ਬਦ ਬਾਹਰੀ ਗੁਣਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(2) **ਸਾਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਰਥ-** ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤੇ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(3) **ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਰਥ-** “ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“A man’s personality is the total picture of his organised behaviour.”

-Deshiell

“ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ।”

(4) **ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਭਾਵ-** ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਇਹ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਅਰਦਰਸ਼ ਹੈ।

(5) **ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ-** ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ - “ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਹਾਅ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

(6) **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ-** ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮੰਨਵਿਤ ਜਾਂ ਸੰਗਠਿਤ (Integrated) ਰੂਪ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਜੋ ਗੁਣ, ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭੀਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਆਦਤਾਂ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਦਿ ਅਰਜਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅਭੀਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਜਨਮਜਾਤ

ਨੋਟ ਅਰਜਿਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਨੂੰ ‘ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਗਠਨ’ (Dynamic Organisation) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੳ) ਬੀਸੰਜ ਅਤੇ ਬੀਸੰਜ (Biesanj & Biesanj) - “ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (Personality is the organisation of person's habits, attitudes and traits and arises from the inter-play of biological, social and cultural factors.)

(ਅ) ਮਨ (Munn) - “ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ, ਸਮਰਥਾਵਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਭੀਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗਠਨ ਹੈ।” (Personality may be defined as the most characteristic integration of individual's structures modes of behaviour, interests, attitudes, capacities, abilities and aptitude.)

(ੲ) ਐਲਪੋਰਟ (Allport) - “ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਮਨੋ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਤਿਆਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਾਯੋਜਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Personality is the dynamic organisation within the individual of those psychophysical systems that determine his unique adjustments to his environment.)

(ਸ) ਡਰੇਵਰ- “ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਗਤਿਆਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

19.2 ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Personality)

ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

1. ਸ਼ਰੀਰ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Constitution Viewpoint)
2. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Sociological Viewpoint)
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Psychological Viewpoint)

(1) ਸ਼ਰੀਰ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ - ਜਰਮਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਰੇਚਮਰ (Kreshmer) ਨੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-

(ੳ) ਕਮਜ਼ੋਰ (Asthenic) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਬਲੇ-ਪਤਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਲੰਬਾ, ਭਜਾਵਾਂ ਪਤਲੀਆਂ, ਸੀਨਾ ਛੋਟਾ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਲੰਬੇ, ਪਤਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸੁਣਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸੁਡੋਲ ਸ਼ਰੀਰ (Athletic) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਨਾ ਚੌੜਾ, ਉਭਰੀ ਹੋਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਗੋਲਕਾਇਆ (Pyknic) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੱਚ ਵਿੱਚ ਗਿੱਠੇ, ਛੋਟੇ, ਗੋਲ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਰਾਮਪਰਸਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਡਾਇਸਪਲਾਸਟਿਕ (Dysplastic) - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਸਾਧਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ੇਲਡਨ (Sheldon) ਨੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੀ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ-

(ੳ) ਗੋਲਆਕ੍ਰਿਤੀ (Endomorphic) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਆਦਾ ਛੋਟੇ, ਗੋਲ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਚਕ ਅੰਗ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕੁੱਝ ਜਿਆਦਾ ਭੋਜਨਪਸੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਰਾਮਪਸੰਦ, ਸੋਣ ਵਿੱਚ ਤੇਜ, ਪਿਆਰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ, ਆਮੋਦ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੱਜਣ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ, ਸਹਿਸ਼ਣੂ, ਜਲਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਆਇਤ ਆਕ੍ਰਿਤੀ (Mesomorphic) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸੁਸੰਗਠਿਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਤੇਜੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਸੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਲੰਬਾਆਕ੍ਰਿਤੀ (Ectomorphic) - ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਬਲੇ-ਪਤਲੇ, ਕੋਮਲ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਕੋਚੀ, ਮੰਦਭਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਇਕਾਂਤਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਰਨਰ (Warner) ਨੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-

(ੳ) ਸਿਹਤਮੰਦ, (ਅ) ਅਪਰਿਪੂਸ਼ਟ, (ੲ) ਅਵਿਕਸਤ, (ਸ) ਅੰਗ-ਭੰਗ, (ਹ) ਸਨਾਯੂ ਰੋਗੀ, (ਕ) ਪਿੱਛਿਆ ਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ, (ਖ) ਸੁਸਤ, (ਗ) ਮਿਰਗੀ ਰੋਗ, (ਘ) ਚੁਸਤ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕੈਨਨ (Cannon) ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰਾਵੀ ਗੰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

(ੳ) ਥਾਇਰੋਇਡ ਗਰੰਥੀਵਾਲਾ (Thyroid Gland) - ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਰਾਵ ਨੂੰ ਥਾਇਰੋਕਸਿਨ (Thyroxin) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਰੰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ, ਬੋਨੇ ਕੱਦ ਅਤੇ ਦੂਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਲਸੀ, ਚਿੰਤਤ, ਸੁਸਤ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਦਾਸ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਰੰਥੀ ਦੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਪਿੱਟਯੂਟਰੀ ਗਰੰਥੀ ਵਾਲਾ (Pituitary Gland) - ਇਸ ਗਰੰਥੀ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਰਾਵ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਲੰਬਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਘੱਟ ਸਰਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੋਨੇਪਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਠੀਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗਰੰਥੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼, ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਏਡਰੀਨਲ ਗਰੰਥੀ ਵਾਲਾ (Adrenal Gland) - ਇਸ ਗਰੰਥੀ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲੜਾਕੂ ਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰਾਵ ਗਰੰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਸਰਾਵ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗਰੰਥੀਆਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ) ਕਫ ਪ੍ਰਧਾਨ- ਇਹ ਲੋਗ ਮੋਟੇ, ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਪਿੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ- ਇਹ ਦੂਰਬਲ, ਜਲਦ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਚੰਚਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਵਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨ- ਇਹ ਨਾ ਦੂਰਬਲ ਨਾ ਮੋਟੇ ਮੱਧਿਅਮ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਚਿਤਚਿੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਯੂਨਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਸਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

(ੳ) ਸ਼ਾਂਤਚਿਤ (Phlegmatic) - ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ, ਨਿਰਬਲ ਅਤੇ ਨਿਰੁੱਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਚਿੰਤਿਤ (Melancholic) - ਇਹ ਲੋਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਉਤੇਜਨਸ਼ੀਲ (Choleric) - ਇਹ ਲੋਕ ਜਲਦੀ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- ਨੋਟ (ਸ) ਆਸ਼ਾਮ ਜਾਂ ਗੰਭੀਰ (Sanguine) - ਇਹ ਲੋਕ, ਆਸ਼ਾਵਾਨ, ਉੱਚ ਪੱਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਜਲਦ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (2) ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ - ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਪਰੈਂਗਰ (Spranger) ਨੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-
- (ੳ) ਸਿਧਾਂਤ (Theoretical) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਇਸੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- (ਅ) ਆਰਥਿਕ (Economic) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
- (ੲ) ਧਾਰਮਿਕ (Religious) - ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ-ਸਾਧੂ, ਸੰਤ, ਰੋਗੀ, ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਵਿਅਕਤੀ।
- (ਸ) ਰਾਜਨਿਤਿਕ (Political) - ਇਹ ਲੋਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਨੇਤਾ ਲੋਕ।
- (ਹ) ਸਮਾਜਿਕ (Social) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ-ਕੱਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
- (ਕ) ਕਲਾਤਮਕ (Aesthetic) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪੂਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ-ਪਰਖਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ - ਕਲਾਕਾਰ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਦਿ।
- (3) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੱਛਣਾਂ (ਗੁਣਾਂ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-
- (ਅ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੰਗ (Jung) - ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-
- (i) ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ (Introvert Personality) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ, ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਆਤਮਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਖੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।
- (ੳ) ਇਹ ਲੋਕ ਘੱਟ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।
- (ਅ) ਇਹ ਜਲਦੀ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- (ੲ) ਸੰਕੋਚੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (ਸ) ਚਿੰਤਨ ਬਹੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਦੇ ਹਨ।
- (ਹ) ਇਹ ਚਿੰਤਾਗਰਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੰਦੇਹੀ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- (ਕ) ਇਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ਖ) ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (ਗ) ਇਹ ਅੱਛੇ ਲੇਖਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੱਛੇ ਵਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
- (ਘ) ਇਹ ਅਧਿਅਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਮਨਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਤਾਬੀ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਨਵੇਸ਼ਕ ਬਣਦੇ ਹਨ।
- (ਙ) ਇਹ ਹੰਸੀ-ਮਜ਼ਾਕ, ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ii) **ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ (Extrovert Personality)** - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੂਚੀ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਹਨ- ਨੋਟ

(ੳ) ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੂਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੱਜਸ (Adjust) ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਚੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਵਸਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਲਦ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰੀਯ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਜਾਂ ਵਪਾਰਿਕ ਨੇਤਾ, ਅਭੀਨੇਤਾ, ਖਿਡਾਰੀ ਆਦਿ ਬਣਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕੱਢਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਇਹ ਚਿੰਤਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਆਨੰਦਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

(ਹ) ਇਹ ਅਹੰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨਿਯੰਤਰਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਪਣੇ ਚਾਲ-ਚਾਲ, ਪਹਿਨਾਵੇ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ **ਅਭੇਮੁੱਖੀ (Ambivert)** ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਭੇਮੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ (Ambivert Personality) - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ - ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਛਾ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਵਕਤਾ ਦੋਨੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਭੇਮੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨੋਂ ਦਾ ਲਾਭ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਫਰਾਈਡ** ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਲੋਚਨਵਾਦੀ ਸੀ, ਨੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-

(1) **ਮੌਖਿਕ ਕਾਮੁਕ (Oral erotic)** - ਫਰਾਈਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕਾਮ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਾਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਮ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਚੂਸਦਾ, ਕੱਟਦਾ, ਚੱਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) **ਮੌਖਿਕ ਨਿਸ਼ਕਰੀਆ (Oral Passive)** - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਖਿਕ ਨਿਸ਼ਕਰੀਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਅਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) **ਮੌਖਿਕ ਨਿਰਦਈ (Oral Sadistic)** - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਖਿਕ ਨਿਰਦਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਉਤੇਜਕ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(2) **ਗੁਦਾ ਸੰਬੰਧੀ (Anal)** - ਕਾਮ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਚਰਣ ਬੱਚੇ ਦੀ ਗੁੱਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਗੁਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਟੱਟੀ ਕਰਕੇ ਮਾਮ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਠਪਣ, ਕ੍ਰਿਪਣਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾਪ੍ਰੀਯਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ (3) ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ (Phalitic) - ਇਹ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਸਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੋਲਿੰਗਕ ਵਿਕਾਸ ਸਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਜਨਨਾਂਗ ਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮਪ੍ਰੇਮ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

ਉਭੇਮੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

(ਅ) ਆਲਪੋਰਟ ਨੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਾਤਵਿਕ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਆਲਪੋਰਟ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

“ਗੁਣ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਈ ਉਤੇਜਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾਯੁਕਤ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣਕ ਮਨੋਸਨਾਵਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।” (A trait is a generalized and focalized neuropsychic system with the capacity to render many stimuli functionally equivalent and to innitiet guide consistent forms of adeptive and expressive behaviour.)

ਆਲਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

(i) ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ (Cordinal Trait) - ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਲਬਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਗੁਣ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹੇਗਾ।

(ii) ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਣ (Central Trait) - ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(iii) ਗੌੜ ਗੁਣ (Secondary dispositions) - ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੌੜ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਕੁਚਿਤ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਭੀਰਿਤੀਆਂ (Attitudes) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਰੁਵ ਵੱਲ ਝੁਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ (✓) ਜਾਂ ਗਲਤ (×) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ।

- ਜਰਮਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਰੇਚਮਰ ਨੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ ਭਾਵ - ਕਿਰਸ਼ਕਾਇਆ, ਸੂਡੋਲਕਾਇਆ, ਗੋਲਕਾਇਆ, ਡਾਇਸਪਲਾਸਟਿਕ।
- ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ‘ਆਲਪੋਰਟ’ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੰਗ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ।
- ਬਹਾਰਮੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ) **ਥਾਰਨਡਾਈ (Thorndike)** - ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ- ਨੋਟ

(ੳ) **ਸੁਖਮ ਵਿਚਾਰਕ**- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਪੱਖ ਉੱਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) **ਪ੍ਰਤਯੋਗ ਵਿਚਾਰਕ**- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦ, ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਗਣਿਤਗਿਆ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਦਿ।

(ੲ) **ਸਥੂਲ ਵਿਚਾਰਕ**- ਇਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਨ ਤੋਂ ਸੋਚਣ-ਵਿਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਸ) **ਟਰਮੈਨ** ਨੇ ਬੁੱਧੀਲਬਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਲਬਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

(ੳ) ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ਾਲੀ, (ਅ) ਪ੍ਰਥਮ ਬੁੱਧੀ, (ੲ) ਉਤਕਰਿਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ, (ਸ) ਸਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ (ਹ) ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ, (ਕ) ਮੂਰਖ, (ਖ) ਮੂੜ, (ਗ) ਜੜ ਬੁੱਧੀ।

(ਹ) **ਕੈਟਲ** ਲੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ-

(ੳ) **ਲਹਿਰੀ (Surgent)** - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ, ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼, ਮਿਲਣਸਾਰ, ਵਿਨੋਦਪ੍ਰੀਯ ਅਤੇ ਅਵਸਰਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਣਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) **ਅਲਹਿਰੀ (Desurgent)** - ਇਹ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਗੁਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਕ) **ਸਟੀਫੇਨਸਨ (Stephenson)** - ਨੇ ਯੁੰਗ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਵੰਡ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ-

(ੳ) **ਪ੍ਰਸਾਰਕ (Perseverator)** - ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ (perseveration) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) **ਅਪ੍ਰਸਾਰਕ (Non-perseverator)** - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਕਾਰ ਜਾਂ ਗੱਲ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਸਾਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਖ) ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਅਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ੳ) **ਰਾਜਸੀ** - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ, ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀਰ, ਯੁੱਧਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) **ਸਾਤਵਿਕੀ**- ਇਹ ਸੌਮ, ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) **ਤਾਮਸੀ**- ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਮੋਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰੋਧੀ, ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

19.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ, ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਗਠਨ

ਨੋਟ

ਆਦਿ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਅੱਛੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰਚਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅੱਛਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਣ ਇੱਕ ਅੱਛੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਰਨ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਮੱਗਰ ਗੁਣ ਹੈ।

- ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਆਤਮਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਇਹ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ- ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਨਵਿਤ ਜਾਂ ਸੰਗਠਿਤ (Integrated) ਰੂਪ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਜੋ ਗੁਣ, ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭੀਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਆਦਤਾਂ, ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਦਿ ਅਰਜਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅਭੀਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮਜਾਤ ਅਰਜਿਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ‘ਗਤਿਆਤਮਕ ਸੰਗਠਨ’ (Dynamic Organisation) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ।
1. ਸ਼ਰੀਰ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 2. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ।

19.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਕਰਿਸ਼ਕਾਇਆ- ਦੁਬਲਾ-ਪਤਲਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ।
2. ਉਭੇਮੁੱਖੀ- ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ।

19.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

ਨੋਟ

1. (✓) 2. (×) 3. (×) 4. (✓) 5. (✓)

19.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
2. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ - ਬਰਕਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-20: ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮਾਪ (Measurement of Personality)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 20.1 ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Assessment of Personality)
- 20.2 ਵਿਅਕਤਿਤਵ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Personality Tests)
- 20.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 20.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 20.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 20.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਮਾਪਨ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਮਾਪਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

20.1 ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Assessment of Personality)

ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀ (Subjective Method) - ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ-ਚਾਂਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਚਿਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

- (ੳ) ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ (Case History Method)
- (ਅ) ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿਧੀ (Questionnaire Method)
- (ੲ) ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਵਿਧੀ (Interview Method)
- (ਸ) ਆਤਮਕਥਾ ਲੇਖਨ ਵਿਧੀ (Autobiography or Self-History Method)

2. **ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀ (Objective Method)** - ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਆਚਰਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਮਨ ਲਿਖਮ ਹਨ- ਨੋਟ

- (ੳ) ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਰਿਖਣ ਵਿਧੀ (Controlled Observation Method)
- (ਅ) ਮਾਪਨ ਰੇਖਾਵਿਧੀ (Rating Scale Method)
- (ੲ) ਸਮਾਜਮਿਤਕ ਵਿਧੀ (Sociometric Method)
- (ਸ) ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (Physiological Method)

3. **ਪ੍ਰੋਪੇਕ ਵਿਧੀ (Projective Method)** - ਪ੍ਰੋਪੇਕ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੀ ਉਤੇਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰੋਪੇਕੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੱਖਿਆਯੁਕਤੀ (Defence Mechanism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਉੱਝਲਾਹਟ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਡਾਂਟਣ ਜਾਂ ਲੜਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਪੇਕੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਠੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਪੇਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਪੇਕੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਨਜਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰੋਪੇਕੀ ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (ੳ) ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅੰਤਰਬੋਧ ਪ੍ਰੀਖਣ (Thematic Apperception Test or T.A.T.)
- (ਅ) ਬਾਲ ਸਮਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰੀਖਣ (Children Apperception Test or C.A.T.)
- (ੲ) ਰੋਰਸ਼ਾਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (Rorchach Ink Blot Test)
- (ਸ) ਵਾਕ-ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Sentence and Story Completion Test)

4. **ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ (Psycho-Analytic-Method)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ-

- (ੳ) ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਚਾਰ ਪ੍ਰੀਖਣ (Free Word Association Test)
- (ਅ) ਸੁਪਨਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Dream Analysis)

ਉਪਰੋਕਤ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

1. **ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ-** ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਉਸਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ, ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲੀਨ ਵਰਣਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨਕਰਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਹੇਲ ਸੰਬੰਧੀ, ਮਿੱਤਰ, ਪੜ੍ਹੇਸੀ, ਡਾਕਅਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਉਪਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਕਿਤਸਕ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

2. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤ 'ਹਾਂ', ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ 'ਕਾਗਜ਼ ਪੈਂਸਿਲ ਪ੍ਰੀਖਣ' (Paper Pencil Test) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ - ਰੂਚੀ, ਅਰੁਚੀ, ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਮਾਜਿਕਤਾ, ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਤਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(i) ਬੰਦ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ (Closed Questionnaire) - ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ 'ਹਾਂ' ਜਾਂ 'ਨਹੀਂ' ਲਿਖਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-

(ੳ) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ?	ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
(ਅ) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ-ਜੁਲਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋ?	ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
(ੲ) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?	ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

(ii) ਖੁੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ (Open Questionnaire) - ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ?

(iii) ਸਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ (Pictorial Questionnaire) - ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਚਿੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(iv) ਮਿਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ (Mixed Questionnaire) - ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਪ੍ਰੀਖਕ) ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਰੂਰੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ-ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਆਤਮਕਥਾ ਲੇਖ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਰਿਖਣ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਚਰਣ-ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਤਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਮਾਪਨ ਰੇਖਾ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ। ਜਿਸ ਗੁਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਗੁਣ ਦਾ ਸ਼ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰੇਖਾ ਨੂੰ 3, 5 ਜਾਂ 7 ਬਰਾਬਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੱਤ ਜਾਂ ਅੰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-

ਕੀ ਉਹ ਬਾਲਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ?

ਬਿਲਕੁਲ ਇਮਾਨਦਾਰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਔਸਤ ਬੇਈਮਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਈਮਾਨ

ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ?

ਨੋਟ

ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਬਾਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਘੱਟ ਬਾਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

7. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

(ੳ) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

(ਅ) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨੇਤਾ ਬਣਨਾ ਜਾਂ ਪਹਿਲ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

8. ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਪਲੇਨਥੀਸੋਮੋਗਰਾਫ (Plenthisomograph) ਨਾਂ ਦੇ ਯੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੂਨ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।
2. ਇਲੈਕਟਰੋ-ਕਾਰਡੀਯੋਗਰਾਫ (Electro-Cardiograph) ਨਾਂ ਦੇ ਯੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. ਸਫੀਗਮੋਗਰਾਫ (Sphygmograph) ਨਾਂ ਦੇ ਯੰਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਾੜੀ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਨਯੂਮੋਗਰਾਫ (Pneumograph) ਨਾਂ ਦੇ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਦੀ ਗਤੀ ਮਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਸਾਈਕੋ-ਗੈਲਵਨੋਮੀਟਰ (Psycho-Galvanometer) ਨਾਂ ਦੇ ਯੰਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਮੜੀ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਧੁਤ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਭੈਅਭੀਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਰੋਗਟੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਯੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਸ, ਵੀਰਤਾ, ਭਕਤੀ, ਕਾਇਰਤਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9. ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅੰਤਰਬੋਧ ਪ੍ਰੀਖਣ (T.A.T.) - ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮੌਰਗਨ (Morgon) ਅਤੇ ਮਰੇ (Murrey) ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਥਾਨਕ ਬੋਧ ਪ੍ਰੀਖਣ (T.A.T.) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ 30 ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 10 ਚਿੱਤਰ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ, 10 ਚਿੱਤਰ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ 10 ਚਿੱਤਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਖਰੀ 10 ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕੁੱਝ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਸਤੂਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਵਾਇਲਨ ਬਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਬਾਲਕ।
2. ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ, ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਮਹਿਲਾ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰਾਂ ਗੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਦੂਰੀ ਤੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ।
3. ਸਿੱਧੀ ਕੂਹਣੀ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਫੜਿਆ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪਿਸਤੌਲ ਰੱਖੀ ਹੈ।

- ਨੋਟ
4. ਨਿੱਚਾ ਸਿਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਸਿੱਧੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਫੜ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ।

ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੀਖਕ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਚਿੱਤਰ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਚਿੱਤਰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣੀ ਹੋਵੇਗੀ-

1. ਇਹ ਕੌਣ ਲੋਗ ਹਨ?
2. ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਘਟਨਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ।
3. ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?
4. ਇਹ ਲੋਕ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭਾਵ ਉੱਠ ਰਹੇ ਹਨ? ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ?

ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸੰਵੇਗਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

10. ਬਾਲ ਸਮਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰੀਖਣ (C.A.T.) - ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ- ਵਿਵਸਥਾਪਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 10 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਜਾਨਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਚੀਆਂ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

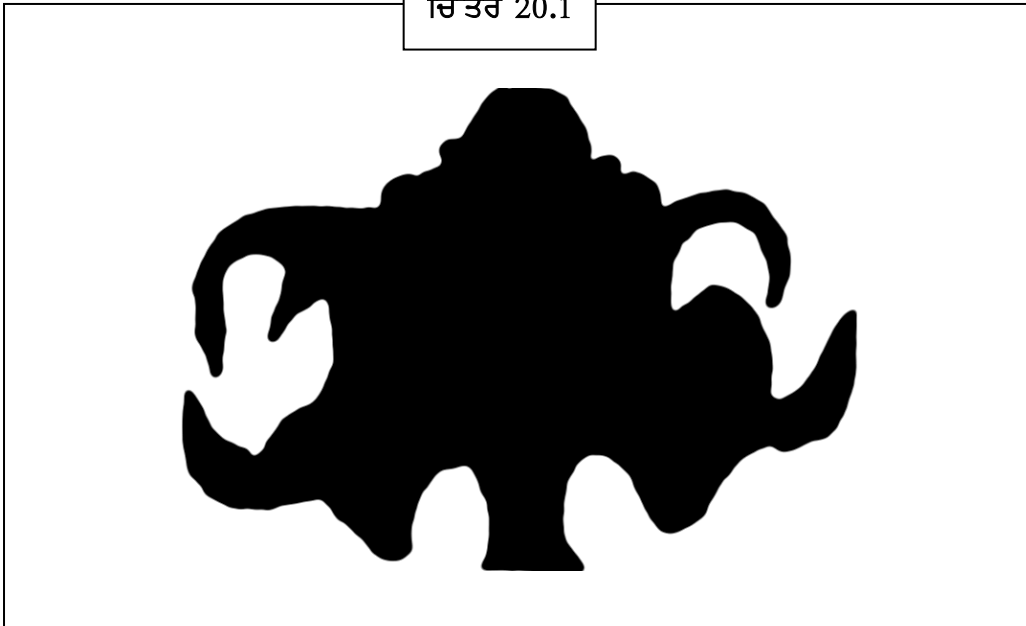
11. ਰੋਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਾਂ ਸਯਾਹੀ-ਧੱਬਾ ਪ੍ਰੀਖਣ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਰਮੈਨ ਰੋਰਸ਼ਕ (Herman Rorschach) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ 10 ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਯਾਹੀ ਲੱਗੇ ਧੱਬੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਕਾਰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਲੇ ਹਨ, ਦੋ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰੰਗ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਧੀ- ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਬੰਧਤਮ ਵਿਸ਼ੇ (Subject) ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਡੱਬੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਹਰੇਕ ਕਾਰਡ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੋ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦੇਖਦੇ ਹੋ? ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਾਰਡ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੋ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਵਸਤੂਆਂ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਜਾਓ। ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਲਵੋ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਓ, ਇੱਕ ਡੱਬੇ (ਚਿੱਤਰ) ਨੂੰ ਦਿਖਾਓ ਹੋਏ “ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਚਿੱਤਰ 20.1

ਦਿੱਤੀ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਰਡ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਚਿੱਤਰ (20.1) ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਕਰ ਕੇ ਦੱਸੋ ਗਏ ਕਿ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ-ਕੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Analysis) - ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

1. **ਸਥਾਨ (Location)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨੇ ਧੱਬੇ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪੂਰੇ ਧੱਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ।
2. **ਗੁਣ (Quality)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਧੱਬੇ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ।
3. **ਵਿਸ਼ਾ (Content)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਧੱਬੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਦੀ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਜਾਂਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰੀਖਕ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਜਾਂਚ ਦੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

3. ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਰੋਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

4. **ਸਮਾਂ**- ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਨੇ ਹਰੇਕ ਧੱਬੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲਿਆ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਯੋਜਨ-ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

12. **ਵਾਕ-ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰਤੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ**- ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁੱਝ ਅਧੂਰੇ ਕਾਵ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

13. **ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਸਹਿਚਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਣ**- ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ 50 ਤੋਂ 100 ਤੱਕ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਉਤੇਜਕ ਸ਼ਬਦ (Stimulus Words) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘਰ, ਪਾਣੀ, ਮਿਠਾਈ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ 'ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਾਲ' ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਮੁਲਅੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

14. **ਸੁਪਨਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ**- ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਦੱਸਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਪਾਉਂਦੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

20.2 ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Personality Tests)

ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਨ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਮਾਪਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਸੈਨਿਕਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ, ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਉਪਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰੂਚੀਆਂ, ਅਰੁਚੀਆਂ, ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ (Guidance) ਸਰਲਤਾਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਹੀ, ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕਰਮ, ਪਾਠਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ-ਵਿਧੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ - ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ, ਪਿਛੜਿਆਪਨ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰ ਦੋਨੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਇੰਨਾ ਜਟਿਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਮਾਪਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਸਰਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੈਧ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ (Valid and Reliable) ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਰਨਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਾਂ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਤਾਵਾਂ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵੀ, ਜਲਦ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।” (The testing or assessment of human personality is fraught with so many difficulties that even the application of the highest psychological skill cannot be expected to bring about rapid success.)

20.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਮਾਪ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-
 1. ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀ-ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਮਨ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

(ੳ) ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ	(ਅ) ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵਿਧੀ
(ੲ) ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਵਿਧੀ	(ਸ) ਆਤਮਲੇਖ ਵਿਧੀ
 2. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀ-

(ੳ) ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਰੀਖਣ ਵਿਧੀ,	(ਅ) ਮਾਪ ਰੇਖਾ ਵਿਧੀ,
(ੲ) ਸਮਾਮਿਤਕ ਵਿਧੀ	(ਸ) ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰੀਖਣ
 3. ਪ੍ਰਖੇਪੀ ਵਿਧੀ-

(ੳ) ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅੰਤਰਬੋਧ ਪ੍ਰੀਖਣ	(ਅ) ਬਾਲ ਸੰਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰੀਖਣ
(ੲ) ਰੋਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੀਖਣ	(ਸ) ਵਾਕ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ
 4. ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ-

(ੳ) ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਚਾਰੀ ਪ੍ਰੀਖਣ	(ਅ) ਸੁਪਨਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
--------------------------------	---------------------

20.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਅੰਤਰਬੋਧ- ਮਨ ਦਾ ਗਿਆਨ

20.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਮੁਲਅੰਕਣ ਦੀ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀਆਂ ਦੱਸੋ। ਸ
2. ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਮੁਲਅੰਕਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ
2. ਬਾਹਰੀ ਚਰਣ
3. ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣ
4. ਸਿਆਹੀ-ਧੱਬਾ।

20.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

1. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-21: ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ (Creativity)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 21.1 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Creativity)
- 21.2 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਤੱਤ (Elements of Creativity)
- 21.3 ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Criteria Creative Personality)
- 21.4 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Creativity)
- 21.5 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of a Creativity Test)
- 21.6 ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Some Tests of Creativity)
- 21.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 21.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 21.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 21.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਭਿੰਨ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵਿਗਿਆਨਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਨਵੇਂ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪਰਿਆਸ ਛੁਪਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਘੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ, ਕਵੀ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਭਰੇ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਰੂਰਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ‘ਰਚਨਾਤਮਕ’ ਦੇ ਪ੍ਰਤਯ ਉੱਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ-ਕਰਣ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

21.1 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Creativity)

ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

ਡੀਹਾਨ ਅਤੇ **ਹੇਵਿੰਗਸਰਟ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਨਵੀਨ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਲ ਪਰਵਰਤ ਕਰੇ। ਇਹ ਨਵੀਨ ਵਸਤੂ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਤਪਾਦਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਡਰੈਵਹਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਕਿਸੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਕਰੋ** ਅਤੇ **ਕਰੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਮੌਲਿਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।”

ਕੋਲ ਅਤੇ **ਬਰੂਸ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਮੌਲਿਕ ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਾਹੁਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਜਾਂ ਨਵੀਨਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੋਚਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਚੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਦੂਜਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਦੁਤਾਪੂਰਣ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਕਿਸੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੈ।

21.2 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਤੱਤ (Elements of Creativity)

ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਜਿਗਿਆਸਾ, ਕਲਪਨਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਖੋਜਪਰਕਤਾ, ਲਚੀਲਾਪਨ, ਪ੍ਰਵਾਹ, ਵਿਸਤਾਰ, ਨਵੀਨਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਸਾਮਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤਯ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਸੰਧਾਨਾਂ, ਕਲਾਕਿਰਤੀਆਂ, ਸੰਗੀਤ, ਰਚਨ, ਲੇਖ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਆਦਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

(i) **ਪ੍ਰਵਾਹ (Fluency)** - ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੋਂ ਪਾਵ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤਉੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ - ਵੈਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਵਾਹ (Ideational Fluency), ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ (Expressional Fluency), ਸਹਿਚਾਰੀ ਪ੍ਰਵਾਹ (Associative Fluency), ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵਾਹ (Word Fluency) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਵੈਚਾਰਿਕ** ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਸਫੁਟਨ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੱਸਣਾ, ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੱਸਣਾ, ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸਣਾ ਆਦਿ। **ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ** ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਉਤਪੱਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕ ਬਣਾਉਣਾ, ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਪੂਰਣ ਵਾਕ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। **ਸਹਿਚਾਰੀ ਪ੍ਰਵਾਹ** ਤੇ ਭਾਵ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾਂ ਵਿਲੋਮ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣਾ। **ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵਾਹ** ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਗੇਤਰਾਂ

ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰਾਂ (Prefix and suffix) ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਉਣਾ। ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਰਚਨਾਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਕਿਸੀ ਪੱਦ (item) ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਸ ਪਦ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਲਚੀਲਾਪਨ (Flexibility)** - ਲਚੀਲਾਪਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲਾਪਨ ਦੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਕਲਪ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ। ਲਚੀਲਾਪਨ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਸਹਿਜਸੁਭਾਵਕ ਸਫੂਰਤ ਲਚੀਲਾਪਨ (Figural Spontaneous Flexibility), ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਲਚੀਲਾਪਨ (Figural Adaptive Flexibility) ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਫੂਰਤ ਲਚੀਲਾਪਨ (Semantic Spontaneous Flexibility) ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਫੂਰਤ ਲਚੀਲਾਪਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦੇ ਲਚੀਲੇਪਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਲਚੀਲਾਪਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਲਚੀਲੇਪਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਫੂਰਤ ਲਚੀਲੇਪਨ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲੇਪਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਪਦ (item) ਉੱਤੇ ਲਚੀਲੇਪਨ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਸ ਪਦ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰਾਂ (different types of responses) ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਚੀਲੇਪਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪਦਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਚੀਲੇਪਨ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਮੌਲਿਕਤਾ (Originality)** - ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਕਲਪਾਂ ਜਾਂ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਣ (Uncommon) ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਕਲਪ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ (Popular) ਵਿਕਲਪਾਂ ਜਾਂ ਉੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਵੀਨਤਾ (Newness) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੌਲਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੱਸਣਾ, ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਲੇਖ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਲਿਖਣਾ, ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਦੱਸਣਾ, ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਲੇਖ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਲਿਖਣਾ, ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਦੱਸਣਾ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੱਭਣਾ ਆਦਿ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

(iv) **ਵਿਸਤਾਰਨ (Elaboration)** - ਵਿਸਤਾਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ, ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ - ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਸਤਾਰਨ (Semantic Elaboration) ਅਤੇ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸਤਾਰਨ (Figural Elaboration) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਸਤਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੰਖੇਪ ਘਟਨਾ, ਕਿਰਿਆ, ਕਾਰਜ ਪਰਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸਤਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਰੇਖਾ ਜਾਂ ਅਪੂਰਣ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਜੋੜ ਕੇ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

21.3 ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Criteria Creative Personality)

ਟੋਰੇਨਸ (Torrance) ਨੇ ਕਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਦ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ 84 ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਨ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਚੋਤਕ ਇਹ 84 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੌਰਾਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. ਅਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ (Accepts Disorder)
2. ਜੋਖਿਮ ਉਠਾਉਣਾ (Adventurous)
3. ਮਜ਼ਬੂਤ ਭਾਵਾਤਮਕਤਾ (Strong Affection)
4. ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ (Awareness to others)

ਨੋਟ

5. ਅਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਣ (Attraction to Disorder)
6. ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਕਰਨਾ (Attempts Difficult Jobs)
7. ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਲੋਚਨਾ (Constructive Criticism)
8. ਤੇਜ਼ ਤੇ ਅੰਤਰਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ (Deep and Conscientious Conventions)
9. ਪਰਉਪਕਾਰੀ (Altruistic)
10. ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿਣਾ (Always Beggled by Something)
11. ਰਹੱਸਮਈ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ (Attracted to Mysterious Discoveries)
12. ਝੋਂਪੂ ਜਾਂ ਸ਼ਰਮਾਕਲ (Bashful Outwardly)
13. ਸਾਹਸਿਕ (Courageous)
14. ਨਮਰਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ (Defines Conventions of Courtesy)
15. ਸਿਹਤ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ (Defines Conventions of Health)
16. ਉੱਚ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ (Desire of Excel)
17. ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦਾ (Determination)
18. ਭੇਦ ਦੱਸਣਾ ਮੁੱਲ ਕਰਮ (Differentiated Value-hierarchy)
19. ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ (Discontented)
20. ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ (Disturbs Organization)
21. ਪ੍ਰਬਲ, ਹਾਵੀ (Dominant)
22. ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ (Emotional)
23. ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ (Emotionally Sensitive)
24. ਉਤਸਾਹੀ (Energetic)
25. ਦੋਸ਼ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ (A Fault Finder)
26. ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ (Does not fear being thought differently)
27. ਜਿਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ (Full of Curiosity)
28. ਜਿਆਦਾਤਰ ਆਤਮ-ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣਾ (Appears self-satisfied at times)
29. ਇਕਾਂਤਪ੍ਰੇਮੀ (Likes Solitude)
30. ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਗੜਬੜ ਹੈ (Feels whole parade is out of step)
31. ਨਿਰਣਾ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ (Independence in Judgement)
32. ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ (Independence in Thinking)
33. ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ (Individualistic)
34. ਅੰਤਰ ਗਿਆਨੀ (Intuitive)
35. ਸਿਹਨਤੀ (Industrious)

36. ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ (Introversive) ਨੋਟ
37. ਵਿਵਹਾਰਕ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ (Lacks Business Ability)
38. ਗਲਤੀ ਕਰਨਾ (Makes Mistakes)
39. ਕਦੇ ਨਾ ਉਬਨਾ (Never Bored)
40. ਆਕਰਮਕ ਅਤੇ ਪਲਾਇਨਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ (Not Hostile or Negativistic)
41. ਲੋਕਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾ ਹੋਣਾ (Not Popular)
42. ਵਚਿੱਤਰ ਆਦਤਾਂ (Oddities of Habits)
43. ਅਟੱਲ (Persistent)
44. ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ (Becomes Preoccupied)
45. ਜਟਿਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨਾ (Preference for Complex Ideas)
46. ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ (Non-conformity)
47. ਅਸਾਧਾਰਣ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ (Keeps Unusual Hours)
48. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ (A Questioning Ability)
49. ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ (Radical)
50. ਬਾਹਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ (Receptive to External Stimuli)
51. ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਾਹਕ (Receptive to Ideas of Others)
52. ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪਲਾਇਨਵਾਦੀ (Regresses Occasionally)
53. ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ (Rejection of Suppression as a Mechanism of Impulse Control)
54. ਦਮਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ (Rejection of Repression)
55. ਸੰਕਪਲੀ (Resolute)
56. ਖਾਮੋਸ਼ (Reserved)
57. ਆਤਮ-ਸਚੇਤ (Self-aware)
58. ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ (Self-confident)
59. ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ (Self-sufficient)
60. ਮਜ਼ਾਕੀਆਪਣ (Sense of Humour)
61. ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ (Sensitive to Beauty)
62. ਸੱਚਾ (Sincere)
63. ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ (Shuns Power)
64. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਥੋਪਣ ਵਾਲਾ (Self-assertive)
65. ਸਵੈ-ਚਲਿਤ (Self-starter)
66. ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ (Senses of Destiny)

- ਨੋਟ
67. ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਰੁਚੀ (Not Interested in Small Details)
 68. ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ (Speculative)
 69. ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ (Spirited in Disagreement)
 70. ਦੂਰ ਦੇ ਟਿੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ੀ (Strives for Distant Goals)
 71. ਹਠੀ ਜਾਂ ਅੜੀਅਲ (Stubborn)
 72. ਅਸਥਾਈ ਸੁਭਾਅ (Temperamental)
 73. ਪੱਕਾ (Tenacious)
 74. ਵਾਤਸਲ (Tender Emotions)
 75. ਡਰਪੋਕ (Timid)
 76. ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ (Thorough)
 77. ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬੇਪਰਵਾਹ (Unconcerned about Power)
 78. ਕੁੱਝ ਅਸੱਭਿਆ, ਆਦਿਕਾਲੀਨ (Somewhat Uncultured Primitive)
 79. ਨਿਰਛਲ (Unsophisticated Naive)
 80. ਸਿਰਫ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਣਇਛੁੱਕ (Unwilling to accept any thing on mere say to)
 81. ਨਜ਼ਰ (Visionary)
 82. ਬਹੁਮੱਖੀ (Versatile)
 83. ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਉਠਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ (Willing to take Risks)
 84. ਕਾਫੀ ਵਿਰਕਤ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ (Somewhat withdrawn and Quiescent)

21.4 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Creativity)

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਹੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਦਭੁਤ, ਅਸਪਸ਼ਟ, ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ **ਮੈਕਨੀਲ (Mc Neil, 1960)** ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਘਟਕ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਘਟਕ ਨੂੰ ਮਾਪਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਰ ਜਾਂ ਘਟਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਕਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹਰਗਰੀਵਜ਼ (Hargreaves), ਥਰਸਟਨ (Thurstone), ਵਿਲਸਨ (Wilson), ਟੇਲਰ (Tailor), ਗਿਲਫੋਰਡ (Guilford), ਮੇਰੀਫੀਲਡ (Marrifield), ਹਾਲੈਂਡ (Holland), ਕੈਂਟ (Kent), ਹੇਰਿਸ (Harris), ਓਵਿਨ (Owen), ਟੋਰੇਨਸ (Torrance) ਆਦਿ ਨੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਲਫੋਰਡ ਤੇ ਮੇਰੀਫੀਲਡ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ‘ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ’, ਹਾਲੈਂਡ ਤੇ ਕੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ‘ਸਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ’ ਅਤੇ ਟੋਰੇਨਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ‘ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਿਨਿਸੋਟਾ ਪ੍ਰੀਖਣ’ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੀ.ਕੇ. ਪਾਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕਰ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਖਣ-ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਲਗਭਗ 40 ਤੋਂ 75 ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਕਥਨ ਵੈਧਤਾ (Predictive Validity) ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਰਸਪਰ ਡੂੰਘੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਹਿਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦ ਤੱਕ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵੈਧ ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

21.5 ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of a Creativity Test)

ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਪਰਮਾਪੀਕਰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚੁਣਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨਾ-ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸੋਪਾਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਗਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਸੋਪਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੀ ਸਮਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਮਧਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਦ ਵੈਧਤਾ (Item Validity) ਤੇ ਪਦ ਭੇਦਭਾਵ (Item Discrimination) ਪਤਾ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਗੁਣਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਰਕੇ **ਟੀ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕੀਤਾ** ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦ ਵੈਧਤਾ ਤੇ ਪਦ ਭੇਦਭਾਵ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੀਖਣ ਰਚਿਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪਦਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਤ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਮਪੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਮੂਲਭੂਤ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਮਨੋਮਿੱਥਕ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਸਹੀ ਵਿਕਲ ਚੁਣੋ-

1. ਟੋਰੇਂਸ (Torrence) ਨੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ-
(ੳ) 40 (ਅ) 62 (ੲ) 84
2. ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-
(ੳ) ਛੇ (ਅ) ਚਾਰ (ੲ) ਪੰਜ
3. 'ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਮੌਲਿਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।' ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-
(ੳ) ਕ੍ਰੋ ਐਂਡ ਕ੍ਰੋ (ਅ) ਡੀਹਾਨ (ੲ) ਬਰੂਸ
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ-
(ੳ) ਡਾ. ਭਾਟੀਆ ਤੇ ਜੈਨ (ਅ) ਪਾਸੀ ਤੇ ਬਾਕਰ ਮਹਿੰਦੀ (ੲ) ਕ੍ਰੋ ਐਂਡ ਕ੍ਰੋ

ਸਮਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁੱਲ ਸਮਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਦੇ

ਨੋਟ
 ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਤਾਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੋਚਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਨਜ਼ਰੀਏ (ਪ੍ਰਵਾਹਤਾ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ **ਤਿੰਨ-ਚਾਰ** ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ (ਪ੍ਰਵਾਹਤਾ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ/ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ **ਵਰਣਤ** ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੰਨ ਲਿਓ ਕਿ ਕਿਸੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਤਾ ਦੇ ਲਈ 4, ਲਚਕਤਾ ਦੇ ਲਈ 2 ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਲਈ 3 ਅੰਕ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੱਜੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਲਭਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ **ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ** ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ (Global Creativity) ਨੂੰ ਇੰਗਤ ਕਰੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ **ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ** ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੈਟ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁੱਲ ਸਮਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੈਟ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਸਮਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਪਾਠਵਸਤੂ (Content) ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸੈਟ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਆ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਉਸੀ ਸੈਟ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਸੈਟ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੈਟ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸੈਟ ਪਾਠਵਸਤੂ ਦੀ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਰੇ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੈਟ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਦਾ ਜੋੜ ਕਰਕੇ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਚਿਤ ਮੰਨਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚੁਣਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਤਾ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ (Manifestation) ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ (Total Score) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੱਤੇ ਕੇਵਲ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ (Total retivity Score) ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪਦ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਪਦ ਭੇਦਭਾਵ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਪਦ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਿਤ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਵਿਕਲਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਦ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਪਦ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਉੱਤੇ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਦ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪਦ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਗੁਣਾ ਅੰਕ (ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੈਟ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ-ਇੱਕ) ਪਤਾ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਹੀ ਪਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-

-ਅਲੱਗ ਪਦ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਪਦ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਛਿਪੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਤ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸਮਾਨ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਲਈ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹਤ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਲਚਕਤਾ ਆਦਿ ਚਿੰਤਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਚਿੰਤਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ (Manifestation) ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਬੜੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਗੇ। ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਟਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਕਿਸੀ ਵੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੱਖੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਵੀ ਕਰ ਸਕਣ।

ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੈਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਜਾਂ ਜੋੜ ਉਸ ਪਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸੈਟਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਪਰਿਚਾਰਕ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਸੈਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਸੈਟ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮੂਹ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ (Heterogeneity) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ 'ਵਿਅਕਤੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਭੇਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੱਖੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜੋੜ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਭੇਦ ਵੀ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜੋੜ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜੋੜ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ।

21.6 ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Some Tests of Creativity)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1. ਗਿਲਫੋਰਡ ਤੇ ਮੇਰੀਫੀਲਡ ਦਾ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Guilford and Merrifield's Creativity Test for College Students)

ਗਿਲਫੋਰਡ ਤੇ ਮੇਰੀਫੀਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਤਪਾਦਨ (Divergent

ਨੋਟ Production) ਰੂਪਾਂਤਰਨ (Transformation) ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਕਰਨ (Re-definition) ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਛੇ ਘਟਕਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ-

- (i) ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ (Sensitivity)
- (ii) ਲਚਕਤਾ (Flexibility)
- (iii) ਪ੍ਰਵਾਹ (Fluency)
- (iv) ਮੌਲਿਕਤਾ (Originality)
- (v) ਵਿਸਤਾਰਣ (Elaboration)
- (vi) ਦੁਬਾਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਕਰਨ (Re-definition)

2. ਟੋਰੇਨਸ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ

(Torrance's Tests of Creative Thinking-TTCT)

ਟੋਰੇਨਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹਨ- ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (Verbal Test) ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ (Thinking Creatively with Words) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Figural Test)। ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ (Thinking Creatively with Figures) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-

- (i) ਕਿਸੀ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ।
- (ii) ਕਿਸੀ ਖਿਡੌਣੇ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੱਸਣਾ।
- (iii) ਕਿਸੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਸਤੂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੱਸਣਾ।
- (iv) ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਕਰੀ ਰੇਖਾ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਣਾ।

ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰਵਾਹ (fluency), ਲਚਕਤਾ (Flexibility), ਮੌਲਿਕਤਾ (Originality) ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰਣ (Elaboration) ਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਪਾਸੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Passi's Tests of Creativity)

ਇੰਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰ.ਬੀ.ਕੇ. ਪਾਸੀ ਦੁਆਰਾ 1972 ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਲ ਲਿਖਤ ਛੇ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-

- (i) ਸਮੱਸਿਆ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Seeing Problem Test)
- (ii) ਅਸਾਧਾਰਣ ਉਪਯੋਗ ਪ੍ਰੀਖਣ (Unusual Uses Test)
- (iii) ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Consequences Test)
- (iv) ਜਿਗਿਆਸਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Test of Inquisitiveness)
- (v) ਵਰਗ ਪਹੇਲੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Square Puzzle Test)
- (vi) ਬਾਲਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (Blocks Test)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੋਦਾਂ ਹੋਰ ਸੈਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸੰਚਾਲਕ (Manual) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਪਬਧ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋ? ਅਤੇ ਕਿਉਂ?

ਨੋਟ

4. ਬਾਕਰ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰੀਖਣ (Baquer Mehdi's Tests of Creative Thinking)

ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੀ. ਬਾਕਰ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰੀਖਣ - (i) ਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ (Verbal Test of Creative Thinking) ਅਤੇ (ii) ਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ (Thinking Creatively with Figures) ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਚਾਰ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ-

- (i) ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ (Consequences Test)
- (ii) ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ (Unusual Uses Test)
- (iii) ਨਵੇਂ-ਸੰਬੰਧ ਪਤਾ ਲਗਾਣਾ (New Relationship Test)
- (iv) ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਕ ਬਣਾਉਣਾ (Product Improvement Test)

ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ (Fluency) ਲਚਕਤਾ (Flexibility) ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ (Originality) ਦਾ ਮਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਰ ਮਹਿੰਦੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਜੋ ਕਿ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹਨ, ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਤਿੰਨ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ-

- (i) ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਓ
- (ii) ਚਿੱਤਰ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੱਸੋ
- (iii) ਤਿਰਭੁਜ ਆਕਾਰ ਤੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਣ (Elaboration) ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ (Originality) ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

21.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਵਿਗਿਆਨਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਨੂਤਨ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਰਿਆਸ ਛਿਪਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਘੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ, ਕਵੀ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਡਰੈਵਹਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਕਿਸੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
- ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਜਾਂ ਨਵੀਨਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੋਚਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕਿਸੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਹੈ।
- ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਹੈ ਫਿ ਵੀ ਹੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਇੱਕ ਜ ਟਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ

ਨੋਟ

ਅੰਤਰਗਤ ਅਦਭੁਤ, ਅਸਪਸ਼ਟ, ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਘਟਕ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਰ ਜਾਂ ਘਟਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ।
- ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਛੁਪੀ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਤਾ, ਲਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਪੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-
- ਗਿਲਫੋਰਡ ਤੇ ਮੇਰੀਫੀਲਡ ਦਾ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਟੋਰੇਨਸ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਪਾਸੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਬਾਕਰ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰੀਖਣ ਆਦਿ।

21.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਪਰਉਪਕਾਰੀ- ਉਪਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ
2. ਸੈਟ- ਆਯਾਮ

21.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
2. ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਝਾਓ।
4. ਪਾਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕਰ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ੲ)
2. (ਅ)
3. (ੳ)
4. (ਅ)

21.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਐਚ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ-ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-22: ਅਭੀਵਿਰਤੀ (Attitude)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 22.1 ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Attitudes)
- 22.2 ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Attitudes)
- 22.3 ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of Attitude Scale)
- 22.4 ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ (Method of Summated Ratings)
- 22.5 ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ (Other Methods)
- 22.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 22.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 22.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 22.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਪ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਯੋਗ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਢੰਗ ਤੋਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਤਾ-ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ (favourableness-unfavourableness) ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ (dimension) ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਲਾ (art) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲ (favourable) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਰੰਗ (colour), ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ (paintings), ਅਜਾਇਬਘਰ (museums) ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁੱਛ ਸਮਝੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਾਪਸੰਦੀ (disliking) ਵਿਅਕਤ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਘਟਕ (components) ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਸੰਗਿਆਨਾਤਮਕ ਘਟਕ (cognitive component), ਭਾਵਾਤਮਕ ਘਟਕ (affective component) ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਤਮਕ ਘਟਕ (behavioural component)। ਸੰਗਿਆਨਾਤਮਕ ਘਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਸਤੂ (attitude object) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਆਨ (Knowledge) ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (faith) ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਤਮਕ ਘਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ (pleasant) ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ (unpleasant) ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਤਮਕ ਘਟਕ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸੰਯੋਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ (characteristic) ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਅਰਜਿਤ (acquired) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ (learning) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿਖਲਾਈ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ?
(How to change attitudes in learning situation?)

ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਜਦ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਬਣ (formed) ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਧਾਰਣਾ (self-concept) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਭਾਵ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਪ੍ਰਤਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸਿਖਲਾਈ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਜਿਆਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਮੁੱਖੀ (education-oriented) ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਕਦੀ-ਕਦੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ-ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ (subject) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁੱਝ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ (problem student) ਬਣਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਹੁਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਸਕਣ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

1. ਸਿੱਖਿਅਕ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਜਕਰਮ ਆਰੰਭ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੋਵਿਰਤੀ (existing attitude) ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (issues) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲੈਣ।
2. ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਧਾਰਣਾ (self-concept) ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਹਿਚਾਣ (personal identification) ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (group processes) ਦੁਆਰਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਈਡਰ (Wieder, 1954) ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ (issues) ਉੱਤੇ ਭੂਮਿਕਾ-ਨਿਰਵਾਹ (role playing) ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਉਸ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜਿਆਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਈ ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਸ਼ਣ-ਵਰਣਨ (lecture-discussion) ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਜਕਰਮ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (group processes) ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇ।
3. ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਕਹਿ-ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ (effective) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਲੇਅਰ, ਜੋਨਸ ਅਤੇ ਸਿੰਪਸਨ (Blair, Jones and Simpson, 1962) ਨੇ ਕੀਤਾ, ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਅਪਰਾਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡਕੁੱਦ-ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਰੇਫਰੀ (referee) ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ (instructor) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਢੰਗ ਤੋਂ ਤੱਥ, ਘਟਨਾ, ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਘਟਕ (affective component) ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ। ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਾਵ (feeling) ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਗਾਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
6. ਬਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੂਲ ਚਿੰਤਨ (original thinking) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇਸ ਚਤੁਰਾਈ ਤੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਚਿੰਤਨ (original thinking) ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗਣ।
7. ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਜਾਣ ਤੇ ਜੇਕਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਕਰਨ ਜੇਕਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਲਤੂ ਬਕਵਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕੋਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਜਕਰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇੱਛੁਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੇਗੀ।

ਚੌਕਸੀ, ਅਭੀਰੁਚੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (A Comparative Study of Attention, Interest and Attitude)

ਚੌਕਸੀ (attention), ਅਭੀਰੁਚੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਨਤਾ (Similarity) ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਬਿੰਦੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (mental processes) ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਿੰਦੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਬਲ (motivational force) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚੌਕਸੀ (attention) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਭੀਰੁਚੀ (interest) ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਵਾਨਸ¹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਧਿਆਨ ਅਭੀਰੁਚੀ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭੀਰੁਚੀ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਚੌਕਸੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਅੰਤਰ ਹਨ-

(i) ਚੌਕਸੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੀ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਅਭੀਰੁਚੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ii) ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਹੋਵੇ ਹੀ, ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਭੀਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਧਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਭੀਰੁਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1. The act of maintaining attention on a particular problem or situation, is called interest.

-Evans: Psychology, 1978, p. 178

ਨੋਟ ਅਭੀਰੁਚੀ (interest) ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਰਜਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਭੀਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ (favourable) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲ (favourable) ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ (unfavourable) ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਭੀਰੁਚੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਭੀਰੁਚੀ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰਾ (degree) ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਘੱਟ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਭੀਰੁਚੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਥੋੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਭੀਰੁਚੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪੀ (substitute) ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਚਾਨਕ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਜਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅਭੀਰੁਚੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਬਲ (motivational force) ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਿਕਾਊ (stable) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

22.1 ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Attitudes)

ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖ ਉਸਦੀਆਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਨਾ (Psycho-Social Concept) ਹੈ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ, ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪੂਰਵ ਅੰਕਲਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਤੁਲਨਾ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਦਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੇ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਰਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ (Feelings) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ (Beliefs) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀ ਹਨ? ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦੀਆਂ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ (Generalised) ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਾਤਮਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ‘ਅਭੀਵਿਰਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਥਰਸਟਨ ਅਤੇ ਚੇਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ “ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੂਰਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤਾਂ, ਪੂਰਵ ਨਿਰਮਤ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭੈਅ, ਦਬਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਯੋਗ ਹੈ।”

ਰੈਮਰਸ, ਗੇਜ ਅਤੇ ਰੂਮੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਠਿਤ, ਧਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਰਿਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ।”

ਗੁਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਿਸੀ ਪਰਸਥਿਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਤੋਂ, ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘਣਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਬਰਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਸਪਿਤ ਧਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਰਿਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਹੈ।”

ਫਰੀਮੈਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਈ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਗਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤਿਆਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ, ਪਰਸਥਿਤੀ, ਯੋਜਨਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਧਨਾਤਮਕ/ ਸਕਾਰਾਤਮਕ (positive) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਿਣਾਤਮਕ/ ਨਕਾਰਾਤਮਕ (negative) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
3. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਭਾਵੇਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਭਵ ਹੈ।
5. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ (perception) ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ (Emotional) ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
8. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਾਧਾਰਣ (ਕਿਸੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
9. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
10. ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference Between Attitude and Other similar Concepts)

ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਸਮਰਥਾ, ਰੂਚੀ, ਮੁੱਲ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਹੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Attitude and Motivation)

ਭਾਵੇਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਜਿਆਦਾ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮੀ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਜਾਂ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮੀ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗਿਆਨਤਮਕ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ ਇੱਛਾਮਈ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲ (Attitude and Value)

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤਮਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮੁੱਲ ਵਸਤੂਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ 'ਸੁਭਾਅ' ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮੁੱਲ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪਰਵਰਤੀ (Response Tendency) ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਟਿੱਚਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੱਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮੁੱਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Attitude and Belief)

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪਰਸਪਰ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਤੇ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਰੂਪ (Expressed Form) ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਭਗ ਆਪਣੀਆਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀ (Attitude and Interest)

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਧਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਰਿਣਾਤਮਕ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਰੁਚੀ ਕੇਵਲ ਧਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਵਿਆਵਾਂ-ਅਨੁਕੂਲ-ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ, ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਮੰਨਜ਼ੂਰ-ਨਾਮੰਨਜ਼ੂਰ ਵੱਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਰੁਚੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਆ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰੁਚੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਉਸੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਉਸਦੇ ਲਈ ਲਾਭ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ (Attitude and Aptitude)

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਯੋਗਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੁਹ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਰਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਉਤਪੱਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਯੋਗਤਾ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਵੀ ਸਫਲਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਭੀਰੁਚੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ (Attitude and Trait)

ਨੋਟ

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਰਗੀਕਰਣ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

22.2 ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Attitudes)

ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਦਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮਸਿਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਆਸ ਮਨੋਮਿੱਤਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਤੁਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਵੀਨ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਛੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਵਿਧੀ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਖਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਤੇ ਅਵਲੋਕਨ ਜਿਹੀ ਅਪਰਿਸ਼ਕਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1927 ਵਿੱਚ ਥਰਸਟਨ (Thurstone) ਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Comparative Judgement) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਨੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਮਾਪਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਮਾਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Psychological Scaling Method) ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅੱਜ ਵੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਪਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਰਸਟਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨ 1927 ਵਿੱਚ ਯੁਗਮ-ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ ਵਿਧੀ (Method of Paired Comparative Judgement) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1929 ਵਿੱਚ ਥਰਸਟਨ ਨੇ ਚੇਵ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰਦਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰ ਵਿਧੀ (Method of Equal Appearing Interval) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1932 ਵਿੱਚ ਲਿਕਰਟ ਨੇ ਯੋਗ ਰਿਧਾਰਣ ਵਿਧੀ (Method of Summative Ratings) ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਰਾਬਰਦਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਲਿਕਰਟ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਯੋਗ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਮੁੱਲ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਫੀਰ (Safeer) ਨੇ ਸੰਨ 1937 ਵਿੱਚ ਥਰਸਟਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪਰੰਤੂ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਰਮਬੱਧ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ (Method of Successive Interval) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਗਟਮੈਨ ਨੇ ਸੰਨ 1945 ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਸਕੈਲੋਗਰਾਮ ਵਿਧੀ (Scalogram Method) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1948 ਵਿੱਚ ਏਡਵਰਸ ਅਤੇ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ ਨੇ ਮਾਪ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿਧੀ (Method of Scale Discrimination) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਆਸਗੁਡ ਨੇ ਸੰਨ 1957 ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਧੀ (Semantic Differential Method) ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਰੇਮਰਸ ਨੇ ਸੰਨ 1934 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਮਾਸਟਰ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਪਨੀ (Master or Generalised Type Scale) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ

ਨੋਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬੀਤੇ ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਉਦਾਹਰਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

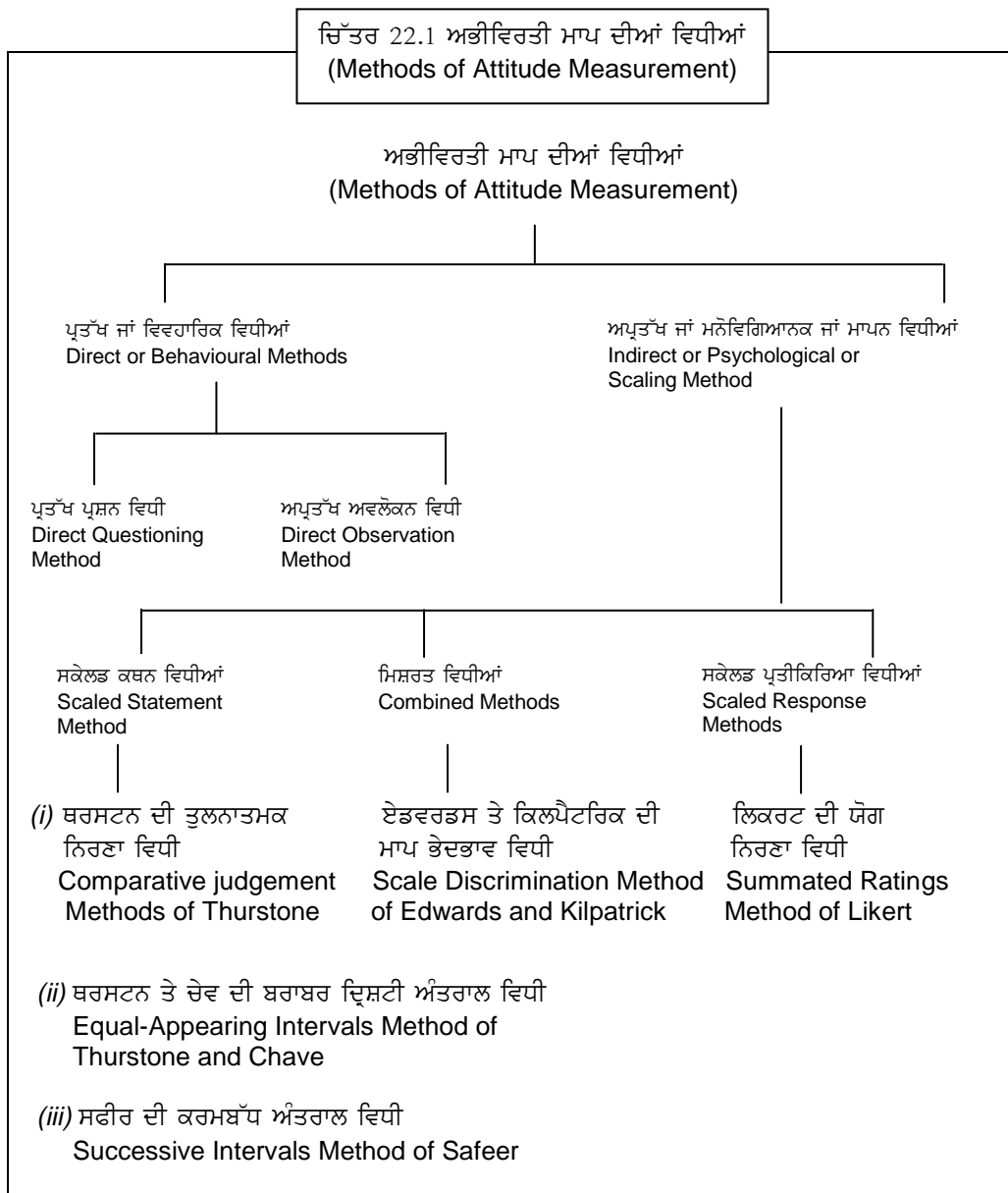
- (i) ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ (Method of Direct Questioning)
- (ii) ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ (Method of Direct Observation)
- (iii) ਸਕੇਲਿੰਗ ਵਿਧੀ (Scaling Method)

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਧੀ (Behavioural Techniques) ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ (Direct Method) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਰਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਤਿੱਜੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ (Psychological Technique) ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ (Indirect Method) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Psychological Continuum) ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਪ (Scaling) ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ (Scaling) ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ (Method of Direct Questioning)

ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Direct Questions) ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ- (i) ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਹੈ, (ii) ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ (iii) ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਰੀ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਮੰਡਲ ਆਯੋਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਹੈ? ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਰਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਪਸੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਠ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਅਸਿਹਮਤੀ ਜਾਂ ਨਾਪਸੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਝਿਝਕ ਰਹੇ ਹੋ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਨੋਟ
 ਆਪ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਵਾਤਵਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਗੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਮੱਤ ਦੇਣਗੇ, ਜਦਕਿ ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਕਤ ਮਤਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇਣਗੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਾਤਵਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਝਿੜਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਘੱਟ ਵੈਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੀਮਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਅਧਿਅਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਵਿਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ (Method of Direct Observation)

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ - ਅਨੁਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ, ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਵਲੋਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਵਲੋਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰਿਜਨ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਬਣਿਆ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੋਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਆਸਨ ਤੇ ਸੰਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰਿਜਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

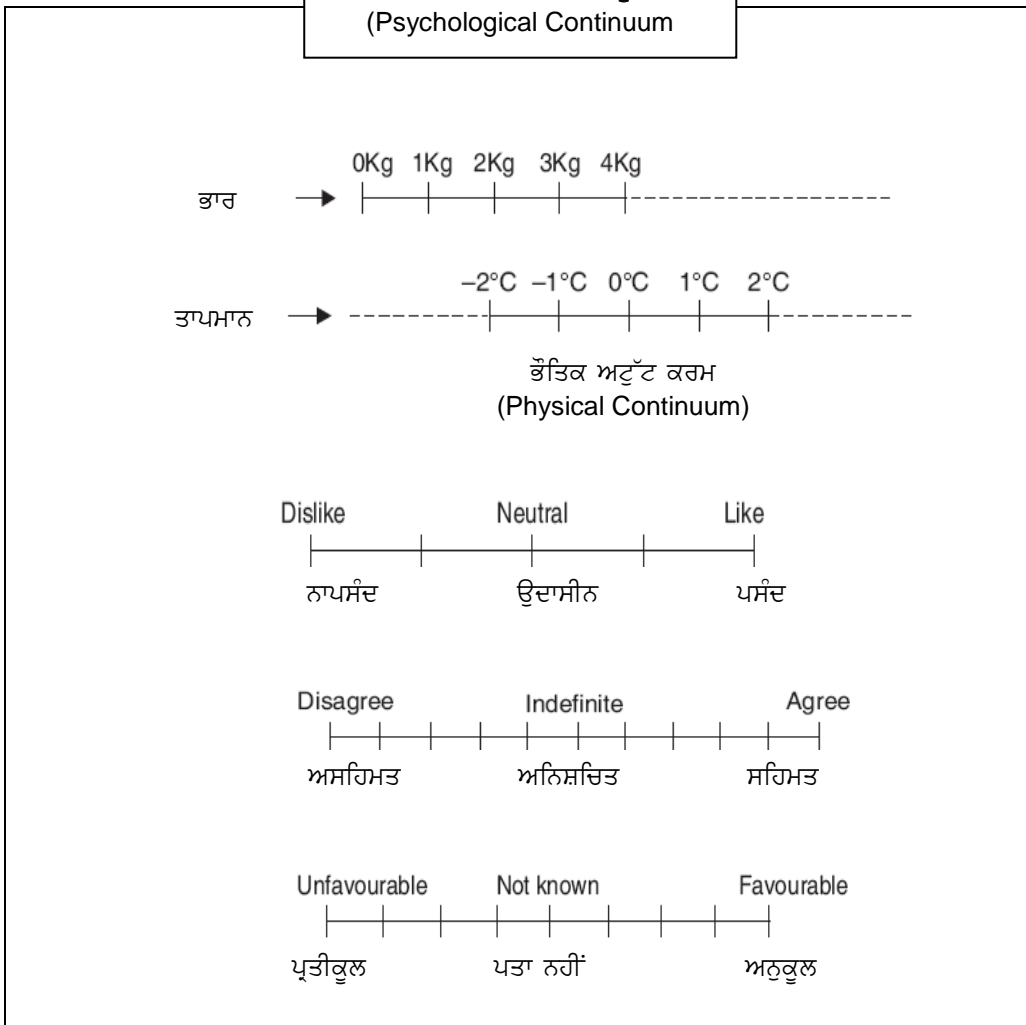
ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਜਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ (ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਰਾਜ) ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਦਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ (Attitude towards Presidential System) ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਅਸਲ ਪਰੰਤੂ ਜਰੂਰੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਛੁਪ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤਾਂ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਿਣਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਚਿੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰਿਣਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਚਲਚਿੱਤਰ ਦੇਖਣ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਹੇਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਧਨਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਹੇਜ ਲੈਣ ਦੇ ਉਲਟ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਵਾਤਵਿਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਵੈਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਪਣ ਵਿਧੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਥਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ (Scaling Methods)

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਵਿਧੀ (Scaling Method) ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ (Attitude Scale) ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਨੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਭੌਤਿਕ ਚਰਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Physical Continuum) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਕਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 0 kg, 1 kg, 2 kg, 3kg..... ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ 0 cm, 1cm, 2cm..... ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ 0°C, 1°C, 2°C..... ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਨਿਰਣਿਆਂ (Judgements) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮਾਂ (Psychological Continuum) ਉੱਤੇ ਕਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 22.2 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Psychological Continuum)

ਨੋਟ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੁਣ (Psychological trait) ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਸਾਰੇ ਮਾਨਾਂ (Values) ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ (Positions) ਦੀ ਇੱਕ ਕਰਮਬੱਧ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇੱਕ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਹੇ ਪਾਸੇ (Both extremes) ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੁਣ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੁਣ ਦੇ ਦੋ ਉਲਟ ਧਰੁਵਾਂ (Opposite poles) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੁਣ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Continuous nature) ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋ ਬਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮਾਨਾਂ, ਭਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਿੱਜਾ ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮਾਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮਾਨ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਟੁੱਟ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅਕ ਇਕਾਈਆਂ (numerical units) ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਅਕਤੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਪਨੀ (Psychological Scale) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਪ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਦੀ ਕੁੱਝ ਸੰਖਿਅਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ (Psychological Scaling Procedures) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਾਪ (Scaling) ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਉਤੇਜਕਾ (stimuli) ਨੂੰ ਸੰਖਿਅਕ ਮਾਪ ਜਾਂ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Numerical Scale or Continuum) ਉੱਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ (Placing) ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਮਾਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮੁੱਲ (Numerical Values), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਮੁੱਲ (Scale Values) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਕੇ ਮਾਪ ਜਾਂ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Scale of Continuum) ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਦਰਸਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਪਨੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ (Scaling Methods) ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ - (i) ਮਾਪ ਕੀਤੀਆਂ ਕਥਨ ਵਿਧੀਆਂ (Scaled Statement Methods) ਅਤੇ (ii) ਮਾਪ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਧੀਆਂ (Scaled Response Methods) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ, ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗੱਲ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਕੀਤੀ ਕਥਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Psychological Continuum of Attitude) ਉੱਤੇ ਮਾਪ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਥਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਪ ਕੀਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਰਨੀ 75 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਤੋਂ ਮਾਪ ਕੀਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਮਾਪ ਕੀਤੇ ਕਥਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਪ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣਤਾ (Intensity) ਅਤੇ ਕਥਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਪੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਰਨੀ 76 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਮਾਪੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਝਕੇ ਮਾਪੇ ਕਥਨ ਅਤੇ ਮਾਪੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ ਸਕਣਗੇ।

ਨੋਟ

ਸਾਰਨੀ 22.1

ਸਕੇਲਡ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਕਥਨ
(Some Statements with Scaled Responses)

ਲੜੀ ਨੰ:	ਕਥਨ	ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਕਲਪ				
		ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਹਿਮਤ	ਕੁੱਝ ਅਸਹਿਮਤ	ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ	ਕੁੱਝ ਅਸਹਿਮਤ	ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ
1.	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।					
2.	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ					
3.	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਮੁਕਤ ਯੋਨ ਵਿਆਹ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।					
4.	ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।					
5.	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।					

ਸਾਰਨੀ 22.2

ਕੁੱਝ ਸਕੇਲਡ ਕਥਨ (Some Scaled Statements)

ਕਥਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ	ਕਥਨ	ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ
ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਣਾਤਮਕ	1 ਅੱਧ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਣਾਤਮਕ	2 ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ/ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
ਕੁੱਝ ਰਿਣਾਤਮਕ	3 ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਨਮਾਨ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
ਲਗਭਗ ਜ਼ੀਰੋ	4 ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਢੋਂਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
ਕੁੱਝ ਧਨਾਤਮਕ	5 ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਦਮ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨਾਤਮਕ	6 ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਜਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਛੋਟੀ ਸੋਚ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨਾਤਮਕ	7 ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ/ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ

ਨੋਟ	ਜਿਆਦਾ ਧਨਾਤਮਕ	8	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਪਤੀ/ਪਤੀਨੀ ਵਿੱਚ ਸਮੱਜਸ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
	ਕੁੱਝ ਧਨਾਤਮਕ	9	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਯੋਗ ਪਤੀ/ਪਤੀਨੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
	ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਰਿਣਾਤਮਕ	10	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਲਗਭਗ ਮੁਕਤ ਯੋਨ (Free Sex) ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
	ਕੁੱਝ ਧਨਾਤਮਕ	11	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਦੋਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
	ਕੁੱਝ ਧਨਾਤਮਕ	12	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਭਾਵਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
	ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਰਿਣਾਤਮਕ	13	ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਵਿਵਸਥਾ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ
	ਕੁੱਲ ਧਨਾਤਮਕ	14	ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।	ਹਾਂ / ਨਹੀਂ

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ (Attitude Scales)

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ (Attitude Scales) ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਪੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Scaled Methods) ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਗਿਆ ਮਾਪ ਉਪਕਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਜਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ (Attitude Statements) ਦੇ ਇੱਕ ਔਪਚਾਰਿਕ ਅਰਜਿਤ (Formal Collection) ਨੂੰ ਹੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸੰਖਿਅਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕ ਹੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਕਥਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਮਾਪ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਮਾਪ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਤੇ ਮਨੋਮਿੱਤਕਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਰਣਨ ਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਥਰਸਟਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਵਿਧੀ (Comparative Judgement Method of Thurstone), ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਦੀ ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾ ਵਿਧੀ (Equal-Appearing Intervals Method of Thurstone and Chave) ਅਤੇ ਸਫੀਰ ਦੀ ਕਰਮਬੱਧ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ (Successive Interval Method and Safer) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਤੌਰ ਤੋਂ ਦਰਸਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾਪ ਕਥਨ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮਾਨ (Scale Values) ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਲਿਕਰਟ ਦੀ ਯੋਗ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ (Summated Rating Method of Likert) ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਿਕਲਪ (ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ) ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਕਲਪ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਨੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ (ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਲਗਭਗ ਯੋਗ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ (ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ) ਦਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਕਥਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਨ ਦੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ (ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਵਿਧੀ) ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

22.3 ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of Attitude Scale)

ਪਹਿਲਾਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਲਗਭਗ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਾਂ (Attitude Scales) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣਗੇ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਚਰਣ (Steps of Attitude Scale Construction)

ਕਿਉਂਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਹੋਰ ਮਾਪੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਏ, ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਮਾਪੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮਾਪੀਆਂ ਮਾਪਣ ਯੰਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਚਰਣਾਂ - (i) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ, (ii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, (iii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ (iv) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨਾ, ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਪੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮਾਪ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਾਪੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਢੰਗ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ (Express) ਕਰ ਸਕੇ। ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਕੁੱਝ ਕਥਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਬਾਕੀ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੰਪਾਦਕ ਲੇਖਾਂ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਲੇਖਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ (Attitude Statements) ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ, ਕੁੱਠ ਲਿਖਣ ਤੇ ਕਹਿਣ, ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਥਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਭਰਮ (Ambiguity) ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਥਨ ਅਜਿਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰ ਸਕਣ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਮਨ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

- (i) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨ ਵਿਗਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਬਲਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- (ii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਤਮਕ ਸੂਚਨਾਵਾਂ (Factual Information) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਰਥ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਭਰਮ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ।

- ਨੋਟ
- (iii) ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਰਥ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਭਰਮ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ।
 - (iv) ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸਤੂ (Psychological Object) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
 - (v) ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ।
 - (vi) ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਛਾਮਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸੀਮਾ (Entire Range) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਸਕੇ।
 - (vii) ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਸਪਸ਼ਟ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
 - (viii) ਕਥਨ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਛੋਟੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਥਨ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੀ ਹੋਣ।
 - (ix) ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਰਣ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ (One Complete Idea) ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 - (x) ਹਮੇਸ਼ਾਂ, ਸਾਰੇ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਅਰਥਤਾ (Ambiguity) ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
 - (xi) ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ, ਕਦੇ ਵੀ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 - (xii) ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ, ਸੰਯੁਕਤ (Compound) ਤੇ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਵਾਕਾਂ (Complex Sentences) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਰਲ ਵਾਕਾਂ (Simple Sentences) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 - (xiii) ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਬਾਲਕ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।
 - (xiv) ਦੋਹਰੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕਤਾ (Double Negation) ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ, ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਟਿਲਤਾ ਤੇ ਭਰਮ (ambiguity and confusion) ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰੀਖਣ (Pre-Tryout) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਵਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ, ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਰਣ ਆਰੰਭ ਹੋਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਪ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਪ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ-**ਮਾਪੀ ਕਥਨ ਵਿਧੀਆਂ (Scaled Statement Methods)** ਅਤੇ **ਮਾਪੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀਆਂ (Scaled Response Methods)** ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕਥਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਪੀਆਂ ਕਥਨ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਥਰਸਟਨ ਦੀ ਜੋੜਾ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ (Thurstone's Method of Paired Comparison), ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਦੀ ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰ ਵਿਧੀ (Thurstone and Chave's Method of Equal Appearing Intervals) ਅਤੇ ਸਫੀਰ ਦੀ ਕਰਮਬੱਧ ਅੰਤਰ ਵਿਧੀ (Saffir's Method of Successive Intervals) ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਪ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਕਰਟ ਦੀ ਯੋਗ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ (Likert's Method of Summated Ratings) ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਟਮੈਨ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਮਾਪ ਵਿਧੀ (Guttman's Method of Commulative Scale), ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਕੈਲੋਗਰਾਮ ਵਿਧੀ (Scalogram Method) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਏਡਵਰਡਸ ਤੇ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ ਦੀ ਮਾਪ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿਧੀ (Edwards and Kilpartrick's Scale Discrimination Methods) ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਚੁਣੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੰਗ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਮਾਪ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਪ ਦੀ ਇੱਛਾਮਈ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਾਪ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਾਪਕਰਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਚਰਣ ਭਾਵ ਮਾਪ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਵੈਧਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਕਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਣ-ਪੁਨਰਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਧੀ, ਬਰਾਬਰ ਵਿਧੀ (ਜੇਕਰ ਮਾਪ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਮਰੂਪ ਰੂਪ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ), ਅਰਧਵਿਛੇਦ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਮਤੁਲਤਾ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਲਗਭਗ 80 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਗੁਣਾਂਕ ਉਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸਤੁ ਵੈਧਤਾ, ਸਮਵਰਤੀ ਵੈਧਤਾ ਜਾਂ ਅਨਵਯ ਵੈਧਤਾ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਲਗਪਗ ਸ਼ਤਾਂਸ਼ੀ ਮਾਨਕ, ਜੈਡ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਮਾਨਕ, ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਮਾਨਕ, ਨਵਮਾਨਕ (Stanines) ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਨਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਕਾਰਜ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾ (Manual) ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਪ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਾਪ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜੋੜਾ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ (Method of Paired Comparisons)

ਜੋੜਾ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਮਾਪ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਮਾਪ ਕਥਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜਾ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਥਰਸਟਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ ਨਿਯਮ (law of Comparative Judgement) ਹੈ। 1920 ਦੇ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਥਰਸਟਨ ਨੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਿਸੀ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Psychological Continuum) ਉੱਤੇ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰਕ ਆਧਾਰਤ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਤਮਗਤ (Subjective) ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਤੇਜਕਾਂ (Stimuli) ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰੰਤੂ ਅਗਿਆਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇਜਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਪ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਰਗ (Set) ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਤੇਜਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵੰਗ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਤੇਜਕਾਂ (Stimuli) ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਇੱਕ ਮੋਡਲ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Modal Discriminal Process) ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭੇਦਭਾਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਉਤੇਜਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਨਿਰਣੇ ਤੋਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਤੇਜਕ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ। ਥਰਸਟਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਤੇਜਕ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਸੰਭਵਤਾ ਵਕਰ (Normal Probability Curve) ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਉਤੇਜਕ ਜਾਂ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ (ਜਾਂ ਦੇ ਮੱਧ) ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਉਤੇਜਕ ਜਾਂ ਕਥਨ ਦਾ ਮਾਪ ਮੰਨ (Scale Value) ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਸਾਰ (Discriminal Dispersion) ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਉਤੇਜਕਾਂ ਜਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ

ਨੋਟ: ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ (Scale Value) ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਸਾਰਾਂ (Discriminal Dispersion) ਦੇ ਜੋੜ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਣਗੇ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਕਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਕਥਨ i ਤੇ j ਹਨ। ਕਿਸੀ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ i ਤੇ j ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ (Favourable) ਹੈ। ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਥਨ i ਤੇ j ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਦੱਸ ਸਕਣ। ਜੇਕਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੱਧੇ ਸਦੱਸ ($p = .50$) ਕਥਨ i ਨੂੰ ਕਥਨ j ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੇ ਸਦੱਸ ($q = .50$) ਕਥਨ j ਨੂੰ ਕਥਨ i ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਥਨ i ਅਤੇ ਕਥਨ j ਦੋਨੋਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Model Discriminal Process) ਭਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਸਮਾਨ ਹਨ।

ਸਾਰਨੀ 22.3

ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ ਨੂੰ ਜ਼ੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿੱਚ ਦਬਲਣ ਦੇ ਲਈ ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ. ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਸਰਲ ਰੂਪ
(Simplified Version of NPC to Convert p-Matrix into Z-Matrix)

p	.00	.01	.02	.03	.04	.05	.06	.07	.08	.09
.0	-	-2.33	-2.05	-1.88	-1.75	-1.65	-1.56	-1.48	-1.41	-1.34
.1	-1.28	-1.23	-1.18	-1.13	-1.08	-1.04	-.99	-.95	-.92	-.88
.2	-.84	-.81	-.77	-.74	-.71	-.67	-.66	-.61	-.58	-.55
.3	-.52	-.50	-.47	-.44	-.41	-.39	-.36	-.33	-.31	-.28
.4	-.25	-.23	-.20	-.18	-.15	-.13	-.10	-.08	-.05	-.03
.5	.00	.03	.05	.08	.10	.13	.15	.18	.20	.23
.6	.25	.28	.31	.33	.36	.39	.41	.44	.47	.50
.7	.52	.55	.58	.61	.64	.67	.71	.74	.77	.81
.8	.84	.88	.92	.95	.99	1.04	1.08	1.13	1.18	1.23
.9	1.28	1.34	1.41	1.48	1.56	1.65	1.75	1.88	2.05	2.33

ਨੋਟ: ਸਾਰਨੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਥੰਮ੍ਹ ਤੇ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ p ਦੇ ਜੋੜ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਵਿੱਚ p ਦੇ ਸਾਪੇਖ z ਦੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ($p > .50$) ਕਥਨ i ਨੂੰ ਕਥਨ j ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਊਨਤਮ (Least) ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ (Most) ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਕਥਨ i ਦੀ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Model Discriminal Process) ਕਥਨ j ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ($p < .50$) ਕਥਨ i ਨੂੰ ਕਥਨ j ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਨੁਕੂਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਊਨਤਮ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਕਥਨ i ਦੀ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Model Discriminal Process) ਕਥਨ j ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਥਨ i ਤੇ ਕਥਨ j ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭੇਦਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (Model Discriminal Process) ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨ i ਤੇ ਕਥਨ j ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਥਨ i ਨੂੰ ਕਥਨ j ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ

ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਵਰਤੀ ਪਤਾ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ f_{ij} ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਵਰਤੀ (ਸੰਖਿਆ) ਹੈ ਜੋ ਕਥਨ i ਨੂੰ ਕਥਨ j ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਦੱਸਿਆ ਦੀ ਸੰਖਿਆ N ਨਾਲ ਭਾਗ ਕਰਕੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ

$$f_{ij} = \text{ਕਥਨ } i > \text{ਕਥਨ } j$$

ਤਦ
$$p_{ij} = \frac{f_{ij}}{N}$$

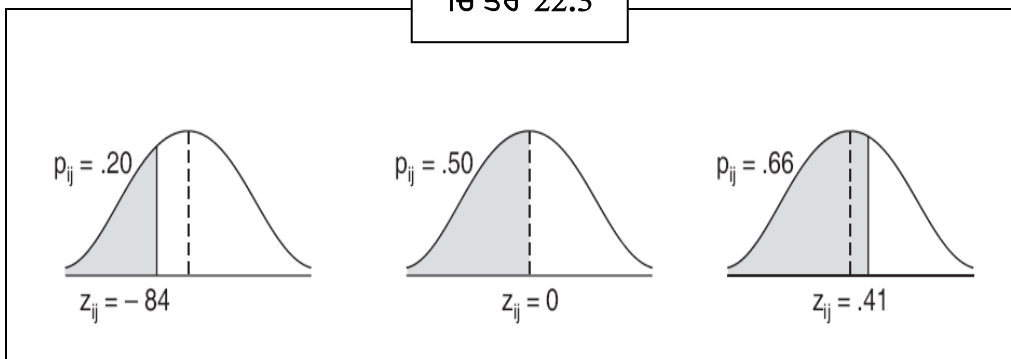
ਜਿੱਥੇ p_{ij} ਕਥਨ i ਨੂੰ ਕਥਨ j ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਥਨ i ਤੇ ਕਥਨ j ਵਿੱਚੋਂ ਕਥਨ i ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (f_{ij}) ਅਤੇ ਕਥਨ j ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (f_{ji}) ਦਾ ਜੋੜ N ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ

$$f_{ji} = N - f_{ij}$$

ਅਤੇ
$$p_{ji} = 1 - p_{ij}$$

ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਸਾਰਨੀ (Normal Curve Table) ਦੀ ਸਹਾਇਤ ਨਾਲ p_{ij} ਦੇ ਜੋੜ ਨੂੰ Z ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ p ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ Z ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਸਾਰਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਲ ਰੂਪ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਾਰਨੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਲ ਕੀਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਸਾਰਨੀ ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ p_{ij} ਦਾ ਜੋੜ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ .20, .50 ਅਤੇ .66 ਹੋ ਤਾਂ Z ਦੇ ਜੋੜ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ $-.84$, 0 ਅਤੇ $+.41$ ਹੋਣਗੇ। ਅਨੁਪਾਤ p_{ij} ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਵੰਡਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋੜ Z_{ij} ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿੱਚੇ ਦਿੱਤੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 22.3

ਥਰਸਟਨ ਨੇ ਕੁੱਝ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੀ Z_{ij} ਨੂੰ ਕਥਨ i ਅਤੇ ਕਥਨ j ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ (Scale Values) ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਥਰਸਟਨ ਦੇ ਇਸ ਉਪਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ (Case V of the law of Comparative Judgement) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੇਕਰ ਕਥਨ i ਅਤੇ ਕਥਨ j ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ S_i ਤੇ S_j ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ

$$Z_{ij} = S_i - S_j$$

ਜੇਕਰ ਕਈ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਦੇ ਜੋੜੇ ਭਾਗ ਯੁਗਮ ਬਣਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਜੋੜ ਦੇ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਸਮੀਕਰਣ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਣਿਤ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਵਰਗ ਵਿਧੀ (Least Squares Method) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲ (Scale Values) ਗਿਆਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸਾਰਨੀ 22.4: ਐਫ ਮੈਟਰਿਕਸ (F-Matrix)

ਕਥਨ	1	2	3	-	-	n
1	f_{11}	f_{21}	f_{31}	-	-	f_{n1}
2	f_{12}	f_{22}	f_{32}	-	-	f_{n2}
3	f_{13}	f_{23}	f_{33}	-	-	f_{n3}
-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-
n	f_{1n}	f_{2n}	f_{3n}	-	-	f_{nn}

ਸਾਰਨੀ 22.5: ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ (P-Matrix)

ਕਥਨ	1	2	3	-	-	n
1	p_{11}	p_{21}	p_{31}	-	-	p_{n1}
2	p_{12}	p_{22}	p_{32}	-	-	p_{n2}
3	p_{13}	p_{23}	p_{33}	-	-	p_{n3}
-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-
n	p_{1n}	p_{2n}	p_{3n}	-	-	p_{nn}

ਨੋਟ

ਸਾਰਨੀ 22.6: ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ (Z-Matrix)

ਕਥਨ	1	2	3	-	-	n
1	Z_{11}	Z_{21}	Z_{31}	-	-	Z_{n1}
2	Z_{12}	Z_{22}	Z_{32}	-	-	Z_{n2}
3	Z_{13}	Z_{23}	Z_{33}	-	-	Z_{n3}
-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-
n	Z_{1n}	Z_{2n}	Z_{3n}	-	-	Z_{nn}
ਜੋੜ	$\sum Z_{1i}$	$\sum Z_{2i}$	$\sum Z_{3i}$	-	-	$\sum Z_{ni}$
ਮਾਧਿਅਮ	$Z_1 = \frac{\sum Z_{1i}}{n}$	$Z_2 = \frac{\sum Z_{2i}}{n}$	$Z_3 = \frac{\sum Z_{3i}}{n}$	-	-	$Z_n = \frac{\sum Z_{ni}}{n}$

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਜੋੜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਕਿਸ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦੋ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ N ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੱਲ $N(N-1)/2$ ਜੋੜੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਵਰਤੀ ਮੈਟਰਿਕਸ (Frequency Matrix), ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਫ ਮੈਟਰਿਕਸ (F-matrix) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਫ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਆਵਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਆਵਰਤੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਥੱਮੂ (Column) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ (Statement) ਨੂੰ ਪੰਗਤੀ (Row) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਕਾਰ ਪਰਵਿਸ਼ਟੀ f_{23} ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜੋ ਕਥਨ 2 ਨੂੰ ਕਥਨ 3 ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ f_{ij} ਕਥਨ i ਨੂੰ ਕਥਨ j ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ f_{ij} ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੁੱਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ N ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਰਤੀਆਂ ਨੂੰ N ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇ ਕੇ ਅਨੁਪਾਤ ਮੈਟਰਿਕਸ ਜਾਂ ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ (Proportion Matrix of p-Matrix) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਸਾਰਨੀ (NPC) ਦੀ ਸਹਾਇਤ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ p ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ Z ਜੋੜ ਗਿਆਤ ਕਰਕੇ Z ਮੈਟਰਿਕਸ (Z-Matrix) ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ ਨੂੰ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਲਈ ਐਨ.ਪੀ.ਸੀ. ਸਾਰਨੀ ਦਾ ਸਰਲੀਕਰਨ ਰੂਪ ਸਾਰਨੀ 22.3 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਐਫ, ਪੀ ਅਤੇ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਰੂਪ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 22.4, 22.5 ਅਤੇ 22.6 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਨੋਟ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ (Scale Values) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਥੰਮ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ Z ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵਰਣਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

$$\begin{aligned} Z_{11} &= S_1 - S_1 \\ Z_{12} &= S_1 - S_2 \\ Z_{13} &= S_1 - S_3 \end{aligned}$$

$$Z_{1n} = S_1 - S_n$$

ਉਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਕਰਨ ਤੇ

$$\sum Z_{1i} = n S_1 - \sum S_i$$

ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ n ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਤੇ

$$\frac{\sum Z_{1i}}{n} = S_1 - \frac{\sum S_i}{n}$$

ਜਿੱਥੇ $\sum Z_{1i} / n$ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਥੰਮ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ Z ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ Z ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ $\sum S_i / n$ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ S ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ

$$Z_1 = S_1 - S$$

ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਸਮੀਕਰਣ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

$$Z_i = S_i - S$$

ਜਿੱਥੇ $Z_i =$ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ i ਥੰਮ੍ਹ ਵਿੱਚ Z ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਹੈ।

$$S_i = \text{ਕਥਨ } i \text{ ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਹੈ।}$$

$$S = \text{ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਹੈ।}$$

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮੀਕਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਜੈਡ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਵਿਚਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਰੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਜ਼ੀਰੋ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਲਈ ਚੈਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਿਣਾਤਮਕ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਕਥਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਧਨਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਕਥਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਦਾ ਮੁੱਲ ਬਿੰਦੂ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਨਚਾਹਿਆ (Arbitrary) ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਨਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਥਰਾਂਕ ਜੋੜਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਥਰਾਂਕ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਜਾਹਿਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਣਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਿਥਰਾਂਕ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਨਾਤਮਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਣਾਤਮਕ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਕਥਨ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਜ਼ੀਰੋ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਧਨਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਜੋੜ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦੋ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਦ ਅਨੁਪਾਤ p ਦਾ ਜੋੜ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਜਾਂ ਲਗਭਗ ਜ਼ੀਰੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ Z ਦਾ ਜੋੜ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ (ਧਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਰਿਣਾਤਮਕ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ Z ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੱਧਮਾਨ Z ਗਿਆਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਯਥਾਵਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਬੜੇ ਧਨਾਤਮਕ ਤੇ ਰਿਣਾਤਮਕ Z ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੱਧਮਾਨ Z ਦੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਅਣਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਧਾ ਜਾਂ ਘਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ Z ਦਾ ਜੋੜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ Z ਦੇ ਜੋੜ ± 2.00 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ $+2.00$ ਜਾਂ -2.00 ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨ ਕੇ ਮੱਧਮਾਨ Z ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ (ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਚਿਤ ਛੁੱਟੇ ਗਏ ਕੁੱਝ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ) ਬੇਤਰਤੀਬ ਕਰਮ (random order) ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਮਾਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤ ਤੇ ਅਸਹਿਮਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਆਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦਕਿ ਘੱਟ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਉਹ ਘੱਟ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਲਗਭਗ ਮੱਧਮਾਨ (median) ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ 2.5, 2.8 ਅਤੇ 3.1 ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ, ਭਾਵ 2.8 ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ .78, .95, .97 ਅਤੇ 1.02 ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਕਥਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਭਾਵ .96 ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਐਫ ਮੈਟਰਿਕਸ, ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ ਅਤੇ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੰਨਿਆ ਕਿਸੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਲ ਅੱਠ ਕਥਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟ੍ਰੈਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ 28 ਜੋੜ ਜਾਂ 28 ਜੋੜੇ ਬਣਨਗੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਕੁੱਲ 150 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ($N = 150$) ਨੂੰ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਜੋੜੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਰੇਕ ਜੋੜੇ ਦੇ ਦੋ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਥਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣ। ਹਰੇਕ ਜੋੜੇ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਰਤੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਤਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਜੋੜੇ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋ ਆਵਰਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ N (ਭਾਵ 150) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਵਰਤੀ ਮੈਟਰਿਕਸ (F-Matrix) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰਨੀ 22.7 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਾਰਨੀ 22.7: ਅਭੀਵਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮੈਟਰਿਕਸ (N = 150)
(F-Matrix for the Attitude Scale)

ਕਥਨ	1	2	3	4	5	6	7	8
1	75	123	65	140	100	115	138	83
2	27	75	53	133	88	110	119	55
3	85	97	75	118	78	122	100	115
4	10	17	32	75	108	105	145	75
5	50	62	72	42	75	99	87	66
6	35	40	28	45	51	75	128	90
7	12	31	50	5	63	22	75	48
8	67	95	35	75	84	60	102	75

ਐਫ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ 150 ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ $N/2$ ਭਾਵ 75 ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੀ ਹਰੇਕ ਆਵਰਤੀ ਨੂੰ N ਭਾਵ 150 ਨਾਲ ਭਾਗ ਦੇਣ ਤੇ ਆਵਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਨੀ 22.8 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

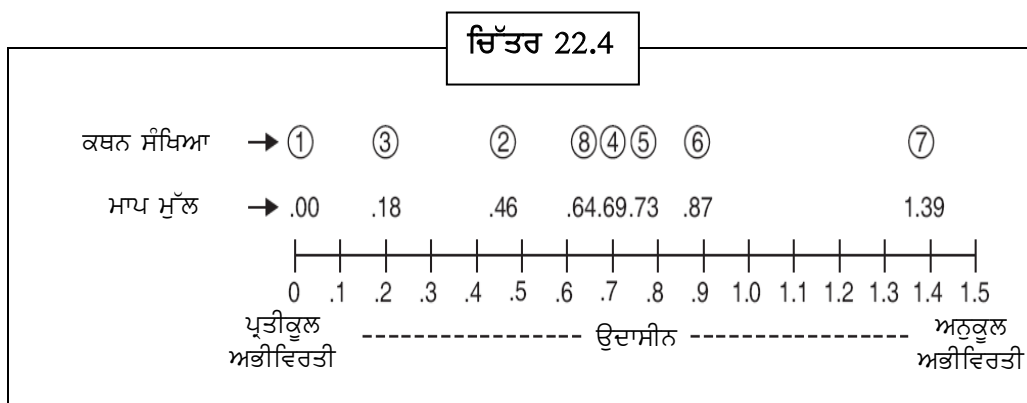
ਸਾਰਨੀ 22.8 ਸਾਰਨੀ 22.7 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਐਫ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਲਈ ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ
(p-Matrix for the F-Matrix given in Table 22.7)

ਕਥਨ	1	2	3	4	5	6	7	8
1	.50	.82	.43	.93	.67	.77	.92	.55
2	.18	.50	.35	.89	.59	.73	.79	.37
3	.57	.65	.50	.79	.52	.81	.67	.77
4	.07	.11	.21	.50	.72	.70	.97	.50
5	.33	.41	.48	.28	.50	.66	.58	.44
6	.23	.27	.19	.30	.34	.50	.83	.60
7	.08	.21	.33	.03	.42	.17	.50	.32
8	.45	.63	.23	.50	.56	.40	.68	.50

ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ p ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਸਾਰਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ Z ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਕੇ Z ਮੈਟਰਿਕਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿਭਿੰਨ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ Z ਜੋੜਾਂ (+ 2.00) ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਜਾਂ -2.00 ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੇ Z ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ + 2.00 ਤੇ -2.00 ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ) ਦੇ ਮੱਧਮਾਨ ਗਿਆਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪੰਗਤੀ ਜੋੜਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਮੱਧਮਾਲ ਜੈਡ ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਿਣਾਤਮਕ ਮੱਧਮਾਨ Z ਜੋੜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਿਥਰਾਂਕ ਭਾਵ .62 ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ ਸਾਰੇ ਮੱਧਮਾਨ Z ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਧਨਾਤਮਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਨ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ (Scale Values) ਹਨ। ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ

ਨੂੰ Z ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਚੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪੰਗਤੀ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਨੀ 22.8 ਦੀ ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਸਾਰਨੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰਨੀ 22.9 ਦੇ ਅਵਲੋਕਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਕਰਮ 1, 3, 2, 8, 4, 5, 6, ਤੇ 7 ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਥਨ 1 ਨਿਊਨਤਮ ਅਤੇ ਕਥਨ 7 ਅਧਿਕਤਮ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਚਿੱਤਰ 22.4 ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

**ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
(Position of different Statements on Psychological Continuum)**

ਸਾਰਨੀ 22.9

**ਸਾਰਨੀ 22.8 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਲਈ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ
(Z-Matrix for p-matrix given in Table 22.8)**

ਕਥਨ	1	2	3	4	5	6	7	8
1	.00	+92	-18	+1.48	+44	+74	+1.41	+13
2	-.92	.00	-.39	+1.23	+23	+61	+81	-.33
3	+18	+39	.00	+81	+05	+88	+44	+74
4	-1.48	1.23	-.81	.00	+58	+52	+1.88	.00
5	-.44	-.23	-.05	-.58	.00	+41	+20	-.15
6	-.74	-.61	-.88	-.52	-.41	.00	+95	+25
7	-1.41	-.81	-.44	-1.88	-.20	-.95	.00	-.47
8	-.13	+33	-.74	.00	-.15	-.25	+47	.00
Σz	-4.94	-1.24	-3.49	.54	.84	1.96	6.16	.17
ਕਥਨ z	-.62	-.16	-.44	.07	.11	.25	.77	.02
ਮਾਪ ਮੁੱਲ $S=$ ਮੱਧਮਾ $z + .62$.00	.46	.18	.69	.73	.87	1.39	.64

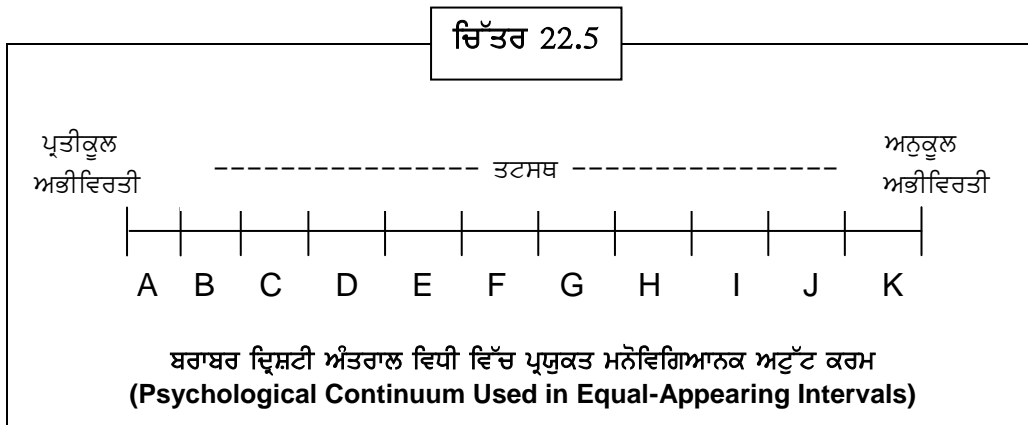
- ਨੋਟ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਮਨ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-
- (i) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ (Attitude Statements) ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ।
 - (ii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਦੇ ਜੋੜਾਂ (Pairs) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ। ਜੇਕਰ ਕੁੱਲ n ਕਥਨ ਹੈ ਤਾਂ $n(n-1)/2$ ਜੋੜ ਬਣਨਗੇ।
 - (iii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਜੋੜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਜੋੜ ਦੇ ਹੋਰ ਕਥਨ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇ।
 - (iv) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ F ਮੈਟਰਿਕਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
 - (v) F ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਹਰੇਕ f ਜੋੜ ਨੂੰ n ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ p ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ p ਮੈਟਰਿਕਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
 - (vi) p ਮੈਟਰਿਕਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਸਾਰਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ Z ਮੈਟਰਿਕਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨਾ।
 - (vii) Z ਮੈਟਰਿਕਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ Z ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਗਿਆਤ ਕਰਨਾ। ਮੱਧਮਾਨ ਗਿਆਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ Z ਦਾ ਜੋੜ ± 2 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ Z ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਗਿਆਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ± 2.00 ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
 - (viii) ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਰਫਿਕ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
 - (ix) ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
 - (x) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਗਿਆਤ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ (Attitude Score) ਹੋਵੇਗਾ।
 - (xi) ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਵੈਧਤਾ ਅਤੇ ਜੋੜ ਗਿਆਤ ਕਰਨਾ।

ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ (Method of Equal-Appearing Intervals)

ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਮਾਪ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਗਿਆਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਮਾਪ ਕਥਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤਦ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਜਦ ਮਾਪ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਭਵ ਜੋੜੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੋੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ n ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ $(n(n-1)/2)$ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੀਹ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ 190 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ, ਪੰਚੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ 300 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ, ਤੀਹ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ 435 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ, ਚਾਲੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ 780 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ, ਪੰਜਾਹ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ 1225 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣੇ ਅਤੇ ਸੱਠ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ 1770 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਣੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ, ਧੰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ ਲਗਭਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਐਫ ਮੈਟਰਿਕਸ, ਪੀ ਮੈਟਰਿਕਸ ਅਤੇ ਜੈਡ ਮੈਟਰਿਕਸ ਬਣਾਕੇ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਥਰਸਟਨ ਅਤੇ ਚੇਵ (Thurstone and Chave) ਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਨ 1929 ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਲਟ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ

ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣਨ ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਮਾਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਮਾਪ ਨੂੰ ਥਰਸਟਨ ਮਾਪ (Thurstone Scale) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 11 ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 11 ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ (Psychological Continuum) ਉੱਤੇ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਅੰਤਰਾਲ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ 22.5 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ A ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦਕਿ 'K' ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। F ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਟਸਥ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ 'F' ਤੋਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ 'K' ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ 'F' ਤੋਂ 'A' ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ 'F' ਤੋਂ 'A' ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ (Experts/Judges) ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ 11 ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਡਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਹਰਕੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਾਰਡ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਡਾਂ 'A' ਤੋਂ 'K' ਤੱਕ ਦੀਆਂ 11 ਢੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਕਥਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ (reflect) ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੰਧਾਨਕਰਤਾਵਾਂ, ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਨੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਮੁਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ 11 ਖਾਨੇ ਜਾਂ ਥੰਮ੍ਹ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉੱਤੇ ਸਹੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਨੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ 'A' ਤੋਂ 'K' ਤੱਕ ਦੇ 11 ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਉੱਤੇ ਗੋਲਾ ਬਣਾਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਨੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆਰਾਂ ਇੰਚ ਲੰਬੀ ਰੇਖਾ, ਜੋ ਅਨੁਕੂਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਤੱਕ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੇ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਸਹੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਕਰਮਬੱਧ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਕਰਵਾਏ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਘੱਟ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਢੇਰੀਆਂ (Piles) ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਅੰਤਰਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਢੇਰੀਆਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ A ਢੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ 1, B ਢੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ 2, C ਢੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ 3..... ਅਤੇ K ਢੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਢੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ, ਗਿਆਰਾਂ ਬਿੰਦੂ ਨਿਰਧਾਰਣ ਮਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਰਾਂ ਬਿੰਦੂ ਨਿਰਧਾਰਣ ਮਾਪ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਸਿਰੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਰਕੇ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਔਸਤ ਜੋੜ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਰਾਂ ਬਿੰਦੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਉਸ ਕਥਨ ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਔਸਤ ਜੋੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਨੇ ਮੱਧਮੰਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਉਸ ਕਥਨ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਰਾਂ ਬਿੰਦੂ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮੰਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਬਿੰਦੂ ਮਾਪ ਭਾਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕ ਇਸ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੇ ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਵੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਗਲਤੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਣੀਬੱਧ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਆਪ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ (own agreement or disagreement) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗਲਤੀ ਵਾਲੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ 130 ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਨ ਕੀਤੇ ਨਿਰਣੇ ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਇੱਕ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ 30 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 341 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 41 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕਥਨ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਇੱਕ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ 25% ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖਾਰਿਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗਿਣਤੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾ ਵਿਧੀ ਮਾਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਥਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਉਚਿਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੱਧਮੰਕ ਅਤੇ ਚਤੁਰਥਮੰਕ ਵਿਚਲਨ Q ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਮੰਕ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਚਤੁਰਥਮੰਕ ਵਿਚਲਨ Q ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਕਿੰਨਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਲਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਕਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਥਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਉਚਿਤ ਮੰਨੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਕਰੂਪਤਾ (Agreement) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ Q ਦਾ ਜੋੜ ਘੱਟ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ Q ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋੜ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ

ਪਰਸਪਰ ਜਿਆਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਗੜਬੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ Q ਦਾ ਜੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਕਥਨ ਅਸਪਸ਼ਟ (Ambiguous) ਹੈ। ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਕਥਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਿਰਣੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ Q ਦਾ ਜੋੜ ਜਿਆਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਇੱਕਮੱਤ ਹੋਣ ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਜੋੜ Q ਘੱਟ ਹੋਵੇ।

ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ (Final Form) ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ 20 ਤੋਂ 25 ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਪ ਮੁੱਲ S ਅਤੇ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ Q ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਂਟਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ S ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਅੰਤਰਾਲ (Relatively Equally Space) ਵਿੱਚ ਉਲਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ Q ਦੇ ਜੋੜ ਇੱਛਾਪੂਰਣ ਘੱਟ ਹੋਣ। ਜੇਕਰ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਥਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਥਨ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੰਕਿਤ (Least Ambiguous) ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਾਮਈ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਹਾਹਿਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮੱਧਮਾਨ ਤੇ ਮੱਧਅੰਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ ਜਾਂ ਮੱਧਅੰਕ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਜ ਕਥਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 4.6, 7.5, 6.3, 5.2 ਤੇ 3.7 ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੱਧ ਅੰਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੱਧਅੰਕ ਭਾਵ 5.2 ਹੋਵੇਗਾ। ਮੱਧਮਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਮੱਧਮਾਨ ਭਾਵ 5.46 ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਵੈਧਤਾ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਦੋ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਵੈਧਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵੀ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੁਵੀਧਾ ਦੇ ਲਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੱਧਅੰਕ (ਮਾਪ ਮੁੱਲ) ਅਤੇ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਮੰਨ ਲਿਓ ਕਿ ਕਿਸੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ 6 ਕਥਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 15 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦੇ 11 ਬਿੰਦੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰਨੀ 22.10 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਅੰਕ ਤੇ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਵੀਧਾ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਸਾਰਨੀ ਵਿੱਚ A, B, C.....J, K ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 1, 2, 3.....9, 10, 11 ਅੰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ

ਨੋਟ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕ (Md) ਤੇ ਚਤੁਰਥਮਿਕ ਵਿਚਲਨ (Q) ਦੇ ਜੋੜ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੰਖਿਅਕੀ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

ਸਾਰਨੀ 22.10

ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
(Experts Opinion and Scale Values for the Statements)

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ	ਕਥਨ					
	I	II	III	IV	V	VI
1	7	5	9	5	4	8
2	9	6	6	4	7	11
3	7	6	6	3	8	9
4	8	2	8	5	3	11
5	9	6	7	2	7	10
6	6	3	9	3	4	11
7	8	5	7	1	8	9
8	8	6	10	3	5	11
9	8	5	2	3	6	11
10	6	5	7	5	3	7
11	8	4	10	1	3	11
12	7	6	10	6	8	8
13	8	5	8	6	8	11
14	8	4	10	3	9	8
15	10	7	9	7	3	9
<i>Md</i>	8	5	9	3	6	10
<i>Q</i>	0.5	1.0	1.5	1.0	2.5	1.5

ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਗਿਆਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ/ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ (50 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਰਨ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਸਾਰਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮੱਧਮਿਕ ਤੇ ਚਤੁਰਥਮਿਕ ਵਿਚਲਨਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਕੁੱਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੇ ਅਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਆਵਰਤੀ ਵੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਵਰਤੀ ਵੰਡ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੱਧਮਿਕ ਤੇ ਚਤੁਰਥਮਿਕ ਵਿਚਲਨ ਪਤਾ ਕਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਵਰਤੀ ਵਿਤਰਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਰਨੀ 22.11 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਨੀ 22.11

ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਵਰਤੀ ਵਿਤਰਣ
(Frequency distribution for determining the Scale Values by Equal
Appearing Intervals Method) (N = 20)

ਕਥਨ State- ment	ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ											ਮਾਪ ਮੁੱਲ Scale Value S	ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ Q	
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11			
I	f	0	0	0	0	22	28	45	40	37	20	8	7.63	1.20
	cf	0	0	0	0	22	50	95	135	172	192	200		
II	f	4	17	19	35	47	23	25	12	9	9	0	5.30	1.46
	cf	4	21	40	75	122	145	170	182	191	200	200		
III	f	0	0	0	0	0	8	27	35	62	38	30	8.96	1.20
	cf	0	0	0	0	0	8	35	70	132	170	200		
IV	f	35	46	53	30	25	11	0	0	0	0	0	2.86	1.10
	cf	35	81	134	164	189	200	200	200	200	200	200		

ਸਾਰਨੀ ਵਿੱਚ ਵਰਣਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਆਵਰਤੀਆਂ (f) ਅਤੇ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀਆਂ (cf) ਪਤਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ (S) ਅਤੇ ਚਤੁਰਥਅੰਕ ਵਿਚਲਨ (Q) ਪਤਾ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਪ ਮੁੱਲ (S) (ਭਾਗ ਮੱਧਅੰਕ) ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

$$\text{ਮਾਪ ਮੁੱਲ, } S = L + \left(\frac{\frac{N}{2} - cf_b}{f} \right)$$

ਜਿੱਥੇ L = ਉਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀ ਨਿਮਨ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ N/2 ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ L ਦਾ ਜੋੜ ਉਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅੰਕ ਵਿੱਚੋਂ 5 ਘਟਾਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

N = ਕੁੱਲ ਆਵਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕੁੱਲ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੋਵੇਗੀ।

cf=N/2 ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਿੱਚੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਹੈ।

f=N/2 ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀ ਆਵਰਤੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

$$\text{ਕਥਨ 1 ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ, } S_1 = 7.5 + \frac{100 - 95}{40} = 7.63$$

$$\text{ਕਥਨ 2 ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ, } S_2 = 4.5 + \frac{100 - 75}{47} = 5.03$$

$$\text{ਕਥਨ 3 ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ, } S_3 = 8.5 + \frac{100 - 70}{62} = 8.98$$

$$\text{ਕਥਨ 4 ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ, } S_4 = 2.5 + \frac{100 - 81}{53} = 2.86$$

ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਭਾਵ Q ਦਾ ਮਾਨ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ Q_1 ਅਤੇ Q_3 ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਚੌਥੇਅੰਕ Q_1 ਦੀ ਗਣਨਾ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਸੂਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

$$Q_1 = L + \frac{\frac{N}{4} - cf_b}{f}$$

ਜਿੱਥੇ L = ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨਿਮਨ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ $N/4$ ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਸਥਿਤ ਹੈ।
 $cf_b = N/4$ ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਨਿੱਚੇ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਹੈ।
 $f = N/4$ ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਆਵਰਤੀ ਹੈ।

ਤਿੱਜਾ ਚਤੁਰਥਅੰਕ Q_3 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਸੂਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

$$Q_3 = L + \frac{\frac{3N}{4} - cf_b}{f}$$

ਜਿੱਥੇ L = ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨਿਮਨ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ $3N/4$ ਦੀ ਸੰਚਈ ਆਕਿਰਤੀ ਸਥਿਤ ਹੈ।
 $cf_b = 3N/4$ ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਿੱਚੇ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਹੈ।
 $f = 3N/4$ ਵੀਂ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਆਵਰਤੀ ਹੈ।

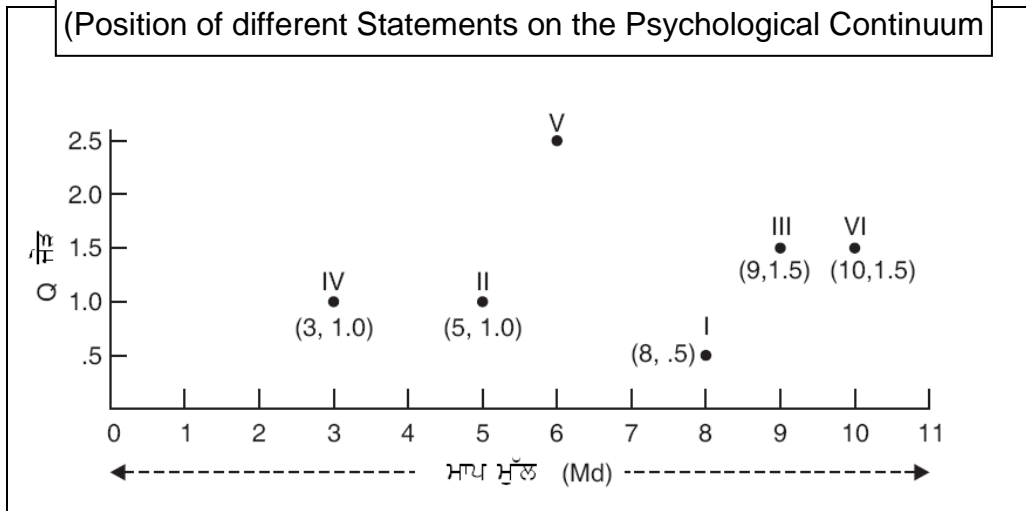
Q_1 ਅਤੇ Q_3 ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਿਮਨ ਸੂਤਰ ਤੋਂ Q ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-

$$Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2}$$

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਚਾਰ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ Q ਦੇ ਜੋੜ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, 1.20, 1.46, 1.02 ਅਤੇ 1.10 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲ (S) ਅਤੇ Q ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ S ਅਤੇ Q ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨੋਮੋਗਰਾਫ (Nomographs) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੈਂਟ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਨੀ 22.11 ਵਿੱਚ ਵਰਣਤ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚਿੱਤਰ 22.6 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਨੋਟ

ਚਿੱਤਰ 22.6 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
(Position of different Statements on the Psychological Continuum)

ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ Q ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਪ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਵੈਧਤਾ ਪਤਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਮਨ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

- (i) ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ, ਲਗਭਗ 50 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ (Attitude Statements) ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ।
- (ii) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਬਿੰਦੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰਾਉਣਾ।
- (iii) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਮੱਧਅੰਕ ਅਤੇ ਚਤੁਰਥਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ। ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਅੰਕ ਨੂੰ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਕਹਾਂਗੇ।
- (iv) ਮੱਧਅੰਕ ਅਤੇ ਚਤੁਰਥਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਕਿ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਸੰਪੂਰਣ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਅੰਤਰਾਲ ਉੱਤੇ ਉਲਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਤੁਰਥਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਘੱਟ ਹੋਵੇ।
- (v) ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਰਿਛਕ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
- (vi) ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ।
- (vii) ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮੱਧਅੰਕ ਤੇ ਮੱਧਮਾਨ ਪਤਾ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਮੱਧਮਾਨ ਤੇ ਮੱਧਅੰਕ ਹੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਹੋਵੇਗਾ।
- (viii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਵੈਧਤਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ।

22.4 ਜੋੜ ਨਿਰਠਾਰਧ ਵਿਧੀ (Method of Summated Ratings)

ਯੁਗਮ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋੜ ਨਿਰਠਾਰਧ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਪਰਿਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ

ਨੋਟ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਮਾਪਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਲਿਕਰਟ (Likert) ਨੇ ਸੰਨ 1932 ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮਾਪ ਨੂੰ ਲਿਕਰਟ ਮਾਪ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਕਰਟ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ - ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ (Strongly Agree), ਸਹਿਮਤ (Agree), ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ (Undecided), ਅਸਹਿਮਤ (Disagree) ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ (Strongly Disagree) ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਕਰਟ ਨੇ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ (ਆਵਰਤੀਆਂ) ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ (Normal Curve Transformation) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ੈਡ ਜੋੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੈਡ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜ਼ੈਡ ਜੋੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਰਨੀ 22.12 ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਲਿਕਰਟ ਨੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਲਿਸ਼ਟ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ (Total attitude score) ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਿਕਰਟ ਨੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 4, 3, 2, 1 ਤੋਂ 0 ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਕਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਲਗਭਗ ਪੂਰਣ ਧਨਾਤਮਕ (.99 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ) ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਾਰਨੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਜੋੜ 0, 1, 2, 2 ਤੋਂ 3 ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 0, 1, 2, 3 ਤੋਂ 4 ਹਨ ਜੋ 0, 1, 2, 3 ਤੋਂ 4 ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਇਕਤਾ ਵਕਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਧੀ (Sigma Scoring Method) ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮੰਨ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 0, 1, 2, 3 ਤੋਂ 4 ਦੀ ਸਰਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ, ਸਹਿਮਤ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਸਹਿਮਤ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 0, 1, 2, 3 ਤੋਂ 4 ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ (Total Attitude Score) ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਿਰਧਾਰਣ (Rating) ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬਰਡ (Bird) ਨੇ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Method of Summative Rating) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਲਿਕਰਟ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖਾਂ, ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਲੇਖਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਉਲਲਬਧ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ (✓) ਜਾਂ ਗਲਤ (×) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਜਦ ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
3. ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।
4. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਾਰਨੀ 22.12

ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਈਕਤਾ ਵਕਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪ ਮੁੱਲ
(Scale Values by NPC Transformation) (N = 200)

ਕਥਨ Statement	ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ Response Category	ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ Strongly Agree	ਸਹਿਮਤ Agree	ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ Indefinite	ਅਸਹਿਮਤ Dis- agree	ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ Strongly Disagree
I	ਆਵਰਤੀ f	16	56	40	60	28
	ਆਵਰਤੀ ਅਨੁਪਾਤ p	.80	.28	.20	.30	.14
	ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਅਨੁਪਾਤ cp	.80	.36	.56	.86	1.0
	ਮੱਧ ਬਿੰਦੂ ਸੰਚਈ ਅਨੁਪਾਤ mcp	.04	20	.46	.71	.93
	Z (NPC ਸਾਰਨੀ ਤੋਂ)	-1.75	-.84	-.10	.55	-1.48
	$Z+1.75$ (ਧਨਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ)	0	.91	1.65	2.30	3.23
	ਨੇੜਲੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਜੋੜ	0	1	2	2	3
II	ਆਵਰਤੀ f	24	68	40	60	8
	ਆਵਰਤੀ ਅਨੁਪਾਤ p	.12	.34	.20	.30	.04
	ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਅਨੁਪਾਤ cp	.12	.46	.66	.96	1.0
	ਮੱਧ ਬਿੰਦੂ ਸੰਚਈ ਅਨੁਪਾਤ mcp	.06	.28	.56	.81	.98
	Z (NPC ਸਾਰਨੀ ਤੋਂ)	-1.56	-.58	-.15	.88	2.05
	$Z+1.75$ (ਧਨਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ)	0	.98	1.71	2.44	3.61
	ਨੇੜਲੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਜੋੜ	0	1	2	2	4

ਵਿਸ਼ੇਸ਼- ਮੱਧਬਿੰਦੂ ਸੰਚਈ ਅਨੁਪਾਤ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਵਰਤੀ ਅਨੁਪਾਤ (p) ਦੇ ਅੱਧੇ ਨੂੰ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਚਈ ਆਵਰਤੀ ਅਨੁਪਾਤ (cp) ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਕਥਨ ਰਿਣਾਤਮਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਧਨਾਤਮਕ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾਵਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵਿਧੀ (Pre-Tryout) ਦਾ ਵੀ

ਨੋਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਉਚਿਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਚਤੁਰਥ ਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਦ **ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ** ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ (Discriminating Power) ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਜਿਆਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਥਨ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ **ਸਵੀਕਾਰ** ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾਤਰ **ਟੀ** ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ t ਜੋੜ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦਭਾਵ ਕਥਨ ਦਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ t ਦਾ ਜੋੜ **ਅਸਾਰਥਕ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ (Total Attitude Scores) ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ 0, 1, 2, 3, ਤੇ 4 ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਧਨਾਤਮਕ ਤੇ ਰਿਣਾਤਮਕ (Positiveness and Negativeness) ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਥਨ ਧਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ 4, ਸਹਿਮਤ ਦੇ ਲਈ 3, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੇ ਲਈ 2, ਅਸਹਿਮਤ ਦੇ ਲਈ 1 ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ ਦੇ ਲਈ 0 ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਥਨ ਰਿਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਮ (Order) ਬਦਲ (Reserve) ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ 0, ਸਹਿਮਤ ਦੇ ਲਈ 1, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੇ ਲਈ 2, ਸਹਿਮਤ ਦੇ ਲਈ 3 ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ ਦੇ ਲਈ 4 ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਤਾ 1, 2, 3, 4, 5 ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ 0, 1, 2, 3, 4, ਤੇ 1, 2, 3, 4, 5 ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਦਾਸੀਨ ਜਾਂ ਮੱਧਵਰਤੀ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਕਰਟ ਨੇ 0, 1, 2, 3, 4 ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਲਿਕਰਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਪਨੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਮਾਪਕਰਤਾ 5 ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਂ 5 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੂ ਮਾਪਨੀ (0, 1 ਤੇ 2) ਅਤੇ ਸੱਤ ਬਿੰਦੂ ਮਾਪਨੀ (0, 1, 2, 3, 4, 5 ਤੇ 6) ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 1 ਅਤੇ 3 ਅੰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਜਾਂ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ **ਅੰਕਨ** ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ **ਜੋੜਨ** ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੁੱਲ **ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ** ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਤਰਕ (Response Sheet) ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਤਰਕ (Response Sheet) ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਵਿੱਚ **ਕਰਮਬੱਧ** ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਅਵਸਥਿਤ ਜਿਆਦਾ ਅੰਕ ਲੈਣ ਵਾਲੇ 27% ਉੱਤਰ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ (High Attitude Group) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਿੱਚੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਅਵਸਥਿਤ ਘੱਟ ਅੰਕ ਲੈਣ ਵਾਲੇ 27% ਉੱਤਰ-ਪਾਤਰਕ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ (Low Attitude Group) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਾਂਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਸਮੂਹ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਦੇ ਲਈ **ਕਸੈਟੀ ਸਮੂਹ** (Criterion Groups) ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅੱਛੇ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਅੰਕ (ਜਿਵੇਂ 4 ਜਾਂ 3) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰੋਕਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਛਾਂਟੇ ਗਏ **ਉੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ** ਵਿੱਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਘੱਟ ਅੰਕ (ਜਿਵੇਂ 0 ਤੇ 1) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ

ਵਾਲੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਮਨ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅੱਛੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਭੇਦਭਾਵਪੂਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ t ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਤੇ ਉੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ (M_H) ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨ (σ_H) ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ (M_L) ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨ (σ_L) ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ n_H ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ n_L ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਅੰਗਰਾਂਕਤ ਸੂਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਜੋੜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

$$t = \frac{M_H - M_L}{\sqrt{\frac{\sigma_H^2}{n_H} + \frac{\sigma_L^2}{n_L}}}$$

- ਜਿੱਥੇ M_H = ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ
 M_L = ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੱਧਮਾਨ
 σ_H = ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨ
 σ_L = ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨ
 n_H = ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
 n_L = ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ

ਜੇਕਰ ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਛਾਂਟਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ $n_H=n_L$ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ n ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ n ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ। ਤਦ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਵੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

$$t = \frac{M_H - M_L}{\sqrt{\frac{\sigma_H^2 + \sigma_L^2}{n}}}$$

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ t ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅੱਗ ਦਰਸਾਈ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। **ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ** ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ 60 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ 27% ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ 16-16 ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਗੇ। ਮੱਧਮਾਨ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਸੂਚੀ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

$$M = \frac{\sum X}{n}$$

ਅਤੇ

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum X^2}{n} - M^2}$$

ਨੋਟ ਸਾਰਨੀ 22.13 ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਾਰਨੀ 22.14 ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਟੀ ਮਾਨ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਟੀ ਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਨੀ 22.13												
ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮੱਧਮਾਨ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨ												
(Means and S.Ds for Different Statements)												
ਉੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ ($n_H=16$)						ਨਿਮਨ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਸਮੂਹ ($n_L=16$)						
ਵਿਅਕਤੀ	ਕਥਨ ਸੰਖਿਆ					ਵਿਅਕਤੀ	ਕਥਨ ਸੰਖਿਆ					+
	I	II	III	IV	K		I	II	III	IV	K	
1	3	4	3	4	4	1	2	4	2	3	1	
2	4	3	4	3	2	2	1	2	2	2	3	
3	3	2	3	2	4	3	0	2	1	4	0	
4	4	4	4	2	3	4	1	1	3	3	0	
5	4	3	4	2	4	5	2	4	0	2	0	
6	2	4	4	2	4	6	0	2	2	2	2	
7	4	2	4	4	3	7	2	1	0	2	2	
8	2	0	4	0	4	8	0	2	2	3	0	
9	1	2	4	3	3	9	0	4	1	0	1	
10	4	2	2	4	4	10	0	1	1	2	1	
11	3	4	4	1	4	11	1	1	0	2	0	
12	0	3	3	4	3	12	4	1	2	1	1	
13	4	3	4	1	3	13	1	2	1	1	1	
14	4	2	4	3	3	14	1	1	0	1	0	
15	3	4	4	3	2	15	3	1	1	1	0	
16	2	1	3	3	3	16	2	0	1	1	0	
M	2.94	2.29	3.63	2.56	3.25	M	1.25	1.81	1.91	1.88	75	
S.D.	1.24	1.20	0.62	1.21	0.68	S.D.	1.81	1.22	1.91	1.02	0.93	

ਸਾਰਨੀ 22.14

ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਟੀ ਮਾਨ
(*t* Values for different Statements)

ਕਥਨ ਸੰਖਿਆ	ਉੱਚ ਸਮੂਹ ($n_H=16$)		ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ($n_L=16$)		<i>t</i>	ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਤਰ	ਟਿੱਪਣੀ
	<i>M</i>	<i>S.D.</i>	<i>M</i>	<i>S.D.</i>			
I	2.95	1.24	.125	1.18	3.95	0.01	ਚੁਣੇ ਹੋਏ
II	2.96	1.20	1.81	1.22	2.06	0.05	?
III	3.63	0.62	1.19	0.91	8.86	0.01	ਚੁਣੇ ਹੋਏ
IV	2.56	1.21	1.88	1.02	1.72	NS	ਨਿਰਸਤ
-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-
K	3.25	0.68	0.75	0.93	8.68	0.01	ਚੁਣੇ ਹੋਏ

ਜਦ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਲਗਭਗ ਮੱਧਮਾਨ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਵਿਚਲਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਵਰਤੀ ਵੰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਹਰਕੇ ਕਥਨ ਉੱਤੇ 4, 3, 2, 1 ਤੇ 0 ਅੰਕ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਵਰਤੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਨੀ 19.15 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਣਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਸਾਰਨੀ 22.15

ਆਵਰਤੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ
(Comparison of Means for Different statements by Frequency Distribution)

ਕਥਨ	ਉੱਚ ਸਮੂਹ ($n = 108$)						ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ($n = 108$)						<i>t</i>	ਸਤਰ	ਨਿਰਣਾ
	<i>X</i>	<i>f</i>	<i>fx</i>	<i>fx</i> ²	<i>M_H</i>	σ_H	<i>X</i>	<i>f</i>	<i>fx</i>	<i>fx</i> ²	<i>M_L</i>	σ_L			
	4	25	100	400			4	19	76	304					
	3	40	120	360			3	20	60	180					ਚੁਣੇ ਹੋਏ

ਨੋਟ

I	2	27	54	108	2.68	1.00	2	30	60	120	2.09	1.23	3.87	.01	ਚੁਣੇ ਹੋਏ
	1	15	15	15			1	30	30	30					
	0	1	0	0			0	9	0	0					
	4	45	180	720			4	4	16	64					
	3	31	93	279			3	8	24	72					
II	2	20	40	80	2.98	1.09	2	28	76	152	1.40	1.02	10.99	.01	
	1	9	9	9			1	35	35	35					
	0	3	0	0			0	23	0	0					
III	4	42	186	672			4	18	72	288					ਚੁਣੇ ਹੋਏ
	3	31	93	279			3	16	48	144					
	2	20	40	80	2.93	1.06	2	25	50	100	1.94	1.24	6.31	.01	
	1	15	15	15			1	40	40	40					
	0	0	0	0			0	9	0	0					

$$M = \frac{\sum fX}{n}$$

ਅਤੇ

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum fX^2}{n} - M^2}$$

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਟੀ ਮਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਕਥਨ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਸਫਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ t ਦਾ ਜੋੜ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਥਨ ਨੂੰ ਭੇਦਭਾਵ ਕਥਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟੀ ਜੋੜ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਲਈ .05 ਅਤੇ .01 ਸਾਰਥਕਾ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪੂਛ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਖਣ (One tailed test) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ n ਦਾ ਜੋੜ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ t ਦਾ ਜੋੜ 1.65 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ .05 ਸਤਰ ਤੇ ਅਤੇ 2.33 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਤੇ .01 ਸਤਰ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ n ਦਾ ਨਾਮ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ t ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਲਈ t ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਾਰਨੀ ਦੇਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਨੀ 22.16 ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ df 's ਦੇ ਲਈ .05 ਤੇ .01 ਸਤਰ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਟੀ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ t ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿੱਚ df ਦਾ ਜੋੜ (n_H+n_L-2) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ .01 ਸਤਰ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਅੰਤਰ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਸਾਰਥਕ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ .05 ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਸਾਰਥਕ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਅੱਛਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਾਰਨੀ 22.16

ਇੱਕ ਪੂਛ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਟੀ ਜੋੜ
(Table values of *t* for one tailed test)

df	ਸਾਰਥਕਤਾ ਸਤਰ	
	.05	.01
10	1.81	2.76
20	1.72	2.53
30	1.70	2.46
40	1.68	2.42
50	1.68	2.40
60	1.67	2.39
70	1.67	2.38
80	1.66	2.38
90	1.66	2.37
100	1.66	2.36
200	1.65	2.35
300	1.65	2.34
400	1.65	2.34
500 ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ	1.65	2.33

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਟੀ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ **ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ** ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਲੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਅਸਾਰਥਕ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਅਣਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਨਿਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ 30-40 ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਆਦਾ ਜਿਆਦਾ ਟੀ ਜੋੜ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਛਾਂਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰਥਕ *t* ਜੋੜ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ *t* ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ *t* ਜੋੜ ਵਾਲੇ 30-40 (ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਤਾ ਜਿੰਨੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣ) ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕਥਨ **ਧਨਾਤਮਕ** ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕਥਨ **ਰਿਣਾਤਮਕ** ਹੋਣ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਲਗਭਗ ਅੱਧੇ ਕਥਨ ਧਨਾਤਮਕ ਛਾਂਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੇ ਰਿਣਾਤਮਕ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ **ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪਰਵਿਰਤੀ (Response Set)** ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੇਵਲ ਰਿਣਾਤਮਕ ਜਾਂ ਧਨਾਤਮਕ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪਰਵਿਰਤੀ (**Response Tendency**) ਦੇ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਜੋੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ

ਨੋਟ ਲਈ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਾਂਟੇ ਗਏ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਤਰਤੀਬ ਕਰਮ (Random Order) ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਆਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ, ਸਹਿਮਤ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਸਹਿਮਤ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ ਦੇ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ 4, 3, 2, 1 ਤੋਂ 0 (ਜੇਕਰ ਕਥਨ ਰਿਣਾਤਮਕ ਹੈ, ਤਾਂ 0, 1, 2, 3 ਤੋਂ 4) ਅੰਕਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਏਗਾ। ਮਾਪ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਵੈਧਤਾ ਵੀ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੀਖਣ-ਪੁਨਰਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਰਧਵਿਛੇਦ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਸਤੂ ਵੈਧਤਾ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਵੈਧਤਾ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਪ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕਾਂ (T-scores) ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਅੰਕਾਂ (Percentiles) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸਾਰਨੀ (Conversion Table) ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਮਨ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

- (i) ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 50 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ (Attitude Statements) ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ।
- (ii) ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਪਨੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਤੀਦਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਮਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕੀਕਿਰਿਆਵਾਂ-ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਮਤ, ਸਹਿਮਤ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਸਹਿਮਤ, ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਕਥਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (iii) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ 4, 3, 2, 1 ਤੋਂ 0, (ਜੇਕਰ ਕਥਨ ਧਨਾਤਮਕ ਹੈ) ਅਤੇ 0, 1, 2, 3 ਤੋਂ 4 (ਜੇਕਰ ਕਥਨ ਰਿਣਾਤਮਕ ਹੈ), ਅੰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਅੰਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਕਰਨਾ।
- (iv) ਉੱਤਰ ਪੱਤਰਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ 27% ਦੇ ਭੇਦਭਾਵਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਨਾ।
- (v) ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜੋੜ ਵਿਚਲਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ।
- (vi) ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜੋੜ ਵਿਚਲਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ।
- (vii) ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਲਈ t ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਜੋੜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ।
- (viii) ਸਾਰਥਕ t ਜੋੜ ਵਾਲੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ t ਜੋੜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ t ਜੋੜ ਵਾਲੇ 30-40 ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ।
- (ix) ਚੋਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਬੇਤਰਤੀਬ ਕਰਮ (Random Order) ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।

- (x) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਵਰਣਤ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਅੰਕਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪਤਾ ਕਰਨਾ। ਨੋਟ
- (xi) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਵੈਧਤਾ ਗੁਣਾਂਕ ਪਤਾ ਕਰਨਾ।
- (xii) ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸਾਰਨੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।

ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

(Merits of Likert Method in Comparison of Thurstone Method)

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਥਰਸਟਨ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਜੋੜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸਫਲ ਪਰਿਆਸ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਲਿਕਰਟ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਵਿਧੀ ਆਪਣੀ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਘੱਟ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਅੰਕਨ ਵੀ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਰਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਵੈਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਕਰਟ ਤੇ ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਿਮਨ ਸਾਰਨੀ 22.17 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਰਨੀ 22.17

**ਲਿਕਰਟ ਅਤੇ ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ
(Comparison of Likert and Thurstone Methods)**

ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ (ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ)	ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ (ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ-ਵਿਧੀ)
1. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੁਨਾਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਲ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	1. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੁਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਲਿਸ਼ਟ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲੀ ਹੈ।	2. ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਖਰਚੀਲੀ ਹੈ।
3. ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	3. ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਟੀ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	4. ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਸ਼ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮੱਧਅੰਕ ਤੇ ਚਤੁਰਥਅੰਕ ਵਿਚਲਨ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਭਾਰ (Weightage) ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	5. ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ (Scale Value) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਸਰਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਆਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਂ ਘੱਟ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।	6. ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲੈਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

7. ਲਿਕਰਟ ਮਾਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	7. ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਤੁਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
8. ਇਹ ਪਰਿਮਾਪਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਪਰਿਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	8. ਇਹ ਪਰਿਮਾਪਤ ਕਥਨ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਪਰਿਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

**ਚਿੱਤਰ 22.7 ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
(Relation between Scale Values from Paired Comparison Method and Equal Appearing Interval Method)**

22.5 ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ (Other Methods)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ, ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਆੱਗ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਫਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਛੁੱਕ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਲਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1. ਕਰਮਬੱਧ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ (Method of Successive Intervals)

ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਅੰਤਰਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ (Extremes) ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਬਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਲਈ, ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਬੰਧ ਪਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਕਥਨ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਘੱਟ ਫੈਲਾਵ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਾਕੀ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਲਗਭਗ ਰੇਖਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਪ ਵਿਧੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾ ਵਿਧੀ ਜਿਹੀ ਸਰਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਤੇ ਰੇਖਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਅੰਤਰਾਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਫੀਰ (Saffir) ਨੇ 1937 ਵਿੱਚ ਥਰਸਟਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪਰੰਤੂ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵਿਧੀ (Method of Successive Intervals) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਗਿਲਫਰਡ (Guilford) ਨੇ 1938 ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੇਖ ਮਾਪ ਵਿਧੀ (Method of Absolute Scaling) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ, ਏਟਨੀਵ (Attneave) ਨੇ 1949 ਵਿੱਚ ਕਰਮਬੱਧ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ (Method of Graded Dichotomies) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗਾਰਨਰ ਤੇ ਹੇਕ (Garner and Hake) ਨੇ 1951 ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਭੇਦਭਾਵ ਮਾਪ ਵਿਧੀ (Method of Equal Discriminability) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਰਮਬੱਧ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮਬੱਧ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰੇਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਦ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਹੈ, ਜਦ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਨੌਂ ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸੱਤ ਬਿੰਦੂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗੱਠਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਟੁੱਟ ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੰਚਈ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਉਚਿਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅੰਕਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਸੰਚਈ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਸਕੇਲੋਗਰਾਮ ਵਿਧੀ (Cumulative Method or Scalogram Method)

ਸਕੇਲੋਗਰਾਮ ਵਿਧੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕੋਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਗਟਮੈਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਗਟਮੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਜਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਗਠਜੋੜ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਆਈ ਮਾਪ (Unidimensional Scale) ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਅੰਕ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਅੰਕ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਮਾਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਿਆਦਾ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਮਾਪ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਚਈ ਮਾਪ (Cumulative Scale) ਜਾਂ ਗਟਮੈਨ ਸਕੇਲ (Guttman Scale) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਕੇਲੋਗਰਾਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਕੋਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਕੋਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਗਟਮੈਨ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਜਾਂ IOR (Index of reproducibility) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (IOR ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁੱਲ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ (Reproduce) ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗਟਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਚਈ ਮਾਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਜਾਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਮਾਪ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿਧੀ (Scale Discrimination Method)

ਏਡਵਰਡ ਅਤੇ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ (Edward and Kilipatric) ਨੇ ਸੰਨ 1948 ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਪ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿਧੀ (Scaled Discrimination Technique) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਥਰਸਟਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਲਿਕਰਟ ਦੀ ਪਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ

ਨੋਟ ਨੂੰ ਛਾਂਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੇ ਗਟਮੈਨ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਮਾਪ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਚਰਣ ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਮੁੱਲ ਅਤੇ Q ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਦਾ Q ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ 50% ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 50% ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਕਰਟ ਮਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਥਨ ਦੇ ਲਈ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਡਵਰਡ ਅਤੇ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ ਨੇ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਰਥਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕ (Phi-Coefficient) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਆਵਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ - ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਵਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰਨੀ 22.8 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

**ਚਿੱਤਰ 22.8 ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕ ਪਤਾ ਕਰਨਾ
(Determining Phi Coefficient)**

ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗ	ਸਮੂਹ		ਕੁੱਲ
	ਨਿਮਨ	ਉੱਚ	
ਉੱਚ ਵਰਗ	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>a+b</i>
ਨਿਮਨ ਵਰਗ	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>c+d</i>
ਕੁੱਲ	<i>a+c</i>	<i>b+d</i>	
$\phi = \frac{bc - ad}{\sqrt{(a+b)(b+d)(a+c)(c+d)}}$			

ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ (*a+d*) ਦੇ ਜੋੜ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ (minimize) ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਯੋਜਿਤ (Combined) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ (*a+d*) ਦਾ ਜੋੜ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨੋਮੋਗਰਾਫ (nomograph) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਥਰਸਟਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਤ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰੱਖਕੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੋਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਥਰਸਟਨ ਮਾਪ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਪ੍ਰਯੋਜਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦੀਸੀਮਾ ਨੂੰ ਲਿਕਰਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਕਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਫਾਈ ਗੁਣਾਂਕ ਪਤਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬੁਣਾਈ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ 0 ਤੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ 1 ਅੰਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

22.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਧੀਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਪ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਗਭਗ ਸੱਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪਰਿਮਾਪਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਪਰਿਮਾਪਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ, ਪਰਿਮਾਪਤ ਕਥਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਪਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲਿਕਰਟ ਦੀ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ, ਜੋ ਪਰਿਮਾਪਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਦੀ ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ, ਜੋ ਕਿ ਪਰਿਮਾਪਤ ਕਥਨ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪਨੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
- ਕਿਸੀ ਵੀ ਹੋਰ ਪਰਿਮਾਪਤ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਚਰਣ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ (i) ਮਾਪ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ, (ii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, (iii) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ (iv) ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਵੈਧਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ।
- ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੱਜੇ ਚਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਲਈ ਜੋੜ ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ, ਬਰਾਬਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ, ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾਤਰ ਥਰਸਟਨ ਤੇ ਚੇਵ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਲਿਕਰਟ ਦੀ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਕਰਟ ਦੀ ਜੋੜ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਆਪਣੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸੁਗਮਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਮਾਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਚੌਥੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਪ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਵੈਧਤਾ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

22.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਅਭੀਵਿਰਤੀ- ਮਨੋਵਿਰਤੀ
2. ਯਾਦਰਿਛਕ- ਬੇਤਰਤੀਬ

22.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਓ।
2. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
3. ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਕੀ ਹੈ? ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਮਾਪ ਦੇ ਚਰਣ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਯੋਗ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਸਮਝਾਓ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (✓) 2. (×) 3. (✓) 4. (✓)

22.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡੀ ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-23: ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ (Aptitude)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 23.1 ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Aptitude)
- 23.2 ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Aptitude)
- 23.3 ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (General Aptitude Tests)
- 23.4 ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Differential Aptitude Tests)
- 23.5 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Special Aptitude Tests)
- 23.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 23.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 23.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 23.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਸਾਧਾਰਣ, ਭੇਦਭਾਵ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਸਮੀਖਿਅਕਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੰਤਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਭੀਯੰਤਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਫਲਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਅੱਛਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਫਲਾਣੀ ਬਾਲਿਕਾ ਵੱਡੀ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਫਲਾਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਬਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਰਥਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਰਥਾ ਲਗਭਗ ਜਨਮਜਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ (Aptitude) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹ ਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਉਲਟ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ, ਧੰਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਾਇਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਖਲੇ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਨੋਟ

23.1 ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Aptitude)

ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ (specific ability) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਰਥਾ (specific potentiality) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬਿੰਘਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - “ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਲੱਛਣ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਹੈ।” (An aptitude is a characteristic or set of conditions, that are symptomatic to the individual's ability to acquire with some specified training some knowledge or skill or a set of responses in a given field.)

ਫਰੀਮੈਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਦੋਤਕ ਹੈ ਜੋ (ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ) ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ, ਕੌਸ਼ਲ ਜਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਦੋਤਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਨ, ਯੰਤਰਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ”।

(An aptitude is a city combination of characteristics indicative of an individual's capacity to acquire (with training) some specific knowledge, skill, or set of organized responses, such as he ability to speak a language, to become a musician, to do mechanical work.)

ਨੋਟਸ

ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਚਾਲਕ ਤੇ ਹੱਥ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਜਿਵੇਂ - ਭਾਸ਼ਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਰੂਝਾਨ, ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ, ਪਾਠਕਰਮ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁਸ਼ਲਤਾ (Skills) ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸੁਧਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਰਥਾ (Proficiency) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਇਹ ਹੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ (Comprehensive) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਚਾਲਕ ਤੇ ਹੱਥ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Motor and Manual activities) ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ (skills) ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ (Aptitude) ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਚਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਤ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਕਿਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਵ ਕਥਨ (prediction) ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੀਜਭੂਤ ਯੋਗਤਾ (Potential Abilities) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਅਸਲ ਆਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਚਿੱਤਰ 23.1 ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਬਿੰਘਮ (Bingham) ਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

- (i) ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਉਸਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮੁੱਚ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਭਾਵੀ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- (ii) ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ (Fitness) ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੋਟ
- (iii) ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਕਿਸੀ ਮੂਰਤ (Concrete) ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ (Abstract) ਸੰਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (iv) ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (v) ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਿੰਘਮ ਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਤ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਨਿਮਨ ਤਿੰਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

- (1) ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (2) ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਮਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

23.2 ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Aptitude)

ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ (Aptitude Tests) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਮੈਨ (Freeman) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਰੁਚਨਾ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਬੀਜਭੂਤ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” (An aptitude tests is one designed to measure a person's potential ability in an activity of a specialized kind and within a restricted range.)

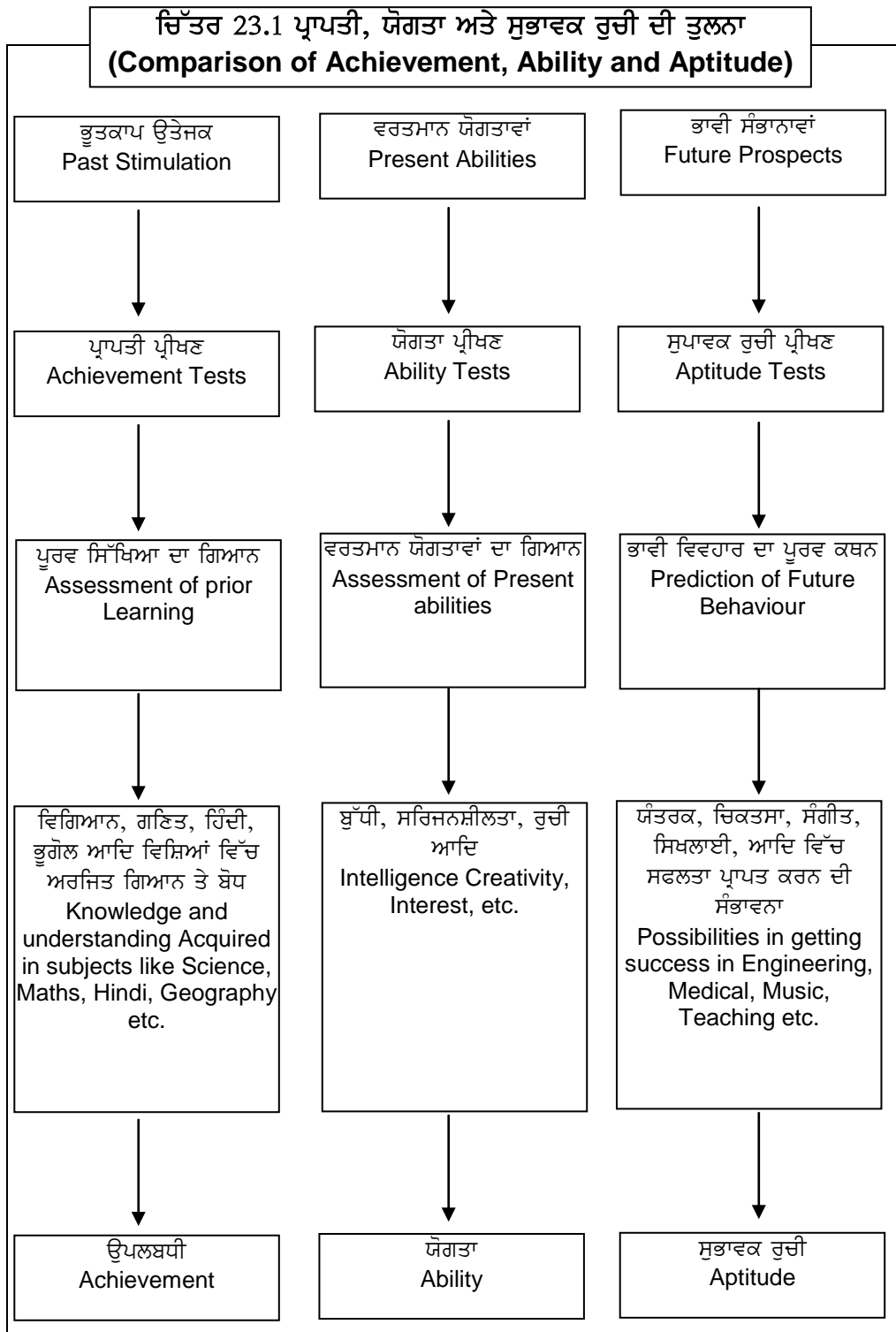

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content) ਦਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (i) ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (General Aptitude Test)
- (ii) ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Differential Aptitude Tests)
- (iii) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Specified Aptitude Tests)

ਨੋਟ

23.3 ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (General Aptitude Tests)

ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਜ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲਗਭਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ (General Intelligence), ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ (Mental

Ability) ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ (Learning Ability) ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਭਾਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Scholastic Aptitude tests) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਣਾ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਿਹੇ ਮਾਪ ਉਪਕਰਨ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

23.4 ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Differential Aptitude Tests)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲਗਭਗ ਲੜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ (Battery Type Tests) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਲੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ-ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਾਂ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ (Areas) ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Differential Aptitude Tests) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਬੋਧ, ਅੰਕ ਬੋਧ, ਸਥਾਨਗਤ ਬੋਧ, ਯੰਤਰਕ ਬੋਧ, ਲਿਪਕ ਸਮਰਥਾ, ਸਭਾਅ ਸੰਬੰਧੀ ਝੁਕਾਅ (Behavioural tendencies) ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (DAT), ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਬੈਟਰੀ (GATB), ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਸਰਵੇਖਣ (A.S) ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪ੍ਰੀਖਣ (ACT) ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ (DAT) ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (Psychological Corporation) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਬੈਨੇਟ (Bannett), ਸੀਸ਼ੋਰ (Seashore) ਅਤੇ ਵੇਸਮੈਨ (Wesman) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ D.A.T. ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਜਮਾਤ 8 ਤੋਂ ਜਮਾਤ 12 ਤੱਕ ਦੇ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ (Form S and T) ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਠ-ਅੱਠ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਹਨ ਜੋ ਦੋ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪੁਸਤਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤਰਕ (Verbal Reasoning ਜਾਂ VR), ਅੰਕ ਯੋਗਤਾ (Numerical Ability ਜਾਂ NA), ਅਮੂਰਤ ਤਰਕ (Abstract Reasoning ਜਾਂ AR) ਅਤੇ ਲਿਪਕ ਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ (Clerical Speed and Accuracy ਜਾਂ CSA) ਨਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 30, 30, 25 ਤੇ 6 ਮਿੰਟ (ਕੁੱਲ 91 ਮਿੰਟ) ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਯੰਤਰਕ ਤਰਕ (Mechanical reasoning ਜਾਂ MR), ਸਥਾਨਗਤ ਸੰਬੰਧ (Space Relations ਜਾਂ SR), ਵਰਣ ਵਿਨਿਆਸ (Spelling ਜਾਂ SP) ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (Language Usage ਜਾਂ LU) ਨਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 30, 25, 10 ਤੇ 25 ਮਿੰਟ (ਕੁੱਲ 90 ਮਿੰਟ) ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅੱਠਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਲਿਪਕ ਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਗਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Speed Test) ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Power Test) ਹਨ। ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੂੰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ, ਚਾਰ

ਨੋਟ ਜਾਂ ਛੇ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਉੱਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ VR + NA ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ (General Scholastic Aptitude) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਮਅੰਕ (Percentile Ranks) ਅਤੇ ਸਟੇਨਾਈਨ (Stanines) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਪਕੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਤੁਲ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਰਧਵਿਛੇਦ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਗੁਣਾਂਅੰਕ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਲਈ 79 ਤੋਂ 97 ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਲਈ 80 ਤੋਂ 97 ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲਈ ਦੇ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਵੈਧਤਾ (Predictive Validity) ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਵੈਧਤਾ (Concurrent Validity) ਗਿਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਿਦਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਿਤ ਗਰੇਡਾਂ ਨੂੰ DAT ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਵ ਦਰਸਾਏ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

- (i) VR + NA, LU ਅਤੇ VR ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਰੇਡਾਂ ਦਾ ਸਰਭ-ਉੱਤਮ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (ii) VR + NA, ਜਾਂ ਕੇਵਲ NA ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਗਣਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਰੇਡਾਂ ਦਾ ਸਰਵਉੱਤਮ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iii) VR + NA, VR, NA ਜਾਂ LU ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਰੇਡਾਂ ਦਾ ਸਰਵਉੱਤਮ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (iv) VR + NA, VR, NA ਜਾਂ LU ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਰੇਡਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (v) DAT ਦੇ ਸਰਵਉੱਤਮ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਰੇਡਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਗੁਣਾਂਅੰਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜ 40 ਤੋਂ 60 ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੀ।
- (vi) VR + NA ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਗੁਣਾਂਅੰਕ, 70 ਤੋਂ 85 ਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

23.5 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ (Special Aptitude Tests)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ/ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਯੰਤਰਕ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਸੰਗੀਤ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ, ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਚਿਕਤਸਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯੰਤਰਕ, ਸੰਗੀਤ, ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਚਿਕਤਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

- (i) ਸੀਸ਼ੋਰ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਪ੍ਰੀਖਣ
Seashore Measures of Musical Talent
- (ii) ਵਿੰਗ ਸੰਗੀਤ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪਰਮਾਪੀਕਰਤ ਪ੍ਰੀਖਣ
Wing standardized Tests of Musical Intelligence
- (iii) ਸੰਗੀਤ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ
Musical Aptitude profile
- (iv) ਹੋਰਨ ਕਲਾ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ
Horn Art Aptitude Inventory

- (v) ਮਿਅਰ ਕਲਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨੋਟ
 Meier Art Tests
- (vi) ਗਰੇਵਸ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਨਿਰਣਾ ਪ੍ਰੀਖਣ
 Graves Design Judgement Tests
- (vii) ਮਿਨਿਸੋਟਾ ਲਿਪਕ ਪ੍ਰੀਖਣ
 Minnesota Clerical Test
- (viii) ਯੰਤਰਕ ਬੋਧ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ
 Tests of Mechanical Comprehension
- (ix) ਚਿਕਤਸਾ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦਾਖਿਲਾ ਪ੍ਰੀਖਣ
 Medical College Admission Test
- (x) ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾਖਿਲਾ ਪ੍ਰੀਖਣ
 Law School Admission Test
- (xi) ਪੂਰਵ-ਯੰਤਰਕ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣ
 Pre-Engineering Ability Test

ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਲਾਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

- (i) ਯੰਤਰਕ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ - ਆਤਮਾਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ
- (ii) ਲਿਪਕ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ - ਕਿਰਨ ਗੁਪਤਾ
- (iii) ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਮਾਲਾ - ਕੇ. ਕੇ. ਅਗਰਵਾਲ
- (iv) ਅਧਿਅਨ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ - ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਾ
- (v) ਡੀ.ਏ.ਟੀ. ਦੇ ਰੂਪ ਐਲ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ - ਜੇ. ਐਮ. ਓਝ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. VR + NA ਜਾਂ ਕੇਵਲ NA ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਰੇਡਾਂ ਦਾ ਸਰਵਉੱਤਮ ਪੂਰਵ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. DAT ਦੇ ਸਰਵਉੱਤਮ ਉਪ-ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਰੇਡਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਗੁਣਾਂਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੀ।
3. ਸੀਸ਼ੋਰ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੰਤਰਕ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਰਾ ਨੂੰ ਹੈ।

ਚਿਕਤਸਾ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰਵ-ਚਿਕਤਸਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Pre Medical Test), ਯੰਤਰਕੀ ਉਪਾਧੀ ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦਾਖਿਲਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Admission Test), ਬੀ. ਐਡ. ਜਮਾਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੀ. ਐਡ. ਦਾਖਿਲਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (B.Ed. Admission Test) ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਦਾਖਿਲਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ (Law Admission Test) ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੀ ਹਨ।

ਨੋਟ

23.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਕਿਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - (i) ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ, (ii) ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਅਤੇ (iii) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ। ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਲਗਭਗ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੇਦਭਾਵ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲਗਭਗ ਲੜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਮਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਕਾਰਜ ਹੁਇਆ ਹੈ।

23.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ - ਰੁਝਾਨ, ਯੋਗਤਾ

23.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਹਿਤ ਸਮਝਾਓ।
2. ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਮਾਪ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਗਣਿਤ
2. 40 ਤੋਂ 60
3. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ
4. ਆਤਮਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ

23.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ-ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕੀ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-24: ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ (Individual Differences)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 24.1 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਸਰੂਪ (Meaning and Nature of Individual Difference)
- 24.2 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Individual Differences)
- 24.3 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Varieties of Individual Differences)
- 24.4 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ (Importance of the Knowledge of Individual Difference)
- 24.5 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factor Influencing Individual Differences)
- 24.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 24.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 24.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 24.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਵਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣ ਅਤੇ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਖਮ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਕੁੱਝ ਅੰਤਰ ਜਰੂਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਬਣਾਵਟ, ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਤਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਬਣਾਵਟ, ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਇਸ

ਨੋਟ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਰ ਫਰਾਂਸਿਸ ਗਾਲਟਨ (Galton) ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਿਅਰਸਨ (Pearson), ਕੈਟੇਲ (Cattell) ਅਤੇ ਟਰਮੈਨ (Terman) ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਮਰ, ਬੁੱਧੀ, ਰੁਚੀ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭਲੀਭਾਂਤ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਨਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਸ਼ੀਮਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ - “ਬਾਲਕ ਦੀ ਹਰੇਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ (ਭਿੰਨਤਾ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

24.1 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਸਰੂਪ (Meaning and Nature of Individual Difference)

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਸਰੀਰਕ ਗਠਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਬੁੱਧੀ, ਰੁਚੀ, ਸੁਭਾਅ, ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਜੁੜਵਾਂ ਭਾਈ-ਭੈਣਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ।

ਨੋਟਸ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਾ ਅੰਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅੱਜ ਸਾਡਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਪ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਸਕਿਨਰ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਪ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਿਹੜੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੇਲਰ ਸ਼ੀਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ‘ਸਰੀਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਰਥਾਵਾਂ, ਬੁੱਧੀ, ਉਪਲਬਧੀ, ਗਿਆਨ, ਰੁਚੀਆਂ, ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।” (Measurable differences have been shown to exist in physical size and shape, psychological functions, motor capacities, intelligence, achievement and knowledge, interests, attitudes and personality traits.)

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਪਲਬਧੀ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ

ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਛਣਾਂ (Traits) ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) ਵੰਸ਼ਕਰਮ, (2) ਪਰਿਆਵਰਣ।

(1) **ਵੰਸ਼ਕਰਮ**- ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਵਜਾਂ ਤੋਂ ਸੰਨਤਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਹੈ। ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) **ਪਰਿਆਵਰਣ**- ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਵਰਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪਰਿਆਵਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਿਆਵਰਣ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਜਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਆਵਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

24.2 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Individual Differences)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

(1) **ਵੰਸ਼ਕਰਮ (Heredity)** - ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗਾਲਟਨ, ਪਿਅਰਸਨ, ਟਰਮੈਨ, ਮੈਕਡੂਗਲ ਅਤੇ ਬਿਨੇ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਪਿੱਤਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਕਰਮਣ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ - ਜਿਆਦਾਤਰ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਨਤਾਨਾਂ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਨਤਾਨਾਂ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇੱਕ ਹੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਨਤਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕੁੱਝ-ਕੁੱਝ ਭਿੰਨ ਜਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(2) **ਵਾਤਾਵਰਣ (Environment)** - ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵਿਵਹਾਰ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਾਲਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਲਕ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਠੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਰਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਗਰਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਲਗਭਗ ਨਿਰਬਲ ਅਤੇ ਆਲਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(3) **ਉਮਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ (Age and Intelligence)** - ਬਾਲਕ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਜਾਤ ਸਮਰੱਥਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਮਰ ਅਤੇ ਪਰਿਆਵਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੂਰਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(4) **ਸਿਹਤ**- ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ, ਕੁੱਝ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਦੁਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਵੀ ਹੈ।

(5) **ਜਾਤ, ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ (Caste, Race and Nation)** - ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਬਰਾਹਮਣ ਜਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਅਨਸ਼ੀਲ, ਖੱਤਰੀ ਜਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਯੁੱਧਪ੍ਰੇਮੀ, ਸਾਹਸੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਜਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਓਪਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨੀਗਰੋ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੇ ਬਾਲਕ ਜਿਆਦਾ ਤੇਜ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੂਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਤਾਪੂਰਣ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

(6) **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ (Education and Economical Condition)** - ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਭਿਅਕ, ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਸਿੱਖਿਅਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(7) **ਲਿੰਗ-ਭੇਦ (Sex-Differences)** - ਬਾਲਕ ਬਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਰੀਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ-ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦੇ ਔਰ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ - ਬਾਲਕ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਕਠੋਰ, ਸਾਹਸੀ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਕੋਮਲ, ਦਿਆਲੂ, ਸ਼ਰਮਾਕਲ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਪ੍ਰੇਮੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(8) **ਪ੍ਰੋੜਤਾ (Maturity)** - ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ (Age) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਜਲਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਾਲ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਿਸੀ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਨ ਹੈ।

(9) **ਚਾਲਕ ਯੋਗਤਾ (Motor Ability)** - ਗਤੀ-ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਕਾਰਜ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗਤੀਵਾਹੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ (Motor skill) ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(10) **ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ (Background)** - ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਬਾਲਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਧਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(11) **ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ**- ਸਾਰੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੁੱਧੀ, ਕਲਪਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ, ਨਿਰਣਾ-ਸ਼ਕਤੀ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਉਮਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(12) **ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ**- ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰੋਧੀ, ਲੜਾਕੂ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਸਮੁੱਖ, ਸ਼ਾਂਤਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਸੰਵੇਗਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(13) **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Special Abilities)** - ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ-ਨਾ-ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਮਾਨਸਿਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਗਤੀਸੰਬੰਧੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਜਦ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਤਦ ਉਹ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਸਿੱਖਿਅਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(14) **ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ**- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਦੀ ਹੌਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਬਾਲਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(15) **ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ**- ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਗੁਣ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ-ਬਦਸੂਰਤ, ਮੋਟੇ-ਪਤਲੇ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਗਰ, ਕਠੋਰ, ਲੜਾਕੂ, ਵਿਨਮਰ, ਸ਼ਾਂਤਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੱਭਿਅਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ **ਗੈਰਿਸਨ ਤੇ ਹੋਰ** ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ- “ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਬੁੱਧੀ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਤੇਜਨ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬੁੱਧੀ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” (The difference among children may best be accounted for by variation in motivation, intelligence, maturation and environmental stimulation.)

24.3 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Varieties of Individual Differences)

ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭੇਦ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

(1) **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ (Physical Difference)** - ਸ਼ਰੀਰਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੂਪ-ਰੰਗ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਗਠਨ, ਭਾਰ, ਕਦ, ਯੌਨ-ਭੇਦ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਮੋਟੇ, ਕੁੱਝ ਪਤਲੇ, ਕੁੱਝ ਲੰਬੇ, ਕੁੱਝ ਗਿੱਠੇ, ਕੁੱਠ ਗੋਰੇ, ਕੁੱਠ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁੱਠ ਕਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੋਗਤਾ, ਬੁੱਧੀ, ਸੁਭਾਅ, ਪਰਿਵਰਤੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ (2) ਮਾਨਸਿਕ ਭਿੰਨਤਾ (Mental Difference) - ਮਾਨਸਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

- (ੳ) ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ।
- (ਅ) ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ।
- (ੲ) ਗਿਆਨ ਅਜਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ।
- (ਸ) ਰੁਚੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ।
- (ਹ) ਸੁਭਾਅ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ।

(ੳ) ਬੌਧਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ਾਲੀ, ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਕੋਈ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਂ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਮੂਰਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਉਦਾਰ ਦਿਲ, ਕੁੱਝ ਕਠੋਰ ਦਿਲ, ਕੁੱਝ ਹਸਮੁੱਖ, ਪ੍ਰਸੰਨਚਿਤ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਦਾ ਉਦਾ ਅਤੇ ਰੋਣੀ ਸੂਰਤ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪਰਿਵਰਤੀ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪਰਿਵਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਾ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਗਿਆਨ ਅਜਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅੰਤਰ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਲਬਧੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਜਮਾਤ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਰੁਚੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਕੁੱਝ ਬਾਲਕ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਵਿਅਸਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿੱਚ, ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਗਰ, ਉਦੰਡ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਰਮ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ (Introvert), ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ (Extrovert) ਪਰਿਵਰਤੀ ਦਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਭੇਦ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅੱਗੇ ਦੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ- ਪਹਿਲੇ ਸਫਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਕਾਰਨ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਗੁਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ (Trait Variability) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ - ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਔਸਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਤ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਔਸਤ ਤੋਂ ਨਿੱਚੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣ, ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ (Trait Variability) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

24.4 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ (Importance of the Knowledge of Individual Difference)

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਮਾਤ-ਸਿਖਲਾਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ੀਲ ਬਾਲਕ ਇਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਪੱਧਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ-

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ (✓) ਜਾਂ ਗਲਤ (×) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ-

1. ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ।
2. ਗ੍ਰਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਨਿਆਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗਾ।
4. ਪ੍ਰੋਫ਼ੁੱਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(1) **ਜਮਾਤ ਦਾ ਸੀਮਤ ਆਕਾਰ**- ਬਾਲਕ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ 20 ਜਾਂ 25 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾ ਹੋਣ। ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰੋਸ (Ross) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇੰਨੀ ਘੱਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੋਣ।”

(2) **ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ**- ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਰੂਪ ਸਮੂਹਾਂ (Homogeneous) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਉਮਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ-ਲਬਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤੇਜ, ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ (Sections) ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਮਾਤ-ਵੰਡ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(3) **ਪਾਠਕਰਮ-ਨਿਰਮਾਣ**- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ, ਸੁਭਾਵਕ ਯੋਗਤਾ (Aptitude), ਸੁਭਾਵਕ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਠਕਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਰਮ ਲਚੀਲਾ (Flexible) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਕਿਨਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ

ਨੋਟ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੋਣ, ਸੱਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠਕਰਮਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(4) **ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ-** ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਿਖਲਾਈ-ਪੱਧਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਪੱਧਰੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ।

(5) **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ-

(ੳ) ਡਾਲਟਨ ਯੋਜਨਾ, (ਅ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਯੋਜਨਾ, (ੲ) ਮਾਨਟੇਸਰੀ, (ਸ) ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, (ਹ) ਵਿਨੇਟਿਕਾ ਯੋਜਨਾ।

(Winnetia Plan) - ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ **ਕੋਰਲੇਟਨ ਵਾਸ਼ਬਰਨ (Corleton Washburn)** ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ **ਰੋਸ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਅਸਲ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਨਟੇਸਰੀ-ਪੱਧਰੀ ਜਾਂ ਡਾਲਟਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਟਾਸਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆਤੰਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ ਕਿ ਕੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪੱਚ ਜਾਂ ਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਦਿਓ।

(6) **ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ-** ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹਾਈ-ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਇੰਟਰ ਦੀ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(7) **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ-** ਵਿਅਦਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ‘ਜੀਵੀਕਾ ਕਮਾਉਣਾ’ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(8) **ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-** ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਸਮਰਥਾਵਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਨਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠਕਰਮ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਮਿਕ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਠਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੰਤਰ ਜਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗਣਿਤ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(9) **ਗ੍ਰਹਿਕਾਰਜ-** ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਕਾਰਜ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤੇਜ ਬੁੱਧੀ, ਅਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੇ ਸਰਲ ਗ੍ਰਹਿਕਾਰਜ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

(10) **ਵਿਦਿਆਲੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ-** ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ (Factors) ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(11) ਬਹੁਉਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ- ਬਾਲਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਉਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ, ਲੱਕੜੀ, ਚਮੜੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

24.5 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factor Influencing Individual Differences)

ਜੋਨ ਇਵੇਨਸਿਵਿਚ (Jhon Ivancevich) ਅਤੇ ਮਾਈਕਲ ਮੈਟਸਨ (Michael Mattson) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹਨ- ਜਨਸੰਖਿਅਕੀ, ਸਮਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਮਨੋਵਿਰਤੀ, ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਆਦਿ। ਅੱਗੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ-

1. **ਜਨਸੰਖਿਅਕੀ-** ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਨਸੰਖਿਅਕੀ ਕਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਉਮਰ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਕਾਰਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਠਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਿਅਤ ਯੁਵਕ ਹਨ ਅਤੇ ਬੇਹਤਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਬੇਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਅਕੀ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. **ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ-** ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਲ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੇਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਾਰਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਕਿਸੀ ਕਰਤਚਾਰੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਨੂੰ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਿੱਚ ਬੇਹੱਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

3. **ਧਾਰਣਾ-** ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਆਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੰਗਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਿਆਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਤੇਜਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਣਾ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮੀਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣ ਜੋ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।

4. **ਮਨੋਵਿਰਤੀ-** ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਕ ਜਿਵੇਂ-ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਕਾਰਕ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦੇ ਗਠਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮਹੌਲ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ।

5. **ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ-** ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਗੁਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਹਨ ਇਹ ਇੱਕ ਤੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦ ਕਿਸੀ ਸੰਗਠਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁੱਝ ਅਲੱਗ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਿਰਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਪਹਿਲੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਆਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਨ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀ

ਨੋਟ ਤੋਂ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਉਹ ਸਿੱਖਣ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਸਿਖਲਾਈ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

24.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਰ ਫਰਾਂਸਿਸ ਗਾਲਟਨ (Galton) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਿਅਰਸਨ (Pearson), ਕੈਟੇਲ (Cattell) ਅਤੇ ਟਰਮੈਨ (Terman) ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਉਚਿਤ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ।
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੇਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਗਠਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਬੁੱਧੀ, ਰੁਚੀ, ਸੁਭਾਅ, ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਹੈ।
- ਸਕਿਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅੱਜ ਸਾਡਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।” ਸਕਿਨਰ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ- (1) ਵੰਸ਼ਕਰਮ, (2) ਪਰਿਆਵਰਣ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ- ਵੰਸ਼ਕਰਮ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਉਮਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ, ਸਿਹਤ, ਜਾਤ, ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ, ਲਿੰਗ-ਭੇਦ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਗਤੀਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ, ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸੰਵੇਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ।

24.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਵਿਚਲਨਸ਼ੀਲਤਾ- ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹੋਦਾ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ

24.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
2. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਝਾਓ।
3. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਓ।
5. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (✓) 2. (×) 3. (×) 4. (✓)

24.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਨੋਟ

ਬੁਕਸ

1. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ-ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਐਚ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-25: ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ (Mental Health)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 25.1 ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Mental Health)
- 25.2 ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Mental Hygiene)
- 25.3 ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ
(Factors which Adversely Affect Child's Mental Health)
- 25.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 25.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 25.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 25.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਮਨ ਸਿਹਤਮੰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੱਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਸਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਟਿਲ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਦਮ-ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝੋਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝੋਜਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਅੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖਲਾਈ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟਸ

ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਪਾਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

25.1 ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Mental Health)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

1. **ਹੇਡਫੀਲਡ (Headfield)** - “ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਠਜੋੜ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ।” (In general terms we may say that mental health is the full harmonious functioning of the whole personality)
2. **ਲੈਡੇਲ (Ledell)** - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਵਾਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮੰਜਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ।” (Mental health means the ability to make adequate adjustments to the environment on the plane of reality.)
3. **ਕੁਪੁਸਵਾਮੀ (Kuppuswamy)** - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਮਹੱਤਵਕਾਂਖਿਆ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਾਤਵਿਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ।” (Mental health means, the ability to balance feelings, desires, ambitions and ideals in one's daily. It means the ability to face and accept the reality of life.)

25.2 ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Mental Hygiene)

ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ, ‘ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗ’ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜਾਂ ਨਿਰੋਗ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

1. **ਡਰੇਵਰ (Drever)** - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਰੱਖਣ ਦੇ ਉਪਾਅ ਕਰਨਾ।” (Mental hygiene means investigation of the laws of mental health and taking of measures for its preservation.)
2. **ਹੇਡਫੀਲਡ (Headfield)** - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਿਵਸਥਾਪਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ।” (Mental hygiene is concerned with the maintenance of Mental health and the prevention of mental disorder.)
3. **ਕਰੋ ਅਤੇ ਕਰੋ (Crow and Crow)** - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕੱਲਿਆਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Mental hygiene is a Science that deals with the human welfare and pervades all fields human relationships.)

ਨੋਟ ਏ.ਜੇ. ਰੋਜਾਨਓਫ (Rojanoff A.J.) - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” (Mental hygiene endeavours to aid people toward of troubles as well as furnish ways to handling troubles.)

ਕਾਲਸਨਿਕ (Kolesnik) - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (Mental hygiene is a set of conditions which enable a person to live at peace with himself and others.)

ਵੇਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (Webster's Dictionary) ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਾਗਲਪਨ ਅਤੇ ਸਨਾਯੂ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਲਾਈ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਪਾਇਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਅਧਿਯਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

25.3 ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors which Adversely Affect Child's Mental Health)

ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਕ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. **ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-** ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਜਿਵੇਂ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਸਨਾਯੂ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-** ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਰੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮੱਜਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-** ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਦੁਰਘਟਨਾ ਜਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਉਚਿਤ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣੋ-

1. ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-
“ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕੱਲਿਆਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
(ੳ) ਹੇਡਫੀਲਡ (ਅ) ਕਰੋ ਅਤੇ ਕਰੋ (ੲ) ਡਰੇਵਰ

2. “ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦਾ ਪੂਰਣ ਸਮੰਜਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਨੋਟ
- (ੳ) ਲੈਡੇਲ (ਅ) ਕ੍ਰਪੁਸਵਾਮੀ (ੲ) ਹੇਡਫੀਲਡ
3. “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਵਾਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਜਰੂਰੀ ਸਮੰਜਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ।”
- (ੳ) ਵੇਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (ਅ) ਲੈਡੇਲ (ੲ) ਡਰੇਵਰ

4. ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ- ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ-

- (ੳ) ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ - ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੜਾਈ-ਝਗੜਾ ਜਾਂ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਿਰਧਨਤਾ - ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਉਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ, ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ੲ) ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ- ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਡਾਂਟ-ਫਟਕਾਰ ਪੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਅਣਉਚਿਤ ਪੱਖਪਾਤ- ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਪਿਆਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਇਖਰਾ ਦੇ ਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾਯੁ ਪਰਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (ਹ) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਮਤਾ- ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਇਕਲੌਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਮੀਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ਕ) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ- ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉੱਚੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਦਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਾਨੀਆਂ ਉਠਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ-ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਕੇ, ਕਲਪਨਾ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਸੰਸਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਨਾਯੂਮੰਡਲ (Nervous System) ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨਾਯੂ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

‘ਸਿਹਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਹਤ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

5. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਨ- ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ

ਨੋਟ

ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਤਨਾਅ, ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ, ਚਿੰਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਦੂਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਥਕਾਨ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

6. ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ- ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਲਹ, ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ-ਚੋਰੀ, ਝੂਠ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਆਦਿ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼, ਕਲਹ, ਆਚਰਣਹੀਣਤਾ ਆਦਿ ਦੁਰਗੁਣ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਧਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਨ ਵਰਗ ਦੀ ਦੂਰੀ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼, ਅਸਹਿਯੋਗ ਆਦਿ-ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਕਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

7. ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵੀ ਅਣਚਾਹਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

- (ੳ) **ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ-** ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਾਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਡਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) **ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਪਾਠਕਰਮ-** ਜੇਕਰ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕਰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਕਦਾ ਚਿੰਤਿਤ ਅਤੇ ਭੈਭੀਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਗ ਮਿਲੇਗਾ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਹ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- (ੲ) **ਅਣਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀਆਂ-** ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਅਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਦ ਕੁੱਝ, ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) **ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਪ੍ਰੀਖਿਆ - ਪ੍ਰਣਾਲੀ -** ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੀ ਵਾਤਵਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਕਈ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯੋਗ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਕਿਮਸਤ ਦੇ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਬਾਲਕ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਬਾਲਕ ਨਿਰਉਤਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਬਾਲਕ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਲਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ।
- (ਹ) **ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ-** ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

- (ਕ) **ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ**- ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਲਾਕ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਦੰਡ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਡਾਂਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਜਿਆਦਾ ਉਗਰ ਅਤੇ ਉਦੰਡ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਦਾ ਡਰੇ ਜਿਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

25.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਮਨ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।
- ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ (Adjust) ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਅੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ, ‘ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗ’ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜਾਂ ਨਿਰੋਗ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵੇਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (Webster's Dictionary)** ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਗਲਪਨ ਅਤੇ ਸਨਾਯੂ ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪਨਪਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।”
- ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਲਾਈ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

25.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ-ਜ਼ਰੂਰਤ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣਾ।

25.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਉਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
3. ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ਅ) 2. (ੲ) 3. (ਅ)

25.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਜੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।

ਇਕਾਈ-26: ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Meaning and Characteristics of Stress)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 26.1 ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
(Meaning and Characteristics of Stress)
- 26.2 ਤਨਾਅ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (Reactions to Stress)
- 26.3 ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ
(Factors Influencing Reactions to Stress)
- 26.4 ਤਨਾਅ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Stress)
- 26.5 ਤਨਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸਰੋਤ (Sources or Causes of Stress)
- 26.6 ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ (Strategies for Coping Stress)
- 26.7 ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ (Management of Stress)
- 26.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 26.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 26.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 26.11 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਤਨਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਤਨਾਅ ਦਾ ਮਾਪ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਤਨਾਅ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਦ ਕਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਦ ਤੱਥ ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਸਦਾ ਮਾਭ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

26.1 ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Meaning and Characteristics of Stress)

ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ (stress) ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੋਧਾਂ ਤੋਂ ਇਹ

ਨੋਟ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਗਭਗ 75% ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਤਨਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਦਿਲ ਦੇ ਰੋਗ ਅਤੇ ਕੈਂਸਰ ਜਿਹੇ ਜਾਨਲੇਵਾ ਰੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਨਾਅ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (i) ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਉਤੇਜਕ (stimulus) ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ (event) ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਨਾਅ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੁਕੰਪ, ਅੱਗਜਨੀ, ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਪ੍ਰੀਯਜਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭੌਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਆਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਸੇਧਕ (stressor) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (response) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚਿੰਤਾ, ਕਰੋਧ, ਆਕਰਮਕਤਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੇਟ ਦੀ ਗੜਬੜੀ, ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਖੂਨ ਵਹਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਆਦਿ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈਨਸ ਸੇਲੀ¹ (Hans Selye, 1979) ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ - “ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਜਰੂਰਤਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (nonspecific response) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੇਲੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸੇਧਕ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਉਤੇਜਕ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (iii) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਸਮੂਹ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ (relationship) ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਾਗਮ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ ਉਪਾਗਮ (transactional approach) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਨਾਅ ਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕੀ ਦੈਹਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਰਫ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ ਉਪਾਗਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਆਪਣੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਉਪਾਗਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਅ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ) ਦੇ ਵਿੱਚ

1. “Stress refers to nonspecific response of the body to any demand made upon it.”

-Hans Selye: The stress of life, 1979, p.40

ਇੱਕ ਖਾਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਗਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਲੇਜ਼ਾਰਸ ਅਤੇ ਫੋਲਕਮੈਨ (Lazarus and Folkman, 1984) ਅਤੇ ਟੇਲਰ (Taylor, 1991) ਰਹੇ ਹਨ।

ਲੇਜ਼ਾਰਸ ਅਤੇ ਫੋਲਕਮੈਨ (Lazarus and Folkman), ਟੇਲਰ (Taylor) ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਗਨ, ਕਿੰਗ, ਵਿਸਜ਼ ਅਤੇ ਸਕੋਪਲਰ¹ (Morgan, King, Weisz and Schopler, 1986) ਨੇ ਤਨਾਅ ਦੀ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ- “ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਦੈਹਿਕ ਮੰਗਾਂ (ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਕਸਰਤ, ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਤਾਪਕਰਮ ਆਦਿ) ਜਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਚਮੁੱਚ ਹਾਨੀਕਾਰਕ, ਅਨਿਯੰਤਰਣ ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਨਿਪਟਣ (coping) ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੁਡ ਤੇ ਵੁਡ² (Wood and Wood, 1999) ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਜਿਆਦਾਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੈਹਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਨਾਅ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਨ ਜਾਂ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਰੂਪ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਬੇਰੋਨ³ (Baron, 1992) ਨੇ ਵੀ ਤਨਾਅ (stress) ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਇਸੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ- “ਤਨਾਅ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੈਹਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਘਟਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਘਟਤ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨੋਂ ਵਿਸਤਰਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਤਨਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਨਾਨੀਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੀਆਂ।

1. ਤਨਾਅ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤੱਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (multi-facted process) ਹੈ ਜੋ ਆਸੇਧਕਾਂ (stressors) ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੈ।
2. ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਘਟਨਾਵਾਂ (negative events) ਜਾਂ ਦੁਰਭਾਗਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਸਵੀਕਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ (positive events) ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਕਿਸੀ ਉੱਚ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਣਾ, ਅੱਛੇ ਪਦ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲਣਾ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨੀ (physiologist) ਹੈਨਸ ਸੇਲੀ ਨੇ ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ- ਸਵੀਕਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ (positive stress) ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਯੂਸਟਰੇਸ (eustress) ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਡਿਸਟਰੇਸ (distress) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤੱਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. “We will define stress as an internal state which can be caused by physical demands on the body (diseased conditions, exercise, extremes of temperature and and like) or by environmental and social situations which ae evaluated as potentially harmful, uncontrollable or exceeding our resources for coping”.

-Morgan, King, Weisz and Schopler, Introduction to Psychology, 1986, p. 321.

2. “Most psychologists define stress as the physiological and psychological response to a condition that threatens or challenges the individual and requires some from of adaptation or adjustment.”

-Wood and Wood : The World of Psychology, 1999, p. 469.

3. “Stress is many-facted process that occurs in us in response to events that disrupt or threaten to disrupt our physical or psychological functioning.”

-Baron : Psychology, 1992, p. 443

- ਨੋਟ
3. ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪਰਸਿਥਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 4. ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (psychological) ਅਤੇ ਚੈਹਿਕ (physiological) ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੇਚੈਨੀ (disturbance) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 5. ਤਨਾਅ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਖਤਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲੇਗਾ ਜਾਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲੇਗਾ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਪਰਸਿਥਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਚੈਹਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਘਟਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

26.2 ਤਨਾਅ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (Reactions to Stress)

ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ (stress) ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (React) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

- (i) ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਨਾਅ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ (psychological) ਅਤੇ ਚੈਹਿਕ (physiological) ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (reactions) ਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਨਾਅ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੰਤਰਕ ਤੰਤਰ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਭਾਵ-ਹਾਈਪੋਥੈਲਮਸ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਤੰਤਰਕ ਤੰਤਰ (autonomic nervous system) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗ ਤੇ ਅਭੀਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਿਸਾਵ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਨਾਅ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚੈਹਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਤਨਾਅ ਚੈਹਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ (mind) ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ (body) ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (reactions) ਕਾਫੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਤਨਾਅ ਦਾ ਹਰੇਕ ਸਰੋਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਜਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (coping reactions) ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (general reaction) ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਾਈਪੋਥੈਲਮਸ, ਏਡਰੀਨਲ ਗਰੰਥੀ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਤੰਤਰਕ ਤੰਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੰਪੀ ਤੰਤਰ (sympathetic system) ਦੇ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (ੳ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (Psychological reactions)
- (ਅ) ਚੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (Physiological reaction)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਮ ਹੈ-

- (ੳ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (Psychological reactions) : ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਨ (disruption) ਜਾਂ ਹੀਣਤਾ ਪਾਈ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਘਟਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ

1. **ਸੰਗਿਆਨਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ (Cognitive impairment)** : ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਗਿਆਨਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ (cognitive impairment) ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰਤਾ (concentration) ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਧਾਨ ਵਿਸਤਾਰ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਅਵਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪਲਭੰਗੁਰਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਗਿਆਨਕ ਕਾਰਜ (cognitive functioning) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸ਼ੋਧਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੈਟਰਨ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਤਰਕ ਅਤੇ ਚੁਕੰਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਸਤਰਕ ਅਤੇ ਚੁਕੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਆਕਰਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਆਕਰਮਕਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਕਰਮਕਤਾ ਦੇ ਸਪੂਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆਨਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਵੈਕਲਪਿਕ ਸਾਧਨਾਂ (alternative means) ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ (rigidity) ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਸੰਵੇਗਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ (Emotional responses)** - ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਗਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਣਾਤਮਕ ਸੰਵੇਗਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ (negative emotional responses) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਗਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ-

(i) **ਚਿੰਤਾ (Anxiety)** - ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਸੰਵੇਗਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਚਿੰਤਾ (anxiety) ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਪ੍ਰੀਯ ਸੰਵੇਗਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਡਰ, ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਸਾਧਾਰਣ (normal) ਜਾਂ ਮਨੋਰੋਗ (neurotic)। ਸਾਧਾਰਣ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਾਯੋਜੀ (adaptive) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਰੋਗ ਚਿੰਤਾ (neurotic anxiety) ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਨਿਪਟਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਸਹਾਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ (Freud) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਚੇਤਨ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ (unconscious conflict) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਕਰੋਧ ਅਤੇ ਆਕਰਮਕਤਾ (Anger and Aggression)** - ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਵੇਗਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (anger) ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਕਰਮਕ ਵਿਵਹਾਰ (aggressive behaviour) ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਕ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਮਕ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚੇ (goal object) ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ (frustration) ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਫਲਤਾ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਮਣ-ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਟਿੱਚਾ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਆਰਮਕਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਟਿੱਚਾ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸਰੋਤ (sources) ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਉੱਤੇ ਆਕਰਮਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਰੋਧ (anger) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਕਰਮਕਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਫਲਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰੋਤ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਕਰਮਕਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਕਰਮਕਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਕਰਮਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਆਕਰਮਕਤਾ (displaced aggression) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਸਮਾਨ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ (empathy and depression)** - ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋਧ ਅਤੇ ਆਕਰਮਕਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਠੀਕ ਉਸਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਨ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ ਵਾਲੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (depressive tendency) ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਫਲਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (reaction) ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਮਕਤਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਦੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਪਰਵਿਰਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਦ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਚਾਰ (helpless) ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਲਾਚਾਰੀ (learned helplessness) ਦੇ ਸੰਪਰਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੈਲਿਗਮੈਨ (Seligman) ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

(ਅ) **ਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (physiological reaction)** - ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (physiological reactions) ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਘਿਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੇਟ ਦੀ ਗੜਬੜੀ, ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋਣਾ, ਸਾਹ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (physiological reactions) ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (physiological reactions) ਨੂੰ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਦੋ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

1. **ਅਪਾਤਕਾਲੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ (emergency responses)** - ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਪਾਤਕਾਲੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ (emergency responses) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਿਗਰ (liver) ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਦਾ ਉਤਸਰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ (hormones) ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਰਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਲ, ਖੂਨ ਵਹਾਅ ਅਤੇ ਸਾਹ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਰ ਅਤੇ ਸਲੇਸ਼ਮ (mucus) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਫੇਫੜੇ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਹਵਾ ਦਾਖਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਆਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਡੋਰਫਿਨਸ (endorphins) ਜੋ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਦਰਦਨਾਸ਼ਕ ਹੈ, ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਤਹੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖੂਨ ਨਲੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਕੁੱਝ ਕਟ-ਫਟ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਖੂਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਪਲੀਹਾ (spleen) ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਕਣ ਦਾ ਉਤਸਰਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਆਕਸੀਜਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੱਡੀ ਮਿੱਝ (bone marrow) ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਫੇਦ ਖੂਨ ਕਣ ਦਾ ਉਤਸਰਜਨ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸੰਕਰਮਣ (infection) ਨਾਲ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪਟ ਸਕੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪਾਤਕਾਲੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਯੋਜਨ (adjustment) ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੈਹਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਨਾੜੀ ਤੰਤਰ (autonomic nervous system) ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਿਸਾਵ ਗਰੰਥੀ (endocrine gland) ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਏਡਰੀਨਲ ਗਰੰਥੀ ਅਤੇ ਬਲਗਮ ਗਰੰਥੀ (pituitary gland) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਨਾੜੀ ਤੰਤਰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਹਾਈਪੋਥੈਲੇਮਸ (hypothalamus) ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੈਹਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਜੋ ਜਟਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਹੀ-ਨਾਲ ਜਨਮਜਾਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਕੈਨਨ (Cannon, 1920) ਨੇ 'ਲੜੇ ਜਾਂ ਭੱਜੋ ਅਨੁਕਿਰਿਆ' (fight or flight response) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਲੜਨ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਲੀ (Selye, 1979) ਨੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (alarm response) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਲੜਨ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਸਾਧਾਰਣ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਹਿ-ਲੱਛਣ (General Adaptation Syndrome or GAS) - GAS ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਸੇਲੀ (Selye, 1979) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੇਲੀ ਨੇ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੈਹਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ (physiological changes) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਸੇਲੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸੇਧਕਾਂ (stressors) ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਕਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। GAS ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ (stages) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਹੈ-

- (i) ਚੇਤਾਵਨੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (Stage of alarm reaction)
- (ii) ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (Stage of resistance)
- (iii) ਮੁੱਕਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (Stage of exhaustion)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

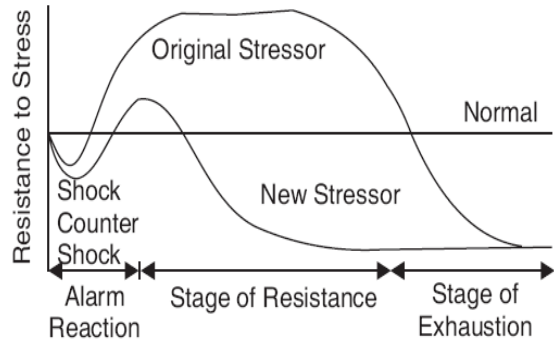
- (i) **ਚੇਤਾਵਨੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (Stage of alarm reaction) -** ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਸੇਧਕ (stressor) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (alarm reaction) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਸੇਧਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤਤਕਾਲਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (immediate response) ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੰਪੀ ਨਾੜੀ ਤੰਤਰ (sympathetic nervous system) ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਸੇਧਕ ਦੀ ਚੁਨੌਤੀ ਜਾਂ ਧਮਕੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਪ-ਅਵਸਥਾਵਾਂ (substages) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਸਦਮਾ ਅਵਸਥਾ (shock phase) ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਦਮਾ ਅਵਸਥਾ (countershock phase)। ਆਘਾਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਵਰੋਧਕ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋਣ ਤੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਦਮਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਤਾਪਕਰਮ ਅਤੇ ਖੂਨ ਵਹਾਅ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਸੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਦਮਾ ਅਵਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਨੋਟ

ਅਪਾਤਕਾਲੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ, ਖੂਨ ਵਹਾਅ ਅਤੇ ਸਾਹ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸੇਪਕ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੀ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ (resistance capacity) ਵਧਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਚਿੱਤਰ 26.1 ਵਿੱਚ ਉਪਰੀ ਵਕਰ (curve) ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਆਸੇਪਕ (original stressor) ਦੇ ਹਨ, ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਦਮਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਕਰ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

(ii) ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (Stage of resistance) - ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਸੇਪਕ

(stressor) ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ GAS ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਭਾਵ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰੀਰ ਆਸੇਪਕ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਵਰੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ (hormones) ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਦੇ ਸਹਾਰੇ

ਚਿੱਤਰ 26.1 ਸਾਧਾਰਣ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਹਿ-ਲੱਛਣ (GAS)

ਸ਼ਰੀਰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਆਸੇਪਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਗਮ ਗਰੰਥੀ (pituitary gland) ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੋਸ਼ਿਕਾਵਾਂ (cells) ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਖੂਨ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਏਡਰੋਨੋਕੋਰਟਿਕੋਟਰੋਪਿਕ (adrenocorticotrophic ACTH) ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਤਸਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ACTH) ਦਾ ਰਿਸਾਵ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਕੋਰਟਿਕੋਟਰੋਪਿਨ ਰੀਲੀਜ਼ਿੰਗ ਫੈਕਟਰ (corticotropin-releasing factor) ਜਾਂ CRF ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਹਾਈਪੋਥੈਲਮਸ (hypothalamus) ਦੁਆਰਾ ਉਤਸਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਸੇਪਕ (stressors) ਨਾਲ ਹਾਈਪੋਥੈਲਮਸ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ CRF ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਬਲਗਮ ਗਰੰਥੀ (pituitary gland) ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ACTH ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ACTH ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਸੇਪਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸਤਰ (resistance level) ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ACTH ਏਡਰੀਨਲ ਗਰੰਥੀ ਦੇ ਕਾਰਟਕਸ (cortex) ਨੂੰ ਵੀ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਰਟਿਸੋਲ (cortisol) ਨਾਮ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਆਸੇਪਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਦਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਤਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਆਸੇਪਕ (stressor) ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਆਸੇਪਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਆਸੇਪਕ (new stressor) ਦੇ ਵਕਰ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(iii) ਮੁੱਕਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (Stage of exhaustion) : GAS ਦੀ ਤਿੱਜੀ ਅਵਸਥਾ ਮੁੱਕਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (stage of exhaustion) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਆਸੇਪਕ (original stressors) ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਆਸੇਪਕ (new stressors) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਥਿਲਨ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਸੇਧਕ-ਉਤਪੰਨ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ (stressor-induced hormones) ਦਾ ਸਤਰ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੇਟ ਦਾ ਜ਼ਖਮ (stomach ulcer), ਦਮਾ, ਉੱਚ ਖੂਨ ਵਹਾਅ, ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਮਧੂਮੇਹ (diabetes) ਆਦਿ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਸੇਧਕਾਂ (stressors) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਲਕਿ ਚੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਸੇਧਕਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

26.3 ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors Influencing Reactions to Stress)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਾ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. **ਪੂਰਵ ਅਨੁਭੂਤੀ (Prior experience)** - ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੋਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਕਿਸੀ ਉਗਰਵਾਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਿਸੀ ਅਫਸਰ ਦਾ ਚੌਥੀ ਬਾਰ ਤੈਨਾਤੀ (posting) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2. **ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ (Social support)** - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਦੋਸਤ, ਆਸ-ਪੜੋਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਿਥਿਤੀ ਜਾਂ ਆਸੇਧਕਾਂ (stressors) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹੇਲਰ, ਸਵਿਨਡਲ ਅਤੇ ਡੂਸੇਨਬਰੀ (Heller, Swindle and Dusenbury, 1986) ਨੇ ਇਹ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤਨਾਅ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵਾਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਠੀਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾ, ਉਦਾਸੀ (depression) ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (health problems) ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ - ਡੀਊ, ਰੈਗਨੀ ਅਤੇ ਨਿਮੋਰਵਿਕਜ਼ (Dew, Ragni and Nimorwicz, 1990) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਕਿ ਏਡਸ (AIDS) ਰੋਗ ਨਾਲ ਗਰਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਜਾਨਲੇਵਾ ਸਰੂਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ ਚਿੰਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਉਸ ਪਰਸਿਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਦਿਖੀ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੇਂਡਲ-ਟੈਕੇਟ (Kendall-Tackett, 1993) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਪਰਸਿਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰ ਹੋਈਆਂ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਿਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਕਿ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਦਾ ਬੋਝ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਡੰਘੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪੇਨਬੇਕਰ ਅਤੇ ਵਿੱਲ (Pennebaker and Beall, 1986) ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਰ ਰਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਸਦਮਾਜਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ (traumatic events)

ਨੋਟ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ 15 ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਭਾਵਾਂ (feelings) ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਦਮਾਜਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦਾ ਵਹਾਅ ਵੀ ਥੋੜਾ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਫਿਰ 6 ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਣਾਤਮਕ ਭਾਵਾਂ (negative feelings) ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰ ਸਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਭਵਿੱਖਸੂਚਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Predictability and control) : ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਸੂਚਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਵਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਪਸਟੀਨ ਅਤੇ ਰੋਊਪੇਨਿਯਨ (Epstein and Roupelian, 1970) ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਬਾਰੰਬਾਰਤਾ ਨੂੰ ਗਿਣਨਾ ਸੀ। ਦੱਸ-ਦੱਸ ਵਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 95% ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਸਦਮਾ (electric shock) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 50% ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਸਦਮਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਿੱਜੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਿਰਫ 5% ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਜਲੀ ਸਦਮੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੱਜੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਸਦਮੇ ਦੀ ਭਵਿੱਖਸੂਚਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸ਼ਚਤਾ (uncertainty) ਘੱਟ ਸੀ ਜਦਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸਦਮੇ ਦੀ ਭਵਿੱਖਸੂਚਕਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਤਿੱਜੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸਦਮਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਦੋਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੰਪੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਉਤੇਜਨ (sympathetic autonomic arousal) ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਵ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਏਬੋਟ ਸਕੋਯੇਨ ਅਤੇ ਬਾਡੀਆ (Abbott, Schoen and Badia, 1986) ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤਨਾਅ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਭਵਿੱਖਸੂਚਕ ਤਨਾਅ (predictable tension) ਅਣਭਵਿੱਖਸੂਚਕ ਤਨਾਅ (unpredictable tension) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਲਾਅਪੂਰਣ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਸੰਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕ (Cognitive factors) : ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ ਲੇਜ਼ਾਰਸ (Lazarus, 1982) ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਚਿਆ ਤਨਾਅ ਉਤੇਜਕ ਵੰਗ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੋਥ ਅਤੇ ਕੋਹਨ (Roth and Cohen, 1986) ਨੇ ਆਸੇਧਕਾਂ (stressors) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਧਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ (styles) ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਸੁਗ੍ਰਾਹਕ (sensitizers) ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰਕ (repressors)। ਸੁਗ੍ਰਾਹਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਦਮਨਕਾਰਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਦਮਨਕਾਰਕ ਲੋਕ ਘੱਟ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਵੰਗ ਨਾਲ ਨਿਪਟ ਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਮੱਜਸ (long-term coping) ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਖੋ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਲਰ ਅਤੇ ਮੋਰਗਨ (Miller and Morgan, 1983)

ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਰੋਧਕਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੂਚਨਾ ਉਲਪਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ (repressive style) ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਗ੍ਰਾਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸੁਗ੍ਰਾਹੀ (sensitizers) ਸਨ, ਨੂੰ ਜਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਰਜਰੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਘੱਟ ਤਨਾਅ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਪਰੰਤੂ ਦਮਨਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

5. ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ (Type A Personality) : ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਰੀਡਮੈਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੇਨਮੈਨ (Friedman and Rosenman, 1957), ਡਾਇਮੰਡ (Diamond, 1982) ਅਤੇ ਮੈਥਯੂਜ਼ (Matthews, 1982) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (i) ਉੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਕਾਰਜ, ਖੇਡਕੁੱਦ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਉਰਜਾ ਦਿਖਾਉਣਾ।
- (ii) ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨਾ, ਸਮੇਂ-ਅਤਿ-ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ (time urgency) ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਦੋ ਕਾਰਜ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਿਖਾਉਣਾ।
- (iii) ਵਰਕਏਹੋਲਿਕ (Workaholic) ਅਤੇ ਆਰਾਤ ਦੇ ਲਈ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲੈਣਾ।
- (iv) ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ
- (v) ਆਵੇਗਸ਼ੀਲਤਾ (impulsivity), ਡਾਹ (hostile) ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਭਗ ਆਰਮਣਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਉਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਬੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ (Type B Personality) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਰੂਪੀ ਦਿਲ ਰੋਗ (Coronary Heart Disease or CHD) ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋਖਿਮ ਕਾਰਕਾਂ (risk factors) ਦੇ ਕਾਰਨ CHD ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਉੱਚ ਖੂਨ ਵਾਹ (high blood pressure) ਅਤੇ ਕੋਲੇਸਟਰੋਲ ਦਾ ਉੱਚ ਸਤਰ (high level of Cholesterol)। ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਦੈਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇਨੇਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Haynes et. al., 1980) ਅਤੇ ਮੈਥਯੂਜ਼ (Mathews, 1982) ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਉੱਚ ਖੂਨ ਵਹਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਲਿਅਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Williams et. al. 1992) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਇਪਾਈਨਫਰਾਈਨ (epinephrine) ਅਤੇ ਨੋਰਇਪਾਈਨਫਰਾਈਨ (norepinephrien) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਕਾਲੀ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਵਹਾਅ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਕੋਲੇਸਟਰੋਲ ਪਲੇਕ (Cholesterol plaque) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧਮਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੜਾਪਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ CHD ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

26.4 ਤਨਾਅ ਦਾ ਮਾਪ (Measurement of Stress)

ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਸਫਲ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਨੋਟ

1. **ਆਤਮ-ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਧੀ (Self-report method)** - ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਵੇਗਕ ਤਕਲੀਫ, ਉਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ (severity) ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸੂਚਕਾਂ (indices) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਨਾਅ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਲਮਸ ਅਤੇ ਰਾਹੇ (Holmes and Rahe, 1967) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰਸਮਾਯੋਜਨ ਰੇਟਿੰਗ ਮਾਪ (Social readjustment rating scale), ਨੂਤਨ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸੂਚੀ (schedule of recent experiences) ਅਤੇ ਕੈਨਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Kanner et. al; 1981) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਤ 'ਹਾਸਲੇ' ਮਾਪ (Hassles scales) ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਆਤਮ-ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਧੀਆਂ (Behavioural methods)** - ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦਾ ਮਾਪ ਇਸ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ।

3. **ਦੈਹਿਕ ਸੂਚਕ ਵਿਧੀ (Physiological indices method)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦਾ ਮਾਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਰਸਾਇਣਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਟਕੋਲਾਮਾਈਨਜ਼ ਅਤੇ 17 ਹਾਈਡਰੋਕੋਰਟੀਕੋਸਟੀਰੋਇਡਸ (17-hydroxycorticosteroids) ਦਾ ਖੂਨ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮੂਤਰੀ ਸਤਰ (urinary level) ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਨਾਅ ਦਾ ਮਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰਕੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦੋਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸੋਚ-ਸਮਝਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

- (i) ਪਹਿਲੀ ਵਿਧੀ ਜੋ ਆਤਮ-ਰਿਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਭਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਛੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤਨਾਅ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਭਿੰਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹਰਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਨਾਅ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਭੀਪ੍ਰੇਰਣ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਸੰਗਿਆਨਕ ਦਾਬ (cognitive strain) ਅਤੇ ਥਕਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੈਹਿਕ ਸੂਚਕਾਂਕ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਮਝਯ ਉਪਕਰਣ ਖਰੀਦੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਨਾ ਸਚਮੁੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਵੇਗਾ।
- (iv) ਜੀਵ-ਰਸਾਇਣਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਮਾਪਣਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਕੋਟਕੋਲਾਮਾਈਨ ਰਿਸਾਵ (catecholamine secretion) ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਨਾਅ ਮਾਪਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਖਾਮੀਆਂ (limitation) ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੌਮ (Baum, 1982) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਅ ਦੇ ਸਹੀ ਮਾਪ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਪਕਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਣ।

26.5 ਤਨਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸਰੋਤ (Sources or Causes of Stress)

ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਯਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ

1. ਧਮਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਲੇਸਟਰੋਲ ਦੇ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਥੱਕੇ ਨੂੰ ਪਲੇਕ (Plaque) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ-

1. ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ (stressful life events)
2. ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ (conflict of motives)
3. ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀ ਉਲਝਨ (daily hassles)
4. ਕਾਰਜ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ (work-related sources)
5. ਪਰਿਆਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰੋਤ (environmental sources)

1. ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ (stressful life events) - ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸੁਖਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਦੁਖਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਰੂਰਤ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਨਰਸਮਾਯੋਜਨ (re-adjustment) ਕਰਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਨਾਅ (stress) ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਦੈਹਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਕ ਵਿਕਾਰ (emotional disorders) ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਲਮਸ ਅਤੇ ਰਾਹੇ (Holmes and Rahe, 1967) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਪ (scale) ਭਾਵ ਮਾਤਰਾ ਉਤਪਾਦਨ (magnitude production) ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰਸਮਾਯੋਜਨ ਰੇਟਿੰਗ ਮਾਪ (social Re-adjustment rating scale or SRRS) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 43 ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਮੌਤ, ਤਲਾਕ, ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲਗਾਵ (marital separation), ਵਿਆਹ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਸਦੱਸ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ, ਛੁੱਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਕਿਸੀ ਡੂੰਘੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮੌਤ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਨਵੇਂ ਸਦੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗਰਭ, ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਸਦੱਸ ਦਾ ਗੁੰਮ ਜਾਣਾ, ਸਸੂਰਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ, ਘਰ ਬਦਲਣਾ, ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਲੰਘਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੇਣੀਬੱਧ (ranking) ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਕਾਈ ਮੁੱਲ (life change unit value) ਜੋ 100 ਤੋਂ 1 ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੀਵਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਕਾਈ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਪੁਨਰਸਮਾਯੋਜਨ (re-adjustment) ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਇਸ ਮਾਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਪਤਾ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਇਕਾਈ ਮੁੱਲ 100 ਹੈ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੁੱਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (retirement) ਦਾ ਇਕਾਈ ਮੁੱਲ 45 ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵ 43rd ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਲੰਘਣ (minor violation of law) ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕਾਈ ਮੁੱਲ 1 ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਧੀ ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਤਨਾਅ (stress) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਪ ਦੇ 43 ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਹੀ ਪਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕਾਈ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ (total stress score) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਗਕ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਦ ਇਸ ਮਾਪ ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ 250 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਵੇਗਕ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ 150 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ, 150 ਤੋਂ 199 ਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹਲਕਾ ਤਨਾਅ (mild stress), 200 ਤੋਂ 299 ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਤਨਾਅ (moderate stress) ਅਤੇ 300 ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਡੀ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਲਮਸ ਅਤੇ ਮਾਸੂਦ (Holmes and Masuda, 1974) ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕ ਉਪਰੋਕਤ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਪ ਉੱਤੇ 300 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਆਇਆ, ਉਹ ਅਗਲੇ 9

ਨੋਟ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 200 ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿੱਚੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ-ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਤਨਾਅ (stress) ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਸੰਕਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

- (i) ਤਨਾਅ (stress) ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਹਤ ਆਦਤ (health habit) ਜਿਵੇਂ ਕਿ - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ, ਸਿਗਰੇਟ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਜਾਂ ਸਿਗਰੇਟ ਪੀਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਵੇਗ ਤੇ ਦੈਹਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿਹਤ ਆਦਤ ਜਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਹੋਣਗੀਆਂ।
- (ii) ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਤ ਘਟਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਤਨਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਮਸਾਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗ ਤੇ ਦੈਹਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਿਆਦਾ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸੰਵੇਗ ਤੇ ਦੈਹਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (iii) ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਮਾਪ (life scale events) ਦੇ ਕੁੱਝ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਗ ਤੇ ਦੈਹਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਤੀਜਾ (result) ਨਾ ਕਿ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਖਰਾਬ ਸੰਵੇਗ ਜਾਂ ਦੈਹਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਤਨਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iv) ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਮਾਪ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਲਪਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅਪੂਰਣ (stressful) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਧਨਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਤਨਾਅ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ (Conflict of motives) - ਜਦ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ (stress) ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੀ ਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਤਨਾਅ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਵਰਕ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਜਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਬਨਾਮ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ, ਸੁਤੰਤਰ ਬਨਾਮ ਨਿਰਭਰਤਾ (independence vs dependence), ਸੰਘਣਤਾ ਬਨਾਮ ਵਖਰੇਵਾਂ (intimacy vs isolation) ਅਤੇ ਆਵੇਗ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਬਨਾਮ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਕ (impulse expression vs moral standard) ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ-ਹੀ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸਹਿਯੋਗਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਟਕਰਾਵ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਜਿਆਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ (stress) ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ-ਹੀ-ਨਾਲ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਅੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੋਨ ਅਤੇ ਆਕਰਮਕਤਾ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਕਾਂ (normal standards) ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਕਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼-ਭਾਵ (guilt feeling) ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤਨਾਅ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰੋਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪੂਰਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝੋਤੇ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ (stress) ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1930 ਵਿੱਚ ਕਰਟਲੇਵਿਨ (Kurt Lewin) ਨੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਉਪਾਗਮ (approach) ਅਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ (avoidance)। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਜਰੂਰੀ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੁਣਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਾਗਮ-ਉਪਾਗਮ ਸੰਘਰਸ਼ (approach-approach conflict) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਹੇਜ਼-ਪਰਹੇਜ਼ ਸੰਘਰਸ਼ (avoidance-avoidance conflict) ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋ ਜਰੂਰੀ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਪਾਗਮ-ਪਰਹੇਜ਼ ਸੰਘਰਸ਼ (approach-avoidance conflict) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਪਸੰਦ (choice) ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਤੇ ਫਿਜ਼ੂਲ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਅਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਾਗਮ-ਪਰਹੇਜ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜਬੂਤ ਸਰੋਤ ਹੈ।

3. ਦਿਨਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀ ਉਲਝਨ (Daily hassles) - ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਨਾਅ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲੇਜ਼ਾਰਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Lazarus et. al., 1985) ਅਤੇ ਕੈਲਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Kanner et. al., 1981) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਅਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀ ਉਲਝਨ (hassles) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (i) **ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਉਲਝਨ (environmental hassles)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ, ਸ਼ੋਰਸ਼ਰਾਬਾ, ਅਪਰਾਧ, ਪਾਸ-ਪੜੋਸ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਕ-ਝਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- (ii) **ਘਰੇਲੂ ਉਲਝਨ (household hassles)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ, ਬਰਤਨ ਧੋਣਾ, ਘਰ ਦੀ ਸਫਾਈ, ਕੱਪੜੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਖਰੀਦਣਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- (iii) **ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਲਝਨ (inner concern hassles)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਕਿਸੀ ਨਾਲ ਮਨਮੁਟਾਵ ਜਾਂ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਭਾਵ ਆਦਿ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਨੋਟ
- (iv) **ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਉਲਝਨ (hassles due to time)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਤਰਦਾਈਤਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਆਦਿ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
 - (v) **ਆਰਥਿਕ ਉਤਰਦਾਇਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਉਲਝਨ (hassles arising due to financial responsibility)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਧੰਨ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਕਮਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਚਮੁੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।
 - (vi) **ਕਾਰਜ ਉਲਝਨ (work hassles)** - ਕਾਰਜ (job) ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਪਦਉਨਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੇਜ਼ਾਰਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Lazarus et. al; 1985) ਅਤੇ ਕੈਨਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Kanner et. al, 1981) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਲਝਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਉਲਝਨ ਮਾਪਨੀ (Hassles scale) ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਪਨੀ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਮਹਿਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਆਏ ਪ੍ਰਾਪਤਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮਾਨਸਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਧਨਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ (positive correlation) ਪਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਕ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਅਵਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ (Stress produced by work) - ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ (stress) ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ-ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਜੇਕਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਬ (boredom) ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇਕਰ ਕਰਮਚਾਰੀ (employee) ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (physical environment) ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਹਵਾ, ਆਵਾਜ਼, ਨਿਯੰਤਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ (job dissatisfaction) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਫਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ (job) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀਕਾ ਸੰਘਰਸ਼ (role-conflict) ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਮੁਲਾਂਕਣ (performance appraisal) ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਭੂਮੀਕਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕ (executive) ਜਾਂ ਮੈਨੇਜਰ ਨਾਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਵਿਵਸਥਾਪਕ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕੁਲਪਤੀ ਦੇ ਪਦ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਛੀਆਂ ਸੇਵਾ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕ ਉੱਤਵ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ (resources) ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭੂਮੀਕਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਰੀਕਾ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਕ ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਤਨਾਅ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਬਰਨਆਊਟ' (Burnout) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਾਫੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਅਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਖਦੇ ਹਨ। ਬਰਨਆਊਟ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ

ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਈਸ (Rice, 1987) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਨਆਊਟ ਕਾਰਜ ਤਨਾਅ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਾਰਜ ਤਨਾਅ (unmanaged work stress) ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

5. ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਸਰੋਤ (Environmental sources) - ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ (environment) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਕਾਰਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੁਕੰਪ, ਅੱਗਜਨੀ, ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ, ਤੂਫਾਨ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ (stress) ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਸਲ (Kasl, 1990) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਜਿਹੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਕਾਰਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੋਰਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ (noise pollution), ਅਣੂ ਪ੍ਰੀਖਣ (nuclear test) ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਥਿਤੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Baum et al. 1983) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਣੂ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਹੇਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Cohen et al; 1986) ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ੋਰਸ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਤਨਾਅ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਸਤ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ (busy aerodrom) ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਹਨਾਂ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ ਜੋ ਇਕਾਤ ਅਤੇ ਸੁਨਸਾਨ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਾਫੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਖੂਨ ਵਹਾਅ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ (standardized tests) ਉੱਤੇ ਖਰਾਬ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ (stress) ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਕੇਰ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਉੱਤੇ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

26.6 ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ (Strategies for Coping Stress)

ਤਨਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਵੇਗਕ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਖਰਾਬ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਹੈ। ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਬੱਧ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ (coping behaviour) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਗੁਡਸਟੀਨ ਅਤੇ ਲੈਨੀਯੋਨ¹ (Goodstein and Lanyon, 1975) ਨੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

“ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-(1) ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੁਣੌਤੀਆਂ (2) ਆਪਣੀ ਦੈਹਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ (3) ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੁਣੌਤੀਆਂ।”

1. “By coping we mean the degree which individuals are able to meet the master atleast three kinds of challenges to their existence: (1) direct challenges from the physical environment (2) challenges stemming from their physical limitation (3) interpersonal challenges.”

-Goodstein and Lanyon : Adjustment, Behaviour and Personality: 1975, p. 14-15.

ਨੋਟ ਲੇਜ਼ਾਰਸ ਅਤੇ ਲਾਊਨੀਅਰ¹ (Lazarus and Launier, 1978) ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ (ਭਾਵ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧ ਵਿੱਚ ਕਰਨ, ਸਹਿਣ, ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰਨ) ਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਵੁਡ ਅਤੇ ਵੁਡ² (Wood and Wood, 1989) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਪਰਿਆਸ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਂ ਜਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਦਾ ਹੈ।” ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ (coping behaviour) ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

- (i) ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (process) ਜਾਂ ਉਪਾਅ (strategy) ਹੈ।
- (ii) ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਕਾਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ (coping behaviour) ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਮੰਗ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈ ਸਕੇ।
- (iv) ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਿਆਸ (effortful) ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (v) ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਜ਼ਾਰਸ ਅਤੇ ਫੋਲਕਮੈਨ (Lazarus and Folkman, 1984) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

1. **ਸਮੱਸਿਆ-ਕੇਂਦਰਤ ਸਮਾਯੋਜੀ ਉਪਾਅ (Problem-focused coping strategies)** - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹਾ ਉਪਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਇਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਲਪੀ ਸਮਾਧਾਨ (alternative solution) ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ

2. “Coping consists of efforts, both action-oriented and intrapsychic, to manage (that is, master, tolerate, reduce, minimize) environmental and internal demands and conflicts among them.”

-Lazarus and Launier: Internal and External determinants of behaviour, 1978, p. 311

3. “Coping refers to a person efforts through action and thought to deal with demands perceived as taxing or overwhelming.”

-Wood and Wood: The World of Psychology, 1999. p. 478

ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਕ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਤੈਦੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ, ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਕੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਉਪਾਅ (strategies) ਜਿਆਦਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਨੂੰ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ? ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਖੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੋ।

- (i) **ਆਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਦਾ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ (Conforntational coping)** - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਉਪਾਅ (coping strategy) ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਆਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਦਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਗੁੱਸੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਦਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਪਦਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਦੇਣ। ਹੋਲਾਹਾਮ ਅਤੇ ਮੂਸ (Holaham and Moos, 1987) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਾ (conforntation) ਦੀ ਵਿਘੀ ਪਰਹੇਜ਼ (avoidance) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਪਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਧਾਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਵੇਗਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫੇਲਟਨ (Felton, 1984) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਪਰਹੇਜ਼ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਜਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਿਆਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਹੀ-ਨਾਲ ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (health problem) ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਯੋਜੀ ਉਪਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਹੇਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕ ਬੁਰੀ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਨਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਵਿਧੀ ਅਪਨਾ ਕੇ ਆਸਾਨਾ ਨਾਲ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
- (iii) **ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ (Social support)** - ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰੋਤ (internal source) ਬਲਕਿ ਬਾਹਰੀ ਸਰੋਤ (external source) ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਬ (Cobb, 1976) ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਸੰਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਪਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਦੱਸ ਜਿਵੇਂ ਚਾਚਾ, ਚਾਚੀ, ਮਾਮਾ, ਮਾਮੀ ਕੋਈ ਸੰਗਠਨ ਜਿਵੇਂ ਕਲੱਬ ਜਾਂ ਰਾਜਨਿਤਕ ਪਾਰਟੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਹਾਊਸ (House, 1981), ਸਕੇਫਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Schaefer et. al, 1981) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਠੋਸ ਮਦਦ (tangible assistance) ਸੂਚਨਾ (information) ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਕ ਸਮਰਥਨ (emotional support)। ਠੋਸ ਮਦਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧੰਨ, ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮਝੱਧ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਨਿਪਟ ਸਕਣ। ਸੂਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਇਸ ਢੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ

ਨੋਟ ਨਿਪਟ ਸਕਣ। ਸੰਵੇਗਕ ਸਮਰਥਨ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੰਤਰ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਦੋਸਤ ਜਾਂ ਆਸ-ਪੜੋਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ।

ਕੋਹੇਨ ਅਤੇ ਵਿਲਸ (Cohen and Wills 1985) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਤਨਾਅ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਲਿਕ ਅਤੇ ਮਾਹੇਲਰ (Kulik and Mahler, 1989) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੌਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਕਮੈਨ ਅਤੇ ਸੀਮੀ (Berkman and Syme, 1979) ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ 7,000 ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਤਦ ਉਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ (mortality rate) ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੱਸਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਫੀ ਅੱਛੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਸੰਬੰਧ ਅੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਪਾਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਆਦਤਾਂ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮੂਹ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ-
(ੳ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਕ (ਅ) ਉਤੇਜਕ ਕਾਰਕ (ੲ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕ
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਮੂਹ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ-
(ੳ) ਉਤੇਜਨ (ਅ) ਅਨੁਕਿਰਿਆ (ੲ) ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ
3. ਅਪਾਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤਨਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ-
(ੳ) ਮਾਨਸਿਕ (ਅ) ਆਤਮਕ (ੲ) ਦੈਹਿਕ,
4. ਆਤਮ-ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਧੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ-
(ੳ) ਤਨਾਅ-ਮਾਪ (ਅ) ਬੁੱਧੀ ਮਾਪ (ੲ) ਸਮਾਯੋਜਨ

(iii) **ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ (Planful problem solving)** - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਉਪਾਅ (coping strategy) ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ (plan) ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਇੱਕ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛਪੇ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਾਇਓ-ਡਾਟਾ ਨੂੰ ਨਿਯੋਜਕਾਂ (employers) ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੱਸਿਆ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਉਪਾਅ (problem-focused strategy) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਝ ਉਪਾਅ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ

ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸਤਰ (level of aspiration) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪਕ ਸਰੋਤਾਂ (alternative sources) ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਾਇਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਉਤਮ ਢੰਗ ਤੋਂ ਨਿਪਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਸੰਵੇਗ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਮਾਯੋਜੀ ਉਪਾਅ (Emotion-focused coping strategies) - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੰਵੇਗਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਉੱਥੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇੰਨੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨਾਅ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

(ੳ) **ਵਿਵਹਾਰਕ ਉਪਾਅ (Behavioural strategy)** - ਇਸ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਕੇ ਕਿਸੀ ਦੂਜੀ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਸਿਗਰੇਟ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਰਮਬੱਧ ਸੂਚੀ ਬਣਾਕੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਸੰਗਿਆਨਕ ਉਪਾਅ (Cognitive strategy)** - ਇਸ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਥੇ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪੁਨਰਮੁਲਾਂਕਣ (reappraisal) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਨਰਮੁਲਾਂਕਣ ਅਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਸਚਮੁੱਚ ਉਨੀ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਿਕੇਨਬਾਮ (Meichambaum, 1977) ਨੇ ਸੰਗਿਆਨਕ ਪੁਨਰਸੰਰਚਨਾ (cognitive restructuring) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਜਿਹੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ (distort) ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਗਿਆਨਕ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਫਰਾਇਡ (Frued) ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਰਮ (defense mechanism) ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਸੱਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ-

(1) **ਦਮਨ (repression)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਯਾਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਮਨ (repression) ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਲਨ (suppression) ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁਝਕੇ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ-ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(2) **ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਿਰਮਾਣ (reaction formation)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਚਿੰਤਿਤ ਅਤੇ ਤਨਾਅਗਰਸਤ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ ਅਤੇ ਉਲਝਨ ਘੱਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(3) **ਤਾਰਕਕੀਕਰਣ (rationalization)** - ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤਾਰਕਕੀਸੰਗਤ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੁਕਤੀਸੰਗਤ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਰਕਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਟਿੱਚੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਵਿਫਲਤਾ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਤਾਰਕਕੀਕਰਨ ਘੱਟ ਕਰ

ਨੋਟ

ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਪ੍ਰੇਰਕ (acceptable motive) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਇਹ ਤਾਰਕਕੀਕਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ (room-mate) ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਸਵੇਰੇ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ। ਇੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੁਕਤੀਸੰਗਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਸਚਮੁੱਚ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਉਸ ਤੇ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਤੇ।

- (4) **ਪ੍ਰੋਪੇਖਣ (projection)** - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀਆਂ, ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ਮੁਕਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਤੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਚਮੁੱਚ ਪ੍ਰੋਪੇਖਣ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਰਕਕੀਕਰਣ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਫੀ ਵਿਅਸਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਦ ਉਸਦਾ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (5) **ਵਿਸਥਾਪਨ (displacement)** - ਵਿਸਥਾਪਨ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗਿਆਨਕ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਰਮ ਹੈ (cognitive defense mechanism) ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੁਖਦਾਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਵਸਤੂ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਦੁਖਦਾਈ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਅਸਮਬਧ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਥਾਨਾਂਤਰ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਡਾਂਟ ਪੈਣ ਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸਥਾਪਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਥਾਪਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਉਸ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਖਤਰਨਾਕ ਜਾਂ ਘੱਟ ਭੈਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਿਖਦਾ ਹੈ।
- (6) **ਅਸਵੀਕਾਰ (denial)** - ਜਦ ਬਾਹਰੀ ਅਸਲੀਅਤ (external reality) ਇੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇੰਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਘਾਤਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਘੱਟ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਘਾਤਕ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (outcome) ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।
- (7) **ਬੌਧਿਕੀਕਰਣ (intellectualization)** - ਬੌਧਿਕੀਕਰਣ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅਪੂਰਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਮੂਰਤ (abstract) ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੋਚ ਕੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਜਾਂ ਅਲਗਾਓ (detachment) ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਕੁੱਝ ਘੱਟ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਗੀ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਨਾਲ ਜੁੜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਗਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਪੇਟ (involvement) ਨਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਲਗਾਓ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰੋਗੀ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਪਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਪਾਅ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਇੰਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਗਕ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਸਿਹਤ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਨਿਊਨਤਮ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ (coping behaviour) ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਹਿਲੂ (temporal aspect) ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੀਹ ਅਤੇ ਮੈਕਗਰਾਥ (Beehr and McGrath, 1996) ਨੇ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪੰਜ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਦਰਭ (temporal context) ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-

- (ੳ) **ਨਿਰੋਧਕ ਸਮਾਯੋਜੀ (Preventive coping)** - ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਧੂਮਰਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਫੇਫੜੇ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਉਪਤੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਧੂਮਰਪਾਨ ਕਰਨਾ ਜਦ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਧਕ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
- (ਅ) **ਪੂਰਬਆਭਾਸੀ ਸਮਾਯੋਜੀ (anticipatory coping)** - ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਣ ਲਗਾ ਕੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੁਰੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਬਆਭਾਸੀ ਸਮਾਯੋਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜੇਕਰ ਤੁਰੰਤ ਸਰਜੀਕਲ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਣ ਦੇ ਅਨੁਮਾਰ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਂਤਕਰਤਾ (tranquillizer) ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਬਆਭਾਸੀ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) **ਗਤਿਆਤਮਕ ਸਮਾਯੋਜੀ (dynamic coping)** - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ; ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿਰਕਾਲਿਕ ਦਰਦ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਉੱਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਤਿਆਤਮਕ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) **ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਮਾਯੋਜੀ (reactive coping)** - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਇੱਕ ਪੈਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ਹ) **ਬਾਕੀ ਸਮਾਯੋਜੀ (residual coping)** - ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਕੋਈ ਸਦਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾ (traumatic event) ਹੋਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੁਰੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਫੀ ਸਾਰਥਕ ਹਨ। ਹੁਣ ਨਿਊਨਤਮ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਖ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਯੋਜੀ ਉਪਾਇਆਂ (coping strategies) ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਮਾਯੋਜੀ ਉਪਾਅ (problem focused coping strategies) ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵੇਗ ਕੇਂਦਰਿਤ ਉਪਾਅ (emotion focused strategy) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਟੇਕ, ਸਮੀਥ ਅਤੇ ਡੋਜ (Ptacek, Smith and Dodge, 1994) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਰਖਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਨਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਾਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪੋਰਟਰ ਅਤੇ ਸਟੋਨ (Porter and Stone, 1995) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਨੋਟ ਅਧਿਅਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਨਾਅ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਤਨਾਅ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਇਆਂ (strategies) ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਵਸਤੂ (content) ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ-ਸਮਬੱਧ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਬੱਧ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸਮਬੱਧ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਬੱਧ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਅਧਿਅਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜੋਜੀ ਉਪਾਇਆਂ (coping strategies) ਉੱਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (culture) ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਂਗ (Chang, 1996) ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਏਸ਼ੀਅਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜੋਜੀ ਉਪਾਇਆਂ (coping strategies) ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਏਸ਼ੀਅਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪਰਹੇਜ਼ (problem avoidance) ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਪਸੀ (social withdrawal) ਨੂੰ ਸਮਾਜੋਜੀ ਉਪਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।

26.7 ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ (Management of Stress)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਉਪਾਅ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ (health psychologists) ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਪ੍ਰਬੰਧ (stress management) ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਧੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕੋ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਨਾਅ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਨਾਅ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- (2) ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਟਿੱਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ (targeted stressful situations) ਵਿੱਚ ਉਹ ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮੋਨੀਟਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਰਜਕਰਮ (stress management programme) ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਾਮਵੈਟ ਸਟਰੇਸ ਨਾਊ' (Combat Stress Now or CSN) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗ ਉਹਨਾਂ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਿਖਲਾਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੇਹਰੇਰ ਤੇ ਉਲਫੋਲਕ (Lehrer and Wollfolk, 1993) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (techniques) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

(ੳ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਪਾਗਮ (Individual approach)

ਨੋਟ

(ਅ) ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਪਾਗਮ (Environmental change approach)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਉਪਾਗਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਹੈ-

(ੳ) **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਪਾਗਮ (Individual approach)** - ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

(i) **ਉਤੇਜਨ ਦੀ ਕਮੀ (arousal reduction)** - ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਥਲੀਕਰਨ (relaxation) ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਬਾਇਓਫੀਡਬੈਕ (biofeedback) ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਕੋਸ਼ਲ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਫਲਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਸਨ ਅਤੇ ਥਾਮਪਸਨ (Davison and thompson, 1988) ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਸਥਾਈ ਲਾਭ ਤਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਲੀਕਰਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਸੰਗਿਆਨਕ ਪੁਨਰਸੰਰਚਨ (Cognitive restructuring)** - ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਰਵਰਤਕ ਕਿਮੇਨਬੋਮ (Meichambaum, 1977), ਇਲਲਸ (Ellis, 1962) ਅਤੇ ਬੇਕ (Beck) ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੰਤਰਾਂ (belief systems) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਮਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਇਲਲਸ ਅਤੇ ਬੇਕ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅਗਰਸਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਯੋਕਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (irrational belief) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨਾਅਗਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਿਆਨਕ ਪੁਨਰਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੇ। ਫੋਲਕਮੈਨ ਅਤੇ ਲੇਜ਼ਾਰਸ (Folkman and Lazarus, 1984) ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(iii) **ਵਿਵਹਾਰਤਮਕ ਕੋਸ਼ਲ ਪ੍ਰੀਖਣ (Behavioural skills training)** - ਤਨਾਅ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸਮਬੱਧ ਕੁੱਠ ਅਜਿਹੇ ਕੋਸ਼ਲਾਂ (skills) ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਹ ਆਪਣੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ (time management) ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੋਸ਼ਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪਟੇਗਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਹਾਰਤਮਕ ਕੋਸ਼ਲ (behavioural skills) ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖ ਸਕੇ।

(iv) **ਬਾਇਓਫੀਡਬੈਕ (Biofeedback)** - 1970 ਦੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ (stress) ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਵਿਧੀ ਲੋਕਪ੍ਰੀਯਤਾ ਵਧੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਇਓਫੀਡਬੈਕ (biofeedback) ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਬਾਇਓਫੀਡਬੈਕ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਤਨਾਅ ਦੇ ਦੈਹਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ (physiological aspects) ਨੂੰ ਮੋਨੀਟਰ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਗ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰਪੂਰਣ

ਨੋਟ

(feedback) ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚੇਤਨ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਰੋਗੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ (tone) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਦਿਲ ਕਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਮੰਦ ਗਤੀ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਸੁਭਾਵਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (autonomic response) ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਕੇ ਕੇ ਜੇਕਰ ਸਾਹ ਦੀ ਗਤੀ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਇਓਫੀਡਬੈਕ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਣ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਲਕਿ ਉੱਚ ਖੂਨ ਵਹਾਅ, ਚਿਰਕਾਲਿਕ ਦਰਦ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਸੰਗੜਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਸਿਰਦਰਦ (muscle-contraction headaches) ਆਦਿ ਦੇ ਉਪਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਕੀਮਤੀ (costly) ਹੋਣ ਕੇ ਕਾਰਨ ਜਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰੀਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰੀਯਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਉੱਤਮ ਨਤੀਜੇ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ।

(v) **ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਮੁਕਤੀ ਵਿਧੀ (Relaxation techniques)** - ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਮੁਕਤੀ ਵਿਧੀਆਂ (relaxation techniques) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਨਾ (arousal) ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਘੱਟ ਉਤੇਜਨਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਸੁਖਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਸਹਿਚਾਰੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਤਨਾਅ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ-

- (1) ਏਵਰਲੀ (Everly, 1989) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ (projective relaxation) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪੂਰਵਕਲਪਨਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਤਨਾਅ (muscle tension) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਵੀ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਚਹਿਰੇ ਦੀਆਂ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ (facial muscles) ਨੂੰ ਸ਼ਿਥਿਲ (relax) ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਪੂਰਣ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਢੰਗ ਦੇ ਸਥਿਰ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਘੱਟ ਤਨਾਪੂਰਣ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਸਾਹ (controlled breathing) ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਾਹ (breaths) ਨਾਲ ਸਮਬੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਸਾਹ ਪੈਟਰਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ-ਬੁੱਝਕੇ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਫੇਫੜੇ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਜੋ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ 10 ਸੈਕਿੰਡ ਤੱਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਫਿਰ ਛੋਟਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੋਹਰਾਉਣ ਨਾਲ ਤਨਾਅ-ਉਤਪੰਨ ਦਰਦ ਕਾਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤਰਕ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Turk et al. 1977) ਅਤੇ ਵਿਸੇਨਬਰਗ (Weisenberg, 1977) ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਅਸੰਕਰਮਕ ਤੰਤਰ (immune system) ਨੂੰ ਉਨੰਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਈਕੋਲਟ-ਗਲੇਜਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Kiecolt-Glaser et al; 1984) ਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦਰਿਫਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ - ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਮੂਹ (relaxation group) ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਮੂਹ (comparison group)। ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ 5 ਤੋਂ 10 ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਤਰ (relaxation session) ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਸੰਕਰਮਕ ਤੰਤਰ (immune system) ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖੀ ਗਈ (ਭਾਵ ਟੀ-ਕੋਲੋਕਾਵਾਂ (T-cells) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ) ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਤਾ ਘੱਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਦੱਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਆਦਾ ਬਾਰ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਦੱਸਾਂ ਕੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੱਟ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਟੀ-ਕੋਲੋਕਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਸਮਬੱਧ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਈਕੋਲਟ-ਗਲੇਜਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ (Kiecolt-Glaser et al; 1985) ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 45 ਬੁੱਢੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਿਖਲਾਈ (relaxation training) ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ (Social contact) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਿੱਜੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਸਮੂਹ (control group) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹੀਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਸੰਕਰਮਕ ਤੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਉਨਤੀ (improvement) ਦੇਖੀ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਇਹ ਉਨਤ ਪ੍ਰਭਾਗ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਥਿਰ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਪਾਗਮ (Environmental changes approach) - ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਪਾਗਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (environment) ਨਾਲ ਸਮੰਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਪਾਗਮ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਸ਼ਲ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ (social support) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਹੇਨ ਅਤੇ ਵਿਲਸ (Cohen and Wills, 1985) ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਸਰਚੰਨਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ (structural social support) ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ (functional social support)। ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨੈਟਵਰਕ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਸਤਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ (quality) ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਡਨਾਊ ਅਤੇ ਗਰੇਡੀ (Goodnow and Grady, 1990), ਸੀਮੈਨ ਅਤੇ ਸੀਮੀ (Seeman and Syme, 1990) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਉਪਾਗਮ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਕਰਥਨ ਦੇ ਸਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕੀਆਂ (community psychologists) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਰਾਹਉਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅਮੁਕਤ ਜਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

26.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਤਨਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਲ (stress) ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਗਭਗ 75% ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਤਨਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਉਤੇਜਕ (stimulus) ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਘਟਨਾ (event) ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੁਕੰਪ, ਅਗਜਨੀ, ਨੌਕਰੀ ਛੁੱਟ ਜਾਣਾ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਅਨੁਕਿਰਿਆ (response) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਸਮੂਹ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨਾਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ (relationship) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਾਗਮ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ (transactional approach) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਨਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਖੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਤਨਾਅ (stress) ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (React) ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (Psychological reactions): ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਨ (disruption) ਜਾਂ ਕਮੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (physiological reactions) ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਘਿਰ ਜਾਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੇਅ ਦੀ ਗੜਬੜੀ, ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋਣਾ, ਸਾਹ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ (physiological reactions) ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।
- ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਾ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਨਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-(1) ਪੂਰਵ ਅਨੁਭੂਤੀ (2) ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰਥਨ (3) ਭਵਿੱਖ ਸੂਚਕ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (4) ਸੰਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕ (5) ਟਾਈਪ ਏ ਵਿਅਕਤੀ।
- ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਸਫਲ ਪਰਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-(1) ਆਤਮ-ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਧੀ (2) ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਧੀਆਂ (3) ਦੈਹਿਕ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵਿਧੀ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1. ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, 2. ਪ੍ਰੇਰਕਾ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ 3. ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀ ਉਲਝਨ 4. ਕਾਰਜ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅ 5. ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰੋਤ।

- ਤਨਾਅ ਦਾ ਕਰਨ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਵੇਗਕ ਅਤੇ ਦੈਹਿਕ ਸਿਹਤ ਤੇ ਖਰਾਬ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਹੈ। ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ (coping behaviour) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਗੁਡਸਟੀਨ ਅਤੇ ਲੈਨਿਯੋਨ¹ (Goodstein and Lanyon, 1975) ਨੇ ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-
- “ਸਮਾਯੋਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-(1) ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੁਣੌਤੀਆਂ (2) ਆਪਣੇ ਦੈਹਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ (3) ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੁਣੌਤੀਆਂ।”
- ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ ਨਿਪਟਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ (health psychologists) ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਪ੍ਰਬੰਧ (stress management) ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਧੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਨਾਅ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

26.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਦੈਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ-ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ।
2. ਤਾਰਕਕੀਕਰਣ-ਕਾਰਜ, ਰਿਸਾਵ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼।

26.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਤਨਾਅ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿੰਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
3. ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
4. ਤਨਾਅ ਮਾਪ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸਮਝਾਓ।
5. ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ਅ)
2. (ਅ)
3. (ੲ)
4. (ੳ)

26.11 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਆਗਰਾ।

ਇਕਾਈ-27: ਚਿੰਤਾ (Anxiety)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 27.1 ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Anxiety : Meaning and Definition)
- 27.2 ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Anxiety)
- 27.3 ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ (Kind of Anxiety)
- 27.4 ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Anxiety)
- 27.5 ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Anxiety)
- 27.6 ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Anxiety)
- 27.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 27.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 27.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 27.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਾਪ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ (1939) ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਡ, ਇਗੋ ਅਤੇ ਸੁਪਰ ਇਗੋ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੱਚ ਦਿਖਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹਾਰਗੀ (1939) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਲਾਹਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਹਤਾਸ਼, ਵਿਫਲਤਾ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੂਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਉਤਸਾਹ ਆਦਿ ਦੀ ਕਮੀ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਭੈਅ' ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਯੋਜਨ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

27.1 ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Anxiety : Meaning and Definition)

ਚਿੰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਏਂਗਜ਼ਾਇਟੀ ਸ਼ਬਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ ਜੋ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਏਗਸੀਅਸ

ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵ 'ਸਟੈਟ ਆਫ ਏਜੀਟੇਸ਼ਨ' ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦੇਲਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

1. **ਫਰਾਇਡ** (1936): ਚਿੰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਇਹ ਵਿਅਕਤਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪ, ਨਿੱਤਨੇਮੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
2. **ਸੋਲਿਆਨ** (1955): ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਡਬਲਿਯੂ ਲਿਸਕਰ** (1956): ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਲਨ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ।
4. **ਲੋਰੇਲ** (1955): ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ।
5. **ਡਰੇਵਰ** (1958): ਚਿੰਤਾ ਕਈ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰੋਧ, ਭੈਅ, ਹੀਨ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਲਨ ਆਦਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. **ਕੋਲਮੈਨ**: ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਤੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਹੈ।
7. **ਫਿਸ਼ਰ**: ਚਿੰਤਾ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਨਾਯੂ ਗਤਬਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯੋਗ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. **ਰੋਜਨਵ ਗ੍ਰੇਗਟੀ**: ਇਸ ਰੋਗ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਸ਼ੰਕਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਚਿੰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
9. **ਆਰ.ਆਰ. ਬਿਲਯਰਡ** (1965): ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।
10. **ਕੈਮਰੋਨ**: ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
11. **ਮੈਕਡਗਲ**: ਚਿੰਤਾ ਭੈਅ ਤੋਂ ਉਪਤੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
12. **ਬੁਗਲੇਸਕੀ**: ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਆਰੰਭਿਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਅਵਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਦੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਜਿਗਿਆਸਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਰੂਪ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੋਵਰ (1950) ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਤੰਬਾਕੂ, ਧੂਮਰਪਾਨ, ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਜੁਆ, ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਲਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਵਰ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਧਨ ਸਮੱਗੀ ਅਤੇ ਪਹਿਨਾਵਾ, ਕਾਕਟੇਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਅਦਾ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਚਿੰਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹੱਤਿਆ, ਆਤਮਹੱਤਿਆ, ਤਲਾਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

ਮੋਵਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1930 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਜਦਾ ਫਰਾਇਡ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀਆਂ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। **ਡੈਲਾਡ** ਅਤੇ **ਮਿਲਰ** (1950) ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ **ਸੀਅਰਸ** ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

27.2 ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Anxiety)

ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਪ ਹੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੀਮਿਤ ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਘਾਤਕ ਹੈ।

ਅਲਬਰਟ ਅਤੇ ਹੇਵਰ, ਮੈਡਲਰ ਅਤੇ ਵਾਟਸਨ, ਸਪੇਨਸ ਅਤੇ ਸਪੇਨਸ, ਵਾਈਨ ਅਤੇ ਸਰਜਨ ਆਦਿ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

1. ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਖਣ ਸੰਵੇਗਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਰਟ ਅਤੇ ਲੇਬਰ (1960) ਨੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ- “ਚਿੰਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮੁਲਅੰਕਣ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”
2. ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਧਾਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਸਹਾਇ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਵੇਗਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਮੈਡਲਰ ਅਤੇ ਵਾਟਸਨ (1966) ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਵਧਾਨ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਵਿਕਲਪ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਚਾਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਟੁੱਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਮਾਨਸਿਕ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਘਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਹੀ ਅੱਗ ਚੱਲ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੇਲਪੇ (1966) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. ਜੇਕਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਰੂਪ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰਮਥਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਪੇਨਸ ਅਤੇ ਸਪੇਨਸ (1966) ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਰਜ ਦੀ ਔਖਿਆਈ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

27.3 ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ (Kind of Anxiety)

ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(ੳ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਸਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ

- (1) ਸੁਤੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਾ
- (2) ਮੂਰਤ ਚਿੰਤਾ

1. ਸੁਤੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਾ

ਫਰਾਇਡ (1953) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ - ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਆਧਾਰਹੀਣ ਅਤੇ ਅਕਾਰਹੀਣ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਅਕਾਰਣ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਲਪੇ (1969) ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ - ਸੁਤੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਕਮੀ, ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥਾ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਹਤੋਸਤਾਹਤ ਅਤੇ ਅਕਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਮੂਰਤ ਚਿੰਤਾ

ਕੋਲਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਧਾਰ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਿਹਤਹੀਣਤਾ, ਕਿਸੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਮੌਤ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

(ਅ) ਲੱਛਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਲੱਛਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

1. ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਣਚਾਹੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਖਦ ਸ਼ਰੀਰਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੱਛਣ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜਾਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਚਿੰਤਾ ਮਨ ਦੀ ਸਨਾਯੂ ਗੜਬੜ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਘੱਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਆਤਮਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਰਥ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਅਸਮਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਨਾਯੂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੜਬੜੀਆਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਫਰਾਇਡ (1940) ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਣਵਿਆਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਵੇਗਕ ਵਿਕਾਸ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਣਉਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਪਣ, ਹੀਨ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਲੇਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਮਨ ਦੀ ਸਨਾਯੂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੜਬੜੀ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

27.4 ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Anxiety)

ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ-

(1) ਫਰਾਇਡ ਦਾ ਚਿੰਤਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਫਰਾਇਡ (1933) ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਡ, ਇਗੋ ਅਤੇ ਸੁਪਰ ਇਗੋ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸ਼ਪੰਜ ਤੋਂ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਰਤਮਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਕਾਰਨਹਾਨੀ ਦਾ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਕਾਰਨਹਾਨੀ (1937) ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਚਿੰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਧਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਜੈਵਕੀ ਕਾਰਕਾਂ ਇਡ, ਇਗੋ ਅਤੇ ਸੁਪਰ ਇਗੋ ਤੋਂ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਲਾਹਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਜੈਵਕੀ ਕਾਰਕਾਂ (ਇਡ, ਇਗੋ ਅਤੇ ਸੁਪਰ ਇਗੋ) ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਲਕਿ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ-

1. “ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਤ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”
2. “ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਲਨ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ।”
3. ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁਤੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਹੈ।
4. ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।

ਨੋਟ

27.5 ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Anxiety)

ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਹੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਕੇ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕੋਲਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਾਰਮਲ ਸਾਈਕੋਲਾਜੀ ਐਂਡ ਮਾਰਡਨ ਲਾਈਫ' ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਗੀਕਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ-

1. ਜੈਵਕੀ ਘਟਕ
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਘਟਕ
3. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘਟਕ

1. ਜੈਵਕੀ ਘਟਕ

ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਘਟਕ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੋਲਿਨ (1969) ਅਤੇ ਕੋਹੇਨ (1974) ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਘਟਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਭੈਅ ਆਦਿ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਤੋਜਤ ਉਦਾਹਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਸਮਰਿੱਧ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨੀ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਵਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਘਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਘਟਕ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮਜਾਤ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਘਟਕ

ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਘਟਕ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੋਲਮੈਨ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੋ ਉਪਪ੍ਰਭਾਵਕ ਘਟਕਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ-

(i) ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਸਿਖਲਾਈ

ਜਦ ਕਿਸੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਸਮਾਯੋਜਨ ਹੀ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਫਲਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਹਤੋਸਤਾਹਤ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਘਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ii) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਧਣ ਦਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਣ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚਿੜਚਿੜਾਪਣ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤਬਤੀਆਂ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘਟਕ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਿਡਸਨ ਅਤੇ ਜੋਨਸ (1968) ਪੱਛਮ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਜਿਆਦਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਘੱਟ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ, ਚਿੰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘਟਕ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕੋਲਮੈਨ (1976) ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨਮਾਦੀ ਸਨਾਯੂ ਗਤਬਤੀ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਲਮੈਨ (1976) ਨੇ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਲਮੈਨ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

ਨੋਟ

(i) ਭੈਅ

ਫਰਾਇਡ (1936) ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਨਾਪ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰਹੀਣ ਭੈਅ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭੈਅ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭੈਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾਰ ਭੈਅ ਆਦਿ।

(ii) ਦੀਰਘਕਾਲੀ ਰੋਗ

ਕੋਰਲ (1955) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀਣ ਭਾਵਲਾ ਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗਤਬਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਠੀਕ ਹੋਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਆਦਿ।

(iii) ਤੇਜ ਚਿੰਤਾ

ਚਿੰਤਾ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤੱਥ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇਜ ਚਿੰਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਸ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਚੱਲਦੀ ਟਰੇਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦ ਕਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਭੈਅ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(iv) ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਲੇਸ਼

ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਪਿੱਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਭੈਅ ਵੀ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਨਾ ਪਿੱਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਭਾਈ-ਭਾਈ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਤਨਾਅ ਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਪਨਪਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(v) ਸਖਤ ਦੰਡ

ਬਰਟ (1947) ਨੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਸਖਤ ਦੰਡ ਦਾ ਭੈਅ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਪਲਾਇਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲਾਇਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

(vi) ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ

ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਜੋ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਹੀਣਤਾ ਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(vii) ਇੱਛਾਮਈ ਫਲ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਮਾਰਗਨ ਕਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਛਾਮਈ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਿੰਤਾ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਲਗਭਗ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਜਿਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(viii) ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ

ਮਾਰਗਨ ਦੇ ਕਥਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਪਰਾਧੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅਪਰਾਧ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਮਾਰਗਨ ਨੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਇੰਨੀ ਵਧਾਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰਨ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਪਾਪ-ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ix) ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲ ਹੋਣਾ

ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਫਲਤਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਦ ਕਿਸੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਫਲਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਵਿਫਲਤਾ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(x) ਹੋਰ ਕਾਰਕ

ਏਸੇ (1952) ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਆਦਾ ਧੂਮਰਪਾਨ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਛਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਿਆਦਾ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

27.6 ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Anxiety)

ਵਿਭਿੰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ

ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰ, ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੈਅਭੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਧਾਰਹੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(2) ਆਧਾਰਹੀਣਤਾ

ਫਰਾਇਡ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਆਧਾਰਹੀਣ ਭੈਅ ਹੈ ਭਾਵ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਚਿੰਤਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਲਈ ਚਿੰਤਿਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਚਿੰਤਿਤ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਚਿੰਤਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਉਥਲਪੁਥਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(4) ਚਿੰਤਾ ਅਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

(5) ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ

ਚਿੰਤਾ ਅਕਾਰਣ, ਆਧਾਰਹੀਣ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸ਼ਪੰਜ ਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੀ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਗਲਤ ਆਦਿ ਸ਼ਸ਼ਪੰਜ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਤੋਂ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(6) ਚਿੰਤਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਥੋੜੀ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਦਲਾਓ ਵਿੱਚ ਉਥਲਪੁਥਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੁਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੋ।

(7) ਚਿੰਤਾ ਰੂਪਗੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਚਿੰਤਾ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ “ਫਲਸਰੂਪ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਚਿੰਤਿਤ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

(8) ਚਿੰਤਾ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਉਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਵੱਧਦੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਉਥਲਪੁਥਲ ਹੈ।

(9) ਬੌਧਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਕਮੀ

ਚਿੰਤਾ ਭੈਅ, ਆਧਾਰਹੀਣ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣਾ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਆਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਨਾਅ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਹਰਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(10) ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ

ਕੋਲਮੈਨ ਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੌਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਆਪਦੇ ਖੇਡ ਖੇਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਤੋਂ ਭਰੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(11) ਅਣਉਪਯੁਕਤਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਉਪਯੁਕਤਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸਿੱਖਿਅਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਆਤਮਹੀਣਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(12) ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤ-ਜਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੋਨੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਆਯੋਜਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰ, ਅਧਿਅਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣਰੂਪੇਣ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(13) ਹੋਰ

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਕਾਰਣ ਭੈਅਭੀਤ ਰਹਿਣਾ, ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਕਮੀ, ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ, ਜਲਦ ਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਅਣਇੱਛਾ ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

27.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਾਪ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ (1939) ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਡ, ਇਗੋ ਅਤੇ ਸੁਪਰ ਇਗੋ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਸ਼ੋਪੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
- ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਪ ਹੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੀਮਿਤ ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੀਮੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਘਾਤਕ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਹੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

27.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਚਿੰਤਾ- ਬੁਰੀ ਚਿੰਤਾ
2. ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਸਿਖਲਾਈ- ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਖਾਮੀਆਂ।

27.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
2. ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
4. ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸੋਲਿਅਨ
2. ਡਬਲਿਯੂ ਲਿਸਕਰ
3. ਕੋਲਮੈਨ
4. ਆਰ.ਆਰ. ਬਿਲਿਅਰਡ।

27.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਐਚ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਰਜਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-28: ਸਮਾਯੋਜਨ (Adjustment)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 28.1 ਸਮਾਯੋਜਨ ਕੀ ਹੈ? (What is Adjustment?)
- 28.2 ਵਿਫਲਤਾ (Frustration)
- 28.3 ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ (Mental Conflict)
- 28.4 ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਅਤੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ (Methods of Resolving the Conflicts and Tension Reduction)
- 28.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 28.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 28.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 28.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਮਾਯੋਜਨ ਅਤੇ ਵਿਫਲਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।
- ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਗਵਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਫਲਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ-ਸਮਾਯੋਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦਾ ਅਰਥ, ਕੁਸਮਾਯੋਜਨ, ਵਿਫਲਤਾ, ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਦਾ ਅਰਥ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

28.1 ਸਮਾਯੋਜਨ ਕੀ ਹੈ? (What is Adjustment?)

ਸਮਾਯੋਜਨ ਦਾ ਅਰਥ- ਸਮਾਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਮੱਸਯਾ, ਸਥਾਪਨ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ- ਸਮ ਅਤੇ ਯੋਜਨ। ਸਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭਲੀਭਾਂਤ, ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਯੋਜਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਵ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦਾ ਅਰਥ

ਨੋਟ ਹੋਇਆ ਸੁਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਅੱਛੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਪਾਏ। ਇਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਇੰਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਟਿੱਚਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰੀਯ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੰਤੋਸ਼, ਹਤਾਸ਼ਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਵਿਫਲਤਾ (Frustration) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ (Conflict) ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਫਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਨਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਪਰਿਆਸ ਜੇਕਰ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਹਿ ਕੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਕਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੁਸਮਯੋਜਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਯੋਜਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੇਟਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਮਾਯੋਜਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਮੰਜਸਪੂਰਣ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਇੱਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਕੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ-

ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ (Characteristics of well Adjusted Person) - ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਨਰਿਖਣ ਤੋਂ ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

1. ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
3. ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਇੱਛੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।
4. ਆਪਣੀ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।
5. ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
6. ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਆਦਰਸ਼ ਚਿੱਤਰ ਵਾਲਾ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
7. ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੇਟਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਤਰਿਪਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਮੰਨਜੂਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣ।” (In short, the well adjusted person is one, whose needs and satisfaction in life are integrated with a sense of social feeling and an acceptance of social responsibility.)

ਕੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ (Characteristics of Maladjusted Person) - ਕੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਲੱਛਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਨੋਟ

1. ਕੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਉਹ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਅਸਿੱਧਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਲਿਤ, ਅਨੀਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਲਾ, ਘਿਰਣਾ, ਦਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਉਹ ਅਸਮਾਜਿਕ, ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਰੁਕਾਵਟ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਛੱਡ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਸਨਾਯੂ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ, ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਵਿਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਨਾਪ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਵਿਫਲਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਕੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

28.2 ਵਿਫਲਤਾ (Frustration)

ਵਿਫਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ- ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਲ ਲਗਭਗ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜਾਂ ਅਵਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਹ ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜਾਂ ਅਵਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਟਿੱਚੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜਾਂ ਅਵਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਫਲਤਾ ਨੂੰ ਭਗਨਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ - “ਵਿਫਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਅਵਰੋਧ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਵਿਫਲਤਾ ਉਹ ਤੇਜ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਵਿਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਭਗਨਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. **ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਨ-** ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੱਤ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ, ਜਿਵੇਂ-ਅਕਾਲ, ਹੜ੍ਹ, ਅਨਾਵਰਿਸ਼ਟੀ, ਭੂਚਾਲ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

2. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਨ-** ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ਾਂ, ਜਿਵੇਂ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕਮੀ, ਭੈਅ, ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਕਸ਼ਮਤਾ, ਅੰਨ੍ਹਾਪਣ, ਬੋਲਾਪਣ, ਲੰਗੜਾਪਣ, ਮੋਟਾਪਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਫਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ-** ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਖਤ ਨਿਯਮ, ਰਿਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. **ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ-** ਵਿਫਲਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪਰਸਿਥਿਤੀ ਅੱਛੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ।
5. **ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਕ-** ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਅਹਿੰਸਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੱਤਰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਵਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਰੋਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਰਗ ਨਕਲ ਕਰਨਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੱਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਫਸਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਘੱਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. **ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾਵਾਂ-** ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੰਗਾਈ, ਨਿਰਧਨਤਾ, ਬੇਕਾਰੀ, ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਣਉਪਯੁਕਤ ਸਥਾਨ, ਘਰ ਦਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਪੂਰਣ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਧਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਅਪੂਰਣ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਫਲਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. **ਅਸੰਗਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਟਿੱਚੇ-** ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਟਿੱਚੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਤੇ ਰੁਕਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਟਿੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੂਜਾ ਟਿੱਚਾ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਫਲਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਫਲਤਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵ- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ।
2. ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦਸ਼ਾ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਜਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ।

4. ਅਸਮਾਜਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਮੁੱਖਤਾ।

ਨੋਟ

5. ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੁਗਣਤਾ।

28.3 ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ (Mental Conflict)

ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਅਰਥ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗੀ ਜਾਣ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੋਧੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬੀ.ਏ. ਫਾਈਨਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਗਲੇ ਹਫਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੀ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਜੁਆਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤੀ-ਪੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਵੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ? ਉਹ ਜਿਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਰੋ ਅਤੇ ਕਰੋ (L.D. Crow and A. Crow) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।” (Conflict arises when an individual is faced with forces in his environment that act in opposition to his own interest and desires.)

ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਇਦਮ, ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਪਰਮ ਅਹਿਮ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮੱਜਸ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (Mental conflict is caused by the lack of adjustment between, Id, Ego and Super ego.)

ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਕਾਰਨ- ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੂਚੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ-

1. **ਜੈਵਕੀ ਅਤੇ ਭੌਤਕੀ ਕਾਰਨ-** ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ - ਭੋਜਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ, ਕਾਮ ਇੱਛਾ ਆਦਿ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੀ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. **ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਕਾਰਨ-** ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਿਪਤੀ ਜਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਦੁੱਖ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ-ਗਰੰਥੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. **ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ-** ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼, ਆਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ, ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਜਾਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ-** ਆਰਥਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅੱਛੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਮਾਰਗ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਕਦਮ-ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵ- ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. **ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ-** ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸਮਰਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੁਪਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਨੋਟ
2. **ਅਸਾਧਾਰਣ-ਸੰਵੇਗ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ**- ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਦੁਖ, ਹਾਸ, ਉਤਸਾਹ ਹੀਣਤਾ, ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
 3. **ਅਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ**- ਇਕਾਂਤ ਪਸੰਦ, ਸਮਾਜ-ਵਿਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ (Introversion) ਵਿਵਹਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
 4. **ਅਪਰਾਧੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ**- ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਲੇ-ਬੁਰੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਅਪਰਾਧ ਵੱਲ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 5. **ਮਾਨਸਿਕ ਰੁਗਣਤਾ**- ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਸਨਾਯੋਗਿਕ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਫਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

28.4 ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਅਤੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ (Methods of Resolving the Conflicts and Tension Reduction)

ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਉਥਪ-ਪੁਥਲ, ਤੇਜ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਬਿਗੜਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾ ਦੁਖਦਾਈ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅੱਗ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਉਪਾਇਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕੈਮਰਨ, ਸ਼ੇਫਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਬੇਨ ਨੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ-ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਲਾਇਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ। ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਲਾਇਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਕੈਮਰਨ** ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਅਵਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Attention Getting)
2. ਸ਼ਨਾਖਤ (Identification)
3. ਪ੍ਰਤੀਪੂਰਤੀ (Compensation)
4. ਤਾਰਕਕੀਕਰਣ ਜਾਂ ਔਚਿਤ ਸਥਾਪਨ (Rationalization)
5. ਪ੍ਰਖੇਪਣ (Projection)

ਸੁਵਿਧਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

- (ੳ) ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਪਾਅ (Direct Methods)
- (ਅ) ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਉਪਾਅ (Indirect Methods)
- (ੲ) ਹਾਨੀਪੂਰਕ ਵਿਧੀਆਂ (Compensatory Methods)
- (ਸ) ਆਕਰਮਕ ਉਪਾਅ (Aggressive Methods)

ਹੁਣ ਹਰੇਕ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ-

ਨੋਟ

(ੳ) ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਪਾਅ- ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਚ ਉਪਾਅ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਤੱਚ ਉਪਾਅ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਜਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ- ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਜੇ ਅਵਰੋਧ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪੂਰਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜਦ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀ ਮੰਦ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਦ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਰਿਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਤੀਜਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਉਪਾਅ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

2. ਹੋਰ ਮਾਰਗ ਲੱਭਣ- ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੋਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਜਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜਾ ਰਾਸਤਾ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਰਾਸਤਾ ਲੱਭ ਲੈਣ ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਅਵਧਾਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ (Attention Getting Mechanism) - ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਫਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਬੇਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- “ਅਵਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (Attention-getting is an act that makes person the focus of other people's behaviour.)

ਜਦ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਪੇਖਿਅਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਤਦ ਉਹ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਮੋਦਨ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਤ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤਿਰਸਕਰਿਤ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਜਿਆਦਾ ਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਹੈ।

4. ਹੋਰ ਟਿੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨ- ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਭਵ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੀ ਟਿੱਚੇ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਦੂਜਾ ਟਿੱਚਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਾਪਿਤ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਕੁੱਝ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੋਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੇਕਚਰਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਝ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

5. ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ- ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਟਿੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਕਿ ਕਿਸ ਟਿੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕਿਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਲਾ ਰਾਸਤਾ ਅਪਣਾਏ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਟਿੱਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋਹਾਂ ਟਿੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਹਿ ਕੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਫਲਤਾ ਉਹ ਤੇਜ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
4. ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੱਜਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਉਪਾਅ- ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਉਪਾਅ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ ਅਤੇ ਸੁਖ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (Defence Mechanisms) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸੰਮਜਨ (adjustment) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹਨ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਦਵੰਦ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਚੇ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਸੋਧਣ (Sublimation) - ਸੋਧਨ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੂਲ-ਪਰਵਿਤਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਜਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਰਿਤਮ ਪੱਖ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਨਜੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਘੱਟ-ਪਰਵਿਰਤੀ, ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਸੰਗੀਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੂਲ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੋਧਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਫਰਾਇਡ ਸ਼ੀਮਾਨ ਹਨ।

2. ਪਲਾਇਣ (Withdrawal) - ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਲਾਇਣਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਲਾਇਣ ਅਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੜਾਇਆ ਜਾਂ ਅਪਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਲਕ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਜੇਕਰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਜਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਲਾਇਣ ਵੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਲਾਇਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੋਂ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

(i) ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ (Regression) - ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੁਖ ਵਾਲੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋੜੂ ਵਿਅਕਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਰੋਣਾ, ਚਿੱਕਣਾ, ਪੈਰ ਪਟਕਣਾ, ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਣਾ, ਤੁਤਲਾ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ii) ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨੇ ਦੇਖਣਾ (Day-Dreaming) - ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨੇ ਦੇਖਣਾ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੁਖ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਕਲਪਨਾ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਮਹਿਲ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਕੁੱਠ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ ਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਫੇਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬਾਲਕ ਕਲਪਨਾ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਜਾਂ ਉੱਚ ਪਦ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨੇ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਜੇਤੂ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਕਦੀ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਇਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੋਂ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਸ਼ਨਾਖਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ (Identification) - ਸ਼ਨਾਖਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਿਰਤੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਜਾਂ ਗੁਣਹੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਸਫਲ ਜਾਂ ਗੁਣਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਨਾਖਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਮੌਹਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਖੇਡਕੁੱਠ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁੰਡਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਚ ਸ਼ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਪਾਸ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਛੇ ਖਿਡਾਰੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ। ਸ਼ਨਾਖਤ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੀਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੀਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸ਼ਨਾਖਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ।

4. ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੋਣਾ (Becoming Dependent) - ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਕਿਸੀ ਸਬਲ ਜਾਂ ਜਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਝਾਅਵਾਂ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਗਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਤਾਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਪਰਿਆਸ ਤੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. ਤਾਰਕਕੀਕਰਣ-ਸਥਾਪਨਾ (Rationalization) - ਤਾਰਕਕੀਕਰਣ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਹਾਵਤ 'ਅੰਗੂਰ ਖੱਟੇ ਹਨ' ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇਰ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਦਮਨ (Repression) - ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੁਖ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਲਈ ਹੋਏ ਮੂਲ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਗਟੀਕਰਨ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਮਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਮਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ - ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮਜਾਤ ਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਲਗਭਗ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਚਰਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਕਦੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ

ਨੋਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਇਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਸਥਾਪਨ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

7. ਪ੍ਰੋਜੈਕਸ਼ਨ (Projection) - ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇੱਥੇ 'ਨਾਚ ਨਾ ਜਾਨੇ ਆਂਗਨ ਟੇਢਾ' ਵਾਲੀ ਕਹਾਵਤ ਚਰਿਤਾਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਪਦ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਯੋਗ ਠਹਿਰਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਅਤੇ ਲਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਚੋਣ ਸਮਿਤੀ (Selection Committee) ਨੇ ਪੱਖਪਾਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਫੇਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੱਤਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਉੱਤੇ ਸਿੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

8. ਉਲਟ ਰਚਨਾ (Reversal Formation) - ਉਲਟ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਥੋੜੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਮਣ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤੇਜ ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਹਿਮ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਯੋਨਾਚਾਰ ਤੋਂ ਤੇਜ ਘਿਰਣਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਪ੍ਰਤੀਪੂਰਤ ਵਿਧੀਆਂ (Compensatory Methods) - ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਮੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਕਰੋ ਅਤੇ ਕਰੋ** ਨੇ ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ - "ਇਹ ਵਾਧੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸਲ ਜਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਤਨਾਅਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।" (Compensation may be defined as the utilization of extra energy in the development of a trait or traits to alleviate the tension caused by a real or imagined defect.)

ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਢੰਗ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਉਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਹ ਕਮੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਲਕ ਜਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਅੱਤਾ ਵਿਦਿਅਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਢੰਗ ਉਹ ਹੈ- ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਸੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਲਕ ਅੱਛਾ ਖਿਡਾਰੀ, ਵਕਤਾ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਗਭਗ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਕਦ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉੱਚੀ ਅੱਡੀ ਦੀ ਸੈਂਡਲ ਜਾਂ ਜੁਤੇ ਪਾਉਣਾ, ਘੱਟ ਸੁੰਦਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਬਨਾਵ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਤੜਕ-ਭੜਕ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣਾ ਆਦਿ ਹਾਨੀਪੂਰਕ ਢੰਗ ਹੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੂਪਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਬਨਾਵ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੜਕ-ਭੜਕ ਦੇ ਪਹਿਨਾਵੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਮਾਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਸਰੂਪਵਾਨ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਹੀ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਤੋਂ ਰੂਪਵਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਰੂਪਵਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਸਰੂਪਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ (ਔਰਤ ਜਾਂ ਮਰਦ) ਜਿਆਦਾ ਸਰੂਪਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਬਨਾਵ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵੱਲ ਝੁਕਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਆਕਰਮਕ ਉਪਾਅ (Aggressive Methods) - ਆਕਰਮਕ ਉਪਾਅ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਉਪਾਅ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਜਾਂ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਕਰਮਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਆਕਰਮਕਤਾ ਉਹ ਹੈ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਉੱਤੇ ਆਕਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਜੋ ਨਕਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਮਰਾ ਨਰਿੱਖਕ (Invigilator) ਉਸਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਟਿੱਚਾ-ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਕਮਰਾ ਨਰਿੱਖਕ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਕਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਕਰਮਕਤਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ। ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਆਕਰਮਕਤਾ ਉਹ ਹੈ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਉੱਤੇ ਆਕਰਮਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਉੱਤੇ ਆਕਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਕਰਮਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀਸਥਾਪਨ (Displacement of Aggression) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਕਮਰਾ ਨਰਿੱਖਕ ਉੱਤੇ ਆਕਰਮਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਭਾਈਆਂ ਨਾਲ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਨਿਦੇਸ਼ਤ ਆਕਰਮਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰਨਿਦੇਸ਼ਤ ਆਕਰਮਕਤਾ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਰਬਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੁਦ ਦੰਦ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਬੁਰਸ਼ਟ ਫਾੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਬਲ ਲੋਕ ਕਿਸੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਪਮਾਨਤ ਹੋਣ ਤੇ, ਅਸਫਲਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੂੰਹ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਕੁੱਝ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅੱਛੀ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਇੱਛਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਵਿਰੋਚਨ (Catharsis) ਆਦਿ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

28.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਮੁਕਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਫਲਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਜਰੂਰਤਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਟਿੱਚਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਟਿੱਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰੀਯ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੰਤੋਸ਼, ਹਤਾਸ਼ਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਵਿਫਲਤਾ (Frustration) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ (Conflict) ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਫਲਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਨਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਪਰਿਆਸ ਜੇਕਰ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਹਿ ਕੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਕਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੁਸਮਾਯੋਜਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਜਦ ਕਈ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜਾਂ ਅਵਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਟਿੱਚੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਫਲਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

- ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੋਧੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬੀ.ਏ. ਫਾਈਨਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਗਲੇ ਹਫਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੀ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਜੁਆਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤੀ-ਪੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਵੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਪਾਸੇ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ- ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ? ਉਹ ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕੈਮਰਨ, ਸ਼ੇਫਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਬੇਨ ਨੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ-ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਲਾਇਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ। ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਲਾਇਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਨਾਅਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਸਮਾਯੋਜਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

28.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਵਿਫਲਤਾ- ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਅਤਰਿਪਤ ਭਾਵਨਾ
2. ਰੁਗਣਤਾ- ਬਿਮਾਰੀ
3. ਕੁਸਮਾਯੋਜਨ- ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ।

28.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਮਾਯੋਜਨ ਕੀ ਹੈ? ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੋ।
2. ਵਿਫਲਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਵਿਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
3. ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
4. ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਪਾਅ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸਮਾਯੋਜਨ
2. ਅਸਫਲ
3. ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ
4. ਕੁਸਮਾਯੋਜਨ

28.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ- ਐਚ.ਐਸ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ-ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-29: ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ (Adolescence)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 29.1 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Adolescence)
- 29.2 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Adolescence)
- 29.3 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹ (Nature of Education in Adolescence or Guiding and Counselling Adolescents)
- 29.4 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ: ਇੱਕ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ (Adolescence : A Period of Storm and Stress)
- 29.5 ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of the Teacher)
- 29.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 29.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 29.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 29.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ, ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੁਫਾਨ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਯੌਨ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਨਾਅ, ਚਿੰਤਾ, ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ ਤੋਂ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਟੀਨ ਏਜ' (Teen Age) ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

29.1 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ (Physical Development) : ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਨੋਟ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਲਚੀਲਾਪਣ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰਤਾ (ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ) ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਲ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲਹਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਰਬੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀਪਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਹਿਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਹਿਰੇ ਤੋਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਸਕ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਚਹਿਰੇ ਤੇ ਮੁਹਾਸੇ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ - ਬਗਲ, ਛਾਤੀ, ਦਾੜੀ, ਗੁਪਤਅੰਗ ਆਦਿ ਤੇ ਬਾਲ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁੱਛਾਂ ਜਾਂ ਦਾੜੀ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਲੈਂਡਸ ਦਾ ਠੀਕ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਜਨਨ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਨਨ ਸਮਰਥਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਕਸ਼ਸਥਲ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਚੌੜੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰਯ ਨਿਕਣਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-ਦਿਮਾਗ, ਦਿਲ, ਸਾਹ, ਪਾਚਨ-ਕਿਰਿਆ, ਸਨਾਯੂ ਸੰਸਥਾਨ ਆਦਿ। ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ (Mental Development) : ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਰਟਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਲਪਨਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੰਡੇ ਫੁਟਬਾਲ, ਕਬੱਡੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਚ-ਗਾਣੇ, ਡਰਾਮਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ, ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਵਿਅੰਗ, ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ, ਰੋਮਾਂਚ, ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸੈਕਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਭਵਿੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ (Social Development) : ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਹੁਣ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖਤ ਵਿਵਹਾਰ ਅਪਨਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਲੋਚਨਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜਿੱਦ ਉੱਤੇ ਅੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸੀ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਆਦਾ ਸਜਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਨ, ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਲਈ 'ਆਦਰਸ਼' ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ, ਖਿਡਾਰੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਂ ਫਿਲਮੀ ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।

29.2 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Adolescence)

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(1) **ਆਤਮ-ਸੰਨਮਾਨ, ਆਤਮ-ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ, ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problems of Self-respect, and Security) :** ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਚਿੰਤਿਤ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਤਮ-ਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਨਮਾਨ

ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹ ਜਮਾਤ ਮਾਨੀਟਰ, ਕੈਪਟਨ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਘ ਦਾ ਪਦਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਦੂਜੇ ਸਰਾਹਣਾ ਕਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਿਲੇ। ਜੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਤਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਹੀਣ ਭਾਵਨ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Independence) - ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਸਤੇ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਾਂ ਜਰੂਰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਏਗੀ ਹੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਟਿੱਚੇ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੰਜਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਜਾਂ ਅਹੰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(3) ਰੋਮਾਂਚ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਚਾਹ (Need for Adventure) : ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਖਦ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੁਖ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣਾ, ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ, ਕਹਾਣੀ-ਉਪਨਿਆਸ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਂ ਲਿਖਣਾ, ਗਾਣੇ ਸੁਣਨਾ, ਅਭੀਨੇ ਕਰਨਾ ਅੱਛਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਲਟ ਸੈਕਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੈਕਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੱਛੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੈਕਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੈਥੁਨ ਕਿਰਿਆ ਦੇਖ ਕੇ, ਚਲਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੰਗਨ ਚਿੱਤਰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ੋਚਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਿਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮ-ਲਿੰਗ ਮੈਥੁਨ, ਭਿੰਨ-ਲਿੰਗ ਮੈਥੁਨ, ਹਸਤ ਮੈਥੁਨ, ਅਸ਼ਲੀਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(4) ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Need for Self-support) : ਕਿਸ਼ੋਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉੱਤੇ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧੰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਅੱਛੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਬੇਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਟਿੱਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਧਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਪਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਉੱਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਪਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਇੰਨੀ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਟਿੱਚੇ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(5) ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਭੈਅ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ (Threat of Being Isolated or Need of Belongingness) : ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਉੱਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਛਾਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਰੁੱਠ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਵਿੱਛੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਾਂ ਨਿਰਾਦਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਘਾਤ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(6) ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Adherence to Codes and Morals) : ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ

ਨੋਟ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਾਵਨਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਉਸੀ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਲਟ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ।

(7) **ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ (Too much Fantasy)** : ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣਾ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਲੇਖ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਕੁੱਝ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਅੱਛਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(8) **ਵੀਰ-ਪੂਜਾ (Hero-Worship)** : ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀਰ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਖ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਅਭੀਨੇਤਾ ਜਾਂ ਅਭੀਨੇਤਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੀਰ-ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ, ਰਾਜਨਿਤਕ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਨੇ-ਜਗਤ ਦਾ ਅਭੀਨੇਤਾ ਜਾਂ ਅਭੀਨੇਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣਾ, ਉਸੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਖ ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਸ ਵੀਰ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਰਣਿਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(9) **ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Feeling of Revolt)** : ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੀ.ਐਨ. ਝਾ. ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਕੋਲਸਨਿਕ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਦਰੋਹ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

(10) **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀਆਂ (Special Hobbies)** : ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਸਟਰੈਂਗ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਸਮਾਨ ਰੁਚੀਆਂ। ਸਮਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਨਵੀਨ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣਾ, ਉਲਟ ਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ, ਰੇਡੀਓ ਸੁਣਨਾ, ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ- ਮੁੰਡੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀਆਂ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ, ਅਭੀਨੇ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(11) **ਯੌਨ-ਵਿਕਾਸ (Sex Development)** : ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੱਛਣ ਯੌਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਜਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਦੇ ਯੌਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਨਨ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸੈਕਸਵਾਅਸਥਾ ਦੀ ਯੌਨ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੂਨਰ ਬਿਰਤੀ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੈਕਸਲਕਾਲੀ ਯੌਨ-ਭਾਵਨਾ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਸੁਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਾਲ ਨੂੰ ਯੌਨ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਕਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੌਨ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸਫੋਟ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਉੱਤੇ ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਜਵਾਰ ਜਿਹਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਯੌਨ-ਵਿਕਾ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

(i) **ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਮ (Auto-Erotism)** ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੌਨ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਇੱਕ ਰੂਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦਰਪਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਨੰਦਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਕੱਪੜਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ **Narcissism** ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ-ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਯੌਨਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿੰਗ-ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਦਗੁਦੀ ਜਿਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਹਸਤ-ਮੈਥੂਨ (**Masturbation**) ਜਿਹੀ ਗੰਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਸਤ-ਮੈਥੂਨ ਦੀ ਆਦਤ ਕੇਵਲ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਸਤ-ਮੈਥੂਨ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਨੋਟਸ

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗਕ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਯੌਨਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਿੰਗਕ-ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਦਗੁਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ii) **ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ (Homo-Sexuality)** : ਯੌਨ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ-ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੁੜੀ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ, ਘੁੰਮਣਾ, ਖਾਣਾ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਚੁੰਮਨ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਸਪਰ ਆਪਣੇ ਸਮਲਿੰਗ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਮਲਿੰਗਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੁਠ ਕਾਰਕ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਦਾ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਦ ਉਲਟ ਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲਜੋਲ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸਮਲਿੰਗਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਕ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਮਲਿੰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਮੁਕਤਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਹਿਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਲਟ ਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੋਮਜੇ, ਇੰਗਰਨ ਅਤੇ ਕਿੰਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਆਰੰਭਿਕ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੰਸੇ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਲਗਭਗ ਇੱਕ-ਚੌਥਾਈ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਜਲਦ ਪ੍ਰੋੜ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਮਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਦ ਪ੍ਰੋੜਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਉਲਟ ਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਭਿੰਨ-ਲਿੰਗ ਕਾਮੁਕਤਾ (Hetero-Sexuality)** : ਯੌਨ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ ਅਵਸਥਾ ਉਲਟ ਲਿੰਗਕ ਕਾਮੁਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯੌਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਕ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਮੁੰਡੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਲ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ

ਨੋਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਸਪਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ, ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਘਣਤਾ ਹੋਰ ਵਧਣ ਤੇ ਉਹ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਦੇ, ਚੰਮਣ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਝੋਗ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾਅ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਫੈਲਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਯੌਨ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

29.3 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹ (Nature of Education in Adolescence or Guiding and Counselling Adolescents)

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਵਾਰ ਜਿਹਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ-

(1) **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ (Education for Physical Development)** : ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕਸਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਡਕੁੱਦ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(2) **ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ (Training of Emotions)** : ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਕਰੋਧ, ਭੈਅ, ਚਿੰਤਾ, ਦਵੇਸ਼, ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਸੰਵੇਗ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਸੋਧਨ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ, ਉਪਨਿਆਸ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(3) **ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ (Moral Education)** : ਕਿਸ਼ੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ, ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ, ਕਰਤੱਵ, ਨਿਆਏ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

(4) **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ (Vocational Guidance)** : ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਬੇਕਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਚਿੱਤਰ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਮਰੱਥ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

(5) **ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation to Read Good Literature)** : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ। ਇਸ

ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਜਿਵਨੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨੋਟ

(6) ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Social Traits) : ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾਪਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੇਤਰੇਤਵ ਦੇ ਗੁਣ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨੇਤਰੇਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹਾਅਨੁਕਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਸਕਣ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(7) ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਪਰਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (Use of Proper Teaching Techniques) : ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਚਰਮ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਨਰਿਖਣ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾਠ-ਸਹਿਗਾਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(8) ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ (Self Discipline and Self Control) : ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਥੋਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਮਿਤੀ ਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਦਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵੀ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਜਾਂ ਉਤਸਵਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

(9) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ (Behaviour of Teacher) : ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਬਾਲਕ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜ੍ਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਸਕ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਗਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

(10) ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ (Sex-Education) : ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਜਵਾਰ ਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਸੰਵੇਗ, ਵਿਵਹਾਰ, ਰੁਚੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋ ਬਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਮਤਭੇਦ ਹਨ-ਇੱਕ ਤਾਂ, ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ?

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੈਅ ਅਤੇ ਉਦਵੇਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨਦੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਵੀਰਯ ਦਾ ਰਿਸਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਖੂਨ ਰਿਸਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਸਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ਰਮ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਜਸਵਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵੀਰਯਪਾਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਯੌਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਰਜੋਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵੀਰਯ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ-ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲਟ ਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪੱਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਭਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਤਵ ਵ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਕਰਮ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਲਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

29.4 ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ: ਇੱਕ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ (Adolescence : A Period of Storm and Stress)

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਉਮਰ ਦਾ ਉਹ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਬਚਪਨਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੈਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ-ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ-ਸੰਭਾਲਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਾਦਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਭਰਿਆ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਚੂਕ ਵੀ ਅਪ੍ਰੀਯ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰ-ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ?

ਅਕਸਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਅਣਦੇਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾ ਛੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਬੜਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਭਾਵ ਤੇਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨੀਂ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਟੀਨਏਜਰਸ, ਜੋ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਗੁਜਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਲਝਦੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਲਈ ‘ਪ੍ਰੋਬਲਮ ਚਾਈਲਡ’ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵ, ‘ਮੈਂ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਨ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਜੀਉ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।’ ਜਾਂ ‘ਮੈਂ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਜਮਾਤ ਅੱਠ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਨ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਡਾਂਟਦੇ-ਫਟਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਸਾਲ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ। ਘਰ ਤੋਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।’ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਯੌਨ-ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀਤੇ ਗਲਤ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ ਕੁਟੇਵ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਉਸ ਉਮਰ ਦੇ ਦੌਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਫਟਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ’ ਜਾਂ ਫਿਰ ‘ਬੱਚੇ ਹੋ ਬੱਚਿਆਂ’ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੋ।’ ਕਦੇ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਝਿੜਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ‘ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਅਕਲ ਧੇਲੇ ਭਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ’ ਜਾਂ ਫਿਰ, ‘ਜਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਸੀ’, ਵਗੈਰਾ-ਵਗੈਰਾ। ਬੇਚਾਰੇ ਟੀਨ ਏਜਰਸ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੂਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖਾਈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਉਮਰ ਦਾ ਉਹ ਦੌਰ ਹੈ ਜਦ ਬਚਪਨ ਵਿਦਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਡਰਿਆ, ਸਹਿਮਿਆ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਰੁੱਤ ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਉਗ ਆਈ ਦਾੜੀ-ਮੁੱਛਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਿਸਾਵੀ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ

ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਡਾਂਵਾਡੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਲਟ ਲਿੰਗ ਵੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਿੰਨ ਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਜੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਮਨ ਉਚਾਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੰਡ, ਦੋਨੋਂ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਣ ਜਾਂ ਦਵੇਸ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਮਾਰ-ਕੂਟ ਅਤੇ ਫਟਕਾਰ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਸਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੰਡ ਬੱਚੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਬੱਚੇ ਮਨ-ਹੀ-ਮਨ ਘੁਟਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਪਸੀ ਤਨਾਅ, ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਸਤਤਾ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦਹੀਣਤਾ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰੁਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਤਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸਹਿਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਾਣਬੁੱਝਕੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤਾ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੀ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹੱਲ ਸਮਝਦਾਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿੱਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਠੋਰ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਘਰ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਜਿਹਾ ਅਣਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਕਦਮ ਵੀ ਉਠਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਣ ਵੀ। ਇਸੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਤੇ ਇਹੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਕੇ ਪਲਾਇਨਵਾਦੀ, ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਅੱਛਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜਮੀਨ ਛੱਡ ਕੇ ਕਪਲਨਾ ਦੇ ਬੱਦਲ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸੁਪਨਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੇ ਹਤਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਸਤ ਦਰ ਦੇਣਾ ਅੱਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਟਿੰਗ, ਗਾਇਨ-ਵਾਦਨ, ਨਰਿਤ, ਲੇਖਨ ਆਦਿ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖੇਡਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਝਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰ-ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਡ, ਤੈਰਾਕੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸਰਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਅਸਤ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮਨ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਟਕੇਗਾ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀਆਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕਰੀਅਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹੰਤਵਕਾਂਕਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉਚਵਲ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਫੀ ਸਤਰਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਦਬਾਅ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨ-ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰੀਅਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਇੱਛਤ ਵਿਸ਼ੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਹਾਪੋਹ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਚੋਣ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਨਾਅ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ-

1. ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।
2. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. 12 ਸਾਲ ਤੋਂ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
4. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪਰਿਸਰ ਦਾ ਮਹੋਲ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਾਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਰਥੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਜਮਾਤ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੋਚਿੰਗ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਪਮਾਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੋਚਿੰਗ ਨਾ ਲੈਣ ਤੇ ਫੇਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਗਰੂਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੋਚਿੰਗ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚ ਕੀ ਕਰੇ? ਘਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਇਸ ਤਨਾਤਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁਰਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿਸੀ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪਿਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਪਿਛੜਣ ਤੇ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿਛੜਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟੀਵੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚੈਨਲਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਜਾਣ-ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਡਸ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਦਾ ਦੁਰਬਲ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਯੌਨ-ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਮਲੈਂਗਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ-ਕੁੱਝ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਧੀ-ਅਧੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੇ ਸਮਾਧਾਰਨ ਲਈ ਉਹ ਵਿਅਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭੈਅਭੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵੱਨ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵੱਧਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਆਂਟੀ-ਅੰਕਲ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਯੌਨ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰੋਮਾਂਚ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗਿਲਾਣ, ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ, ਅਪਰਾਧ ਬੋਧ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਮੁਕਤ ਯੌਨ ਚਰਚਾ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੈਨਲਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਡੇਟ ਸਮੱਸਿਆ, ਚੰਮਨ, ਅਲਿੰਗਨ, ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰਖ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਔਰਤ ਮਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਹੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੈਨਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਛੋਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਵਾਇ ਫਰੇਂਡਸ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮੈਤਰੀ ਦੀ ਗਰੀਮਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਣਵਿਆਹੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਮੁਕਤ ਯੌਨ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਡਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਚਰਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਯੋਗ, ਧਿਆਨ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡੀਂਗ ਹਾਂਕਨਾ, ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਕਹਿਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਫਲ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਅੰਕ ਵਧਾ ਲੈਣਾ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਅਜਿਹਾ ਮਾਸੂਮ ਚਹਿਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੱਕ ਧੋਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ।

ਉਮਰ ਦੇ ਇਸੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ, ਚੋਰੀ, ਲੁੱਟਖੋਹ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਰਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਵਿਫਲਤਾ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉੱਚ ਮਹੱਤਵਕਾਂਕਸ਼ਾ, ਇਰਖਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਨਾ ਹੋਏ ਰੇਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਆਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਜਾਂ ਘਰ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਜਿਹਾ ਅਣਵਿਵਕ ਪੂਰਣ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੰਸਕਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਗੁਜਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਟੁਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨਵੀਆਂ

ਬਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਮੁੱਲ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਵੇਂ ਅਜੇ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਡਗਮਗਾਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਤਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਗਲਤੀ ਤੇ ਦੰਡ ਜਰੂਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਖ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ੋਰ-ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਭਾਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਉਰਜਾ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਰਜਾ ਦਾ ਅੱਛਾ ਉਪਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਕ ਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਖਦ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਹੋਵੇ।

29.5 ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of the Teacher)

ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਖਰੋਸ਼ ਅਕਸਰ ਉਦੰਡਤਾ ਵਿੱਚ, ਅਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਕਰਿਤੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਛੇੜਖਾਨੀਆਂ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂਜਨਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅੱਖ ਪਿਆਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਤਮਿਅਤਾ, ਘਣਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ, ਪਰਾਏਪਣ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਆਭਾਸ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਟੇਢੀ ਅੱਖ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਭਰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਸ਼, ਦੁਰਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇੰਨੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਪ ਵੀ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸੋਟੀ ਵੀ ਨਾ ਟੁੱਟੇ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਮੀਖਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਭੜਕਣ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਇਸ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ ਨਮਰਤਾ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਾਸੀ-ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਟਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਗਲਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਲਟਾ ਚਿੜਨ-ਚਿੜਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ ਇਸੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਚ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ, ਆਕਰੋਸ਼ ਵਧਾਏ ਬਿਨਾਂ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਟੇਢੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਉਦੰਡਤਾ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਝਾਉਣ-ਬੁਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੇਕੜੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਖਤ ਦੰਡ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਬਿਗੜੇ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਹੀ ਰਾਸਤਾ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸਲਾਹ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਰਾਸਤਾ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹੇ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਬਾਗੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ-ਬੁਝਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੀ ਕੰਮ ਦਾ ਨੇਤਰਤਵ ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਦੰਡਤਾ ਨੇਤਾਗਿਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਉਤਪਟਾਂਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਂਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਲੋਕ ਉਪਯੋਗੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਵੀ ਕਹਾਏ। ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੁਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਹੋਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਗੁਜਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਦਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੰਡ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਉੱਚੇ ਬਣੇ ਅਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਕਹਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਕਾਂਕਸ਼ਾ ਜੇਕਰ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੋੜੀ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਪਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਏ। ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਦੁਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਗਲਤ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਪਏ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰ ਗੁਜਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਟੇਢੀ ਖੀਰ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਧਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਨੋਟ

29.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ, ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਤੁਫਾਨ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਯੌਨ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾ ਜੀਵਨਾ ਤਨਾਅ, ਚਿੰਤਾ, ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ ਨਾਲ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਟੀਨ ਏਜ' (Teen Age) ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਚੰਚਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਲਪਨਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਹੁਣ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖਤ ਵਿਵਹਾਰ ਅਪਨਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ-ਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਜਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਜਿਹੜੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੁਖ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣਾ, ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ, ਕਹਾਣੀ-ਉਪੰਨਿਆਸ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਂ ਲਿਖਣਾ, ਗਾਣੇ ਸੁਣਨਾ, ਅਭੀਨੇ ਕਰਨਾ ਅੱਛਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਲਟ ਸੈਕਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧੰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਤਮ-ਨਿਭਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਇੰਨੀ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਟਿੱਚੇ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਿਆਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਿੱਖਿਆਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੰਨਮਾਨ ਕਰਨ।
- ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਸ ਵੀਰ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਪਰਥਿਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਸਮਾਨ ਰੁਚੀਆਂ। ਮੁੰਡੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਕਸਰਤ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀਆਂ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ, ਅਭੀਨੇ, ਸਿੰਗਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੱਛਣ ਯੌਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਜਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਦੇ ਯੌਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਨਨ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੌਨ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸਫੋਟ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕਸਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਉੱਚਕੋਟਿ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾਪਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਾਮ-ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸੰਵੇਗ, ਵਿਵਹਾਰ, ਰੁਚੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਯੌਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਕਿਸ਼ੋਰ-ਕਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਉਰਜਾ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਰਜਾ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਖਦ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਹੋਵੇ।

29.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸਮਲਿੰਗਕ- ਸਮਾਨ ਲਿੰਗ ਵਾਲੇ ਜਿਵੇਂ - ਔਰਤ-ਔਰਤ
2. ਉਲਟ ਲਿੰਗਕ- ਵਿਰੋਧੀ ਲਿੰਗ ਵਾਲੇ ਜਿਵੇਂ - ਔਰਤ-ਪੁਰਖ

29.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾ ਨਾਲ ਸਮਝਾਓ।
2. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀ-ਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ? ਸਮਝਾਓ।
3. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
4. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
5. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਸਮਝਾਓ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਟੀਨ ਏਜ
2. ਕਾਮ ਪਰਵਿਰਤੀ
3. 19 ਸਾਲ
4. ਵਿਰੋਧੀ

29.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ.ਐਚ. ਸਿੰਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ-ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ-ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-30: ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Behavioural Problems)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 30.1 ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors which Adversely Affect Behaviour of Child)
- 30.2 ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਉਪਾਅ (Measures to Keep Good Behaviour of Child)
- 30.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 30.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 30.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 30.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਫਰੇਂਡਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ - “ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।” (Mental health and success in learning is very closely related.) - Frandsen

ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿਖਲਾਈ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਪਾਇਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

30.1 ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors which Adversely Affect Behaviour of Child)

ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਕ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ:-

1. **ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ** ਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਸਨਾਯੂ ਸਬੰਧੀ ਰੋਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ

ਵੈਸ਼ਕਰਮ ਸਬੰਧੀ ਰੋਗ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਜਾਂ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

2. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ** - ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਰੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ** - ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਦੁਰਘਟਨਾ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਲਈ ਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।
4. **ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕ**- ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਬੰਧੀ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ -
 - (ੳ) **ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ**- ਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਜਾਂ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
 - (ਅ) **ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗਰੀਬੀ**- ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕ ਕਠੋਰ ਤੇ ਉਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
 - (ੲ) **ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** - ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਡਾਂਟ ਜਾਂ ਫਟਕਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।
 - (ਸ) **ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਚਿਤ ਪੱਖਪਾਤ** - ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕਿਸੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਪਿਆਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਭਾਈ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਦਵੈਸ਼ ਦੇ ਭਾਵ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾਲੂ ਬਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
 - (ਹ) **ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪਿਆਰ** - ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਇਕਲੋਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਮੀਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ।
 - (ਕ) **ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ** - ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਉੱਚੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਥੱਲੇ ਦਬ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ, ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਨਾਯੂਮੰਡਲ (Nervous System) ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨਾਯੂ ਸਬੰਧੀ ਰੋਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਨ** - ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਵਸਥਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਤਨਾਅ, ਭਾਵਨਾ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ, ਚਿੰਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਥਕਾਨ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ** ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਲੇਸ਼, ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਚੋਰੀ, ਝੂਠ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਆਦਿ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਈਰਖਾ, ਦਵੈਸ਼, ਕਲੇਸ਼, ਆਚਰਣਹੀਨਤਾ ਆਦਿ ਡੂੰਘਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਦੂਰੀ, ਉਚ ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ, ਦਵੈਸ਼ ਅਸਹਿਯੋਗ ਆਦਿ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ਮਤਾ (ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ) ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

7. **ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ** - ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ -
 - (ੳ) **ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ**- ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਠ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਕਰਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਡਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
 - (ਅ) **ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਪਾਠਕ੍ਰਮ**- ਜੇਕਰ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ, ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਿੰਤਿਤ ਅਤੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਜਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 - (ੲ) **ਅਨੁਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ**- ਜੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਅਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - (ਸ) **ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ** - ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਕਈ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਕਿਸਮਤ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਯੋਗ ਬਾਲਕ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਬਾਲਕ ਨਿਰਉਤਸਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆਉਣ ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਬਾਲਕ ਵੀ ਪੜਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ।

ਨੋਟ

(ਹ) ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ – ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਰਖਾ, ਦਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ਕ) ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ – ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਲਕ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਸਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਖਤ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਤੇ ਸਜਾ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਡਾਂਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਜਿਆਦਾ ਉਗਰ ਅਤੇ ਉਦੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਡਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

30.2 ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਉਪਾਅ (Measures to Keep Good Behaviour of Child)

ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਉਪਾਅ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ-

(ਕ) ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੰਮ - ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ – ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰੁਚੀ, ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਨ ਮੌਕਾ, ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

2. ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ – ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਦੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ – ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁੱਪੁਸਵਾਮੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਜੇ ਮਾਂ ਅਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਪਿਤਾ ਅਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਵਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਕਾਰਜ – ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ –

1. **ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਣ** – ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਭੋਜਨ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਖੇਡਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਸਾਫ-ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਉਪਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ
2. **ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਵਿਵਹਾਰ** – ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਨਮਰ, ਸੱਭਿਅਕ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** – ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਜਨਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਡਰ, ਸਜਾ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
4. **ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ** – ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਮਰ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਲਚੀਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋਣੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।
5. **ਸੰਤੁਲਿਤ ਗ੍ਰਹਿਕੰਮ**– ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਗ੍ਰਹਿਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਗ੍ਰਹਿਕੰਮ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਿੰਤਾ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਤੇ ਸਜਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਾਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** – ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਖੇਡਕੁੱਦ, ਮਨੋਰੰਜਨ, ਸਕਾਉਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. **ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ** – ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਵੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਰਿਆ, ਵਿਵਹਾਰ, ਅਭਿਆਸ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ।
8. **ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ** – ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਚੁਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਥਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੀ (✓) ਜਾਂ ਗਲਤ (×) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ।

1. ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਹੀਣਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸਧਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਗ੍ਰਹਿਕੰਮ ਦਾ ਭਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
5. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
9. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ** – ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਸੁਲਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜਦਕਿ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਪਨ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

10. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ** – ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੁਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
11. **ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਰਿਸ਼ਦ** – ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
12. **ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ** – ਬਾਲਕ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਹਤਮੰਦ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
13. **ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ** – ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਜੀਵਨ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਖਾਨ-ਪਾਨ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ, ਉੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
14. **ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣਾ** – ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਤਮਕ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

15. **ਚੰਗੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ** – ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਉਪਾਅ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਉਪਾਅ ਹਨ।

30.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਪਾਇਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (1) ਵੰਸ਼ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, (2) ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (3) ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (4) ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਕ (5) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਨ (6) ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ (7) ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨ।
- ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ

ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਜਾਂ ਉਪਾਅ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ - (ੳ) ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ - (1) ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ (2) ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ (3) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ (ਅ) ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਕੰਮ - (1) ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, (2) ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਵਿਵਹਾਰ, (3) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, (4) ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, (5) ਸੰਤੁਲਿਤ ਗ੍ਰਹਿਕੰਮ, (6) ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਾਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ, (7) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, (8) ਸਿੱਖਿਅਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, (9) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, (10) ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, (11) ਅਧਿਆਪਕ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਰਿਸ਼ਦ, (12) ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਵਸਥਾ।

ਨੋਟ

30.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ - ਆਤਮਨਿਰਭਰ
2. ਜਨਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ - ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ, ਜਨਤੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ।

30.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਪਾਇਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (√) 2. (×) 3. (√) 4. (√) 5. (√)

30.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ. ਐਚ. ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਐਚ. ਸਿਨਹਾ. ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਡਾ. ਸਰਯੂ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਗਰਾ ਬੁੱਕ ਸਟੋਰ, ਆਗਰਾ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਇਕਾਈ-31: ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ (Thinking, Reasoning and Problem-Solving)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

- 31.1 ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Thinking)
- 31.2 ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Thinking)
- 31.3 ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (Tools of Thinking)
- 31.4 ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ (Language and Thinking)
- 31.5 ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Thinking and Education)
- 31.6 ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ (Reasoning and Problem-Solving)
- 31.7 ਤਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Reasoning)
- 31.8 ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ (Training of Logical Thinking)
- 31.9 ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Problem-Solving)
- 31.10 ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Problem-Solving)
- 31.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
- 31.12 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 31.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 31.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ -

- ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਭਾਸ਼ਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।
- ਤਰਕ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ।
- ਤਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।
- ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਨ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਧਿਆਨ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ-ਨਾ-ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਟਿੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਲਈ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

31.1 ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Thinking)

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਯਥਾ-ਅਵਧਾਨ ਅਤੇ ਰੁਚੀ, ਆਦਤ, ਨਿਰਮਾਣ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਪਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਸਿਖਲਾਈ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਣ। ਕੁਝ ਬਾਲਕ ਨੈਸਕਰਗਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਬੁੱਧੀਮਤਾਪੂਰਣ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ. ਟੀ. ਮਾਰਗਨ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ - “ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ‘ਚਿੰਤਨ’ ਜਾਂ ‘ਵਿਚਾਰਣ’ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਵਿਨਿਆਸ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਿਸ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਦੁਰਘਟਨਾ।” ਇੱਥੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੋ ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੋ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸੋ’ ਤਦ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ‘ਚਿੰਤਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਗਣਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਲਝ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ‘ਚਿੰਤਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਗਣਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਲਝ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚਿੰਤਨ ਸਰਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਟਿਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੱਤ ਸਦਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਇੱਕ ਮੱਧਕਰਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਪੂਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕੁਝ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ। ਉਤੇਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮੱਧਕਰਮੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ-

ਨੋਟ “ਮੰਨ ਲਿਓ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਜਿਗਸਾ ਪਹੇਲੀ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੇਲੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਰ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ‘ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ’ ਦੁਆਰਾ ਪਹੇਲੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਪਹੇਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਟੁਕੜੇ ਜੋੜਨੇ ਹੋਣਗੇ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ‘ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ’ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰਨੇ ਹੋਣਗੇ। ਸੰਭਵਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰੋਗੇ। ਪਰੰਤੂ, ਜੇ ਉਚਿਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਉਸ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਚੁਣੋ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਤੁਸੀਂ ਵਿਚਾਰੋਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ‘ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ’ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤਾ ਵਿਚਾਰੋਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੱਖਾਂਗੇ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਚੇਸਟਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਣਾ ਲਿਓਗੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਸੀਂ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਉਹੀ ਕਰੋਗੇ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੇ ਮੋਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਮੱਧਕਰਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਿਊਜ਼ੇਸ (Hughes) ਨੇ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਗ ਪਹੇਲੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ - ਸ਼ਬਦ ਵਰਗ ਪਹੇਲੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਹੱਲ ਜਾਂ ਸਮਾਧਾਨ ਉਪਸਥਿਤ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੱਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਵਰਗ ਪਹੇਲੀ ਦੇ ਹੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਹੱਲ ਵੀ ਦੁਬਾਰਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪਰਖ ਸਕੇ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਟੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਬਾਧ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਲ ਜੋ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕਦਮ ਸਾਹਮਣੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੰਤਨ ਇੱਕ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Cognitive Process) ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਤਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਪਸ਼ੂ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਤਰ (Ideational Level) ਉੱਤੇ ‘ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਭੁੱਲ’ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (Symboles) ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(1) ਵਾਰੇਨ (Warren) – “ਚਿੰਤਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਜਾਂ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।” (Thinking is an ideational activity symbolic in character, initiated by the problem or task the individual is facing, involving some trial and error but under directing influences of his problem set and

set and ultimately leading a conclusion or solution of the problem.)

ਨੋਟ

(2) **ਰਾਸ (Ross)** - “ਚਿੰਤਨ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। (Thinking is mental activity in its cognitive aspect.)

(3) **ਵੈਲੇਨਟਾਈਨ (C.W. Valentine)** - “ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੀ ਟਿੱਚੇ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।” (In Psychological discussion it is well to keep the term thinking” for an activity which consists essentially of a connected flow of ideas which are directed towards end of purpose.)

ਵੁਡਵਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ -

(1) ਕਿਸੀ ਟਿੱਚੇ ਵੱਲ ਵੱਧਣਾ, (2) ਟਿੱਚਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨਾ, (3) ਪੂਰਵ ਨਰਿੱਖਤ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ, (4) ਪੂਰਵ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਮੂਨੇ ਵਿੱਚ (Pattern) ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ, (5) ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਾਕਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ।

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਡੀਵੀ** ਨੇ ਵੀ ਅਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਹਾਊ ਵੀ ਥਿੰਕ’ (How we think) ਵਿੱਚ ਮਾਨੱਖੀ-ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਤਾਰਕਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੰਜ ਸੋਪਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ -

- (1) ਸੋਚਣ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਹਰੇਕ ਸਮਾਧਾਨ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਝ ਕੇ ਸਰਭਉੱਤਮ ਸਮਾਧਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (5) ਪੁਨਰ ਨਰਿੱਖਣ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਧਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਿੰਤਨ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਪਾਨ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਅਰਜਨ ਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਤਰ ਹੈ - ਪ੍ਰਤੱਖਿਆਤਮਕ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ **ਰੋਸ** ਸ਼ੀਮਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ- “ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ।” ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸਤੂਗਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸਤਰ ਹੈ **ਧਾਰਣਾਤਮਕ**। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Conceptual process) ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੋਏਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਕਲਾ (The Art of Thinking) - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਗ ਪਹੇਲੀ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਥਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰਦਰਸ਼ਨ (Introspection) ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਸੋਪਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ **ਹਿਉਜੇਸ (Hughes)** ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਪਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਨੋਟ

- (1) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਹੀ ਪਹਿਚਾਣ (Appreciation of a problem)
- (2) ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (Collection of adequate relevant data)
- (3) ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ (Arriving at a conclusion)
- (4) ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (Testing the conclusion)

ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਪਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਪਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ -

(1) **ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਹੀ ਪਹਿਚਾਣ :** ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰਥਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਵੀ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੂਰਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਟੂਟੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਟੂਟੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਬੋਲ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਸਦੇ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਕਿਸੀ ਉਸ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਟੂਟੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਖੋਲਕੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੋਚਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਿਗਿਆਸਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤੇਜਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੂਰਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸੋਚਣ-ਵਿਹਾਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਚੋਣ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ।

(2) **ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ:** ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਝਾਅ ਜੋ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣਗੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਰਹਿਣਗੇ। ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ, ਨਰਿੱਖਣ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਪੁੱਛਣ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ (Grasp) ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਰੂਰੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੇ ਲਈ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ, ਪੂਰਵ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ, ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਚੰਗੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤੱਥ ਹੀ ਚਿੰਤਨ-ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ 'ਯੋਜਨਾ ਪਧਤੀ' (Project Method) ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਧਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਅਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Item) ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੇਖਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(3) **ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ:** ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਕ੍ਰਮਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਦੱਸਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨਵੇਸ਼ਨ ਸਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ - ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਬਨਸਪਤੀਆਂ ਦਾ

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ। ਬੀਜ ਦੇ ਪੁੰਗਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਜਰੂਰੀ ਹਨ? ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਤਾਪ ਆਦਿ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰਪੂਰਵਕ ਨਰਿੱਖਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕ ਅਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਯਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

(4) **ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ:** ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਤੀਜੇ ਪੂਰਵ ਸਥਾਪਿਤ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਕੇ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਿਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਨਰਿੱਖਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਨਰਿੱਖਣ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਾਧਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

31.2 ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Thinking)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ -

(1) **ਪ੍ਰਤੱਖਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ (Perceptual Thinking)** - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਜਲਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਲਕ ਦੁਬਾਰਾ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਦ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਬਾਲਕ ਜਦੋਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਮਿਲਣ ਦਾ ਭੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਅਰੰਭਿਕ ਕੋਟਿ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) **ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ (Imaginative Thinking)**- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਮੁੜਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿਤਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ-ਨਾ-ਕੋਈ ਖਾਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬਾਲਕ ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ।

(3) **ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ (Conceptual Thinking)** - ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਰਵ ਉਚ ਰੂਪ ਹੈ। ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਨਿਰਮਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ (Sense Perception) ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖੀ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ, ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ 'ਧਾਰਣਾ ਗਿਆਨ' ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

(4) **ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ (Logical Thinking)** - ਇਹ ਸਰਵ ਉੱਤਮ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ' (Reflective Thinking) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਣਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

31.3 ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (Tools of Thinking)

ਜਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਉਤੇਜਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਿਆਨ ਵੰਡ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਜਾਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ -

ਨੋਟ

(1) ਪ੍ਰਤਿਮਾ (Image) - ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡ੍ਰੇਵਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਇੰਦਰੀ ਬੋਧ ਜਾਂ ਧਰਣਾ (Sense Perception) ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ।’ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਮਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ - ਸਪਰਸ਼, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸੁਣਨਾ, ਘਰਾਣ (ਸੁੰਘਣਾ) ਅਤੇ ਸਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਵਾਂ। ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਨੋਮੂਲਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਸਰਲ ਰੂਪ ਅਰੰਭਿਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਹੈ। ਰਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ - “ਅਰੰਭਿਕ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾਵਾਂ ਅਸਲ ਇੰਦਰੀ ਬੋਧ ਦੇ ਸਥਾਪਨਾਪਨ (Substitute) ਸਮਝੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।” ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਨੋਮੂਲਕ ਵਸਤੂ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਮਨੋਮੂਲਕ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦੇ ਜਰੂਰੀ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੰਨੋ ਉਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਮਾਵਾਂ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ? ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।

(2) ਸੰਕੇਤ (Symbols and Signs) - ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ, ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਕੇਤ ਉਹ ਉਤੇਜਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਦੇ ਚੋਰਾਹੇ ਤੇ ਲਾਲ ਜਾਂ ਹਰੀ ਬੱਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਖਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵੁਡਵਰਥ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕੇਤ-ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ - “ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਦੂਜੀ ਕਾਰ ਟਕਰਾ ਗਈ, ਤਦ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ - ਇਹ ਇੱਕ ਸੜਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੂਜੀ ਸੜਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੰਨ ਲਓ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਦੂਜੀ ਕਾਰ ਹੈ.....” ਇੱਥੇ ਅਣਉਪਸਥਿਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਲਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸਥਾਨ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ, ਉਪਸਥਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ‘ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਰ’ ਮੌਖਿਕ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਅਣਉਪਸਥਿਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਕ ਦੱਸਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ।

(3) ਭਾਸ਼ਾ (Language) - ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਜਾਂ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੋਧ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(4) ਧਾਰਣਾ (Concept) - ਧਾਰਣਾ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਨੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਕਕਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਨਣ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

31.4 ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ (Language and Thinking)

ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਸ਼ਣ (Inner Speech) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ

ਦੇ ਕੋਲ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਿਕ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਕਿਸੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਵਾਗਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੱਥ ਜਾਂ ਮੁੱਖ-ਮੁਦਰਾ ਨਾਲ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੌਨ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ (Symbol) ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਵੈਲੇਨਟਾਈਨ** ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ - “ਭਾਸ਼ਾ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦੇ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਭਾਵ ਬਣਦਾ ਹੈ - ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ।” ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁਸਤਕ, ਕਾਪੀ ਜਾਂ ਕਲਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਪੁਸਤਕ’ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਪੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਿਤਾਬ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਕਿਤਾਬ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਘਣਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਿਸੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਪਾਉਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਰਜ ਹਨ-

1. ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਨਿਮਯ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, “ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।”
3. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।
4. ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
5. ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਧਾਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।
6. ਭਾਸ਼ਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
7. ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਬਚਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਘੱਟ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
8. ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
9. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਨਵਧਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਸ਼ਣ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹਨ।

31.5 ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Thinking and Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਨਸਿਕ

ਨੋਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

(1) ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ – ਚਿੰਤਨ-ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਦੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਨਰਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਧਾਰਣਾ ਬਣਾ ਸਕੇ।

(2) ਧਾਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ – ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਧਾਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਣਾ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ- ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਘਣਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਰਲ, ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(4) ਰਟਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ – ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਸਮਝੇ ਰਟਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇਣ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਬਾਲਕ ਵਿਆਕਰਣ, ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੱਤਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਾਲਕ ਬਿਨਾਂ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਯੰਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਸਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(5) ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨਾ – ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਸਕਣ।

(6) ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ – ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਰਿਤ ਰੱਖੇ।

(7) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ – ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(8) ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ – ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ੇ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਸਾਮੂਹਿਕ ਚਰਚਾ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(9) ਉੱਤਰਦਾਇਤ ਸੌਂਪਣਾ – ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਉਤਸਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(10) ਵਿਚਾਰ-ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ – ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਉਚਿਤ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਫ੍ਰੈਬਲ ਅਤੇ ਮਾਂਟੇਸਰੀ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਆਤਮਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਆਤਮਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(11) ਅਧਿਆਪਨ-ਵਿਧੀ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ – ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਤਨ-ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

31.6 ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ (Reasoning and Problem-Solving)

ਤਰਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਰੂਪ ਹੈ। ਤਰਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਕਿਸੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਜਦ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਉਹ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੋਈ ਸਮਾਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ – “ਵਿਦਿਆਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਮੇਜ ਉੱਤੇ ਰਖੀ ਸੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਲਮ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਲਮ ਲੱਭਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਕਲਮ ਲੱਭਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕੌਣ ਕਲਮ ਲੈ ਗਿਆ? ਸ਼ਾਇਦ ਨੌਕਰ ਕਮਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ਲਿਖਣ ਦੇ ਲਈ ਲੈ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਲ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਕਲਮ ਲੈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਲਦੀ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਵਾਪਿਸ ਆਉਣ ਤੇ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕਲਮ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਤਰਕ ਹੈ। ਵੁਡਵਰਥ ਨੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ‘ਤਰਕ ਅਨੁਸੰਧਾਨ’ (Mental Exploration) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਜਾਂ ਯਾਦਾਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਣਾ ਤਰਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਰਕ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ –

(1) ਐਨ. ਐਲ. ਮਨ (N.L. Munn) – “ਤਰਕ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਿਲਾਉਣਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਿਛਲੇ ਸਮਾਧਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” (Reasoning is combining past experience in order to solve a problem which cannot be solved by mere reproduction of earlier solutions.)

(2) ਬਰਨਾਰਡ (Bernard) - “ਤਰਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਥਗਿਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਟਿੱਚਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ।” (Reasoning is a process of delaying response until data are arranged into a new combination so that a clearly perceived goal can be reached.)

(3) ਗੇਟਸ ਅਤੇ ਹੋਰ (Gates and Others) - “ਤਰਕ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਅਤੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਜਾਂ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (Reasoning is productive thinking in which previous experiences are organized or combined in new ways, to solve a problem.)

ਨੋਟ

31.7 ਤਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Reasoning)

(1) **ਆਗਮਨ ਤਰਕ (Inductive Reasoning)** - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਗਮਨ ਤਰਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (1) ਨਰਿੱਖਣ, (2) ਪ੍ਰਯੋਗ, ਅਤੇ (3) ਸਧਾਰਨੀਕਰਣ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਨਰਿੱਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਿੱਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਧਾਰਣ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਗਮਨ ਤਰਕ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾਂਵ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸਣੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾਂਵ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਨਾਂਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(2) **ਨਿਗਮਨ ਤਰਕ (Deductive Reasoning)** - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਰਣਸ਼ੀਲ (Mortal) ਹਨ। ਰਾਮ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਰਣਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਤਰਕ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ **ਭਾਟੀਆ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ - “ਆਗਮਨ ਵਿਧੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਨਿਗਮਨ ਵਿਧੀ’ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।

31.8 ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ (Training of Logical Thinking)

ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਰਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਤਰਕਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

(1) **ਉਚਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਨਾ** - ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਇੱਛਾਮਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(2) **ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸੰਲਗਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਪਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** - ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੂਰੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

(3) **ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ** - ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇ।

(4) **ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ** - ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ-ਮੂਲਕ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ - ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ-ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਿਤਾ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਿਤਾ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(5) **ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ** - ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ‘ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ’ ਅਤੇ ‘ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ’ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(6) **ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ** - ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(7) **ਆਗਮਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ** – ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਪਾਠਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਆਗਮਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਲਕਿ ਬਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ

(8) **ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ** – ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ –

1. ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਤਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।
3. ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।
4. ਤਰਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।

31.9 ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Problem-Solving)

ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਤਰਕ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਤਰਕ ਦਾ ਟਿੱਚਾ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਅਰਥ **ਸਟੇਨਲੇ ਗਰੇਅ** ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ - “ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਉਹ ਢਾਂਚਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ (Pattern) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।” **ਸਕਿਨਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਕਿਸੇ ਟਿੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਲੱਗਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।” (Problem solving is a process of overcoming difficulties that appear to interfere with the attainment of a goal.)

ਡੀਵੀ ਨੇ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਤਾਰਕਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

31.10 ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Problem Solving)

ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ -

- (1) **ਬਿਨਾ ਸਿੱਖੇ ਅਤੇ ਆਦਤ ਤੋਂ ਜਨਮੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ** – ਨਿਮਨ ਕੋਟਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੱਪ ਅਤੇ ਮਧੂਮੱਖੀ ਅਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੱਟਣ ਜਾਂ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- (2) **ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਵਿਧੀ** – ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਮਾਧਾਨ ਉਸਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- (3) **ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸੂਝ ਵਿਧੀ** – ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਹਲਰ ਦੁਆਰਾ ਜੰਗਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਨੋਟ

(4) **ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ** – ਅੱਜ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਨਰਿੱਖਣ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

31.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਨ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਧਿਆਨ, ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੀ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ‘ਚਿੰਤਨ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਚਿੰਤਨ ਇੱਕ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Cognitive Process) ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਤੱਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਜੀਵਨ ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਤਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਸੂ ਅਸਲ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਤਰ (Ideational Level) ਉੱਤੇ ‘ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਭੁੱਲ’ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (Symboles) ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਿਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ – ਪ੍ਰਤੱਖਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ, ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ, ਧਾਰਣਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ਤਰਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਰੂਪ ਹੈ। ਤਰਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਕਿਸੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਦਾ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਸੰਗਠਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤਾਰਕਿਕ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੋਟ
- ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਰਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਤਰਕਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

31.12 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

- (1) ਧਾਰਣਾ - ਵਿਚਾਰ, ਜ਼ਰੂਰਤਾ, ਕਾਰਣ, ਸੰਬੰਧੀ
- (2) ਆਗਮਨ ਤਰਕ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਨਿਗਮਨ ਤਰਕ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿੱਚ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਘੱਟ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਧਾਰਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

31.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਾਓ।
3. ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾਓ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
6. ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
7. ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

- (1) 'ਪਰਿਆਸ ਅਤੇ ਭੁੱਲ' (2) ਗਿਆਨਾਤਮਕ (3) ਭਾਸ਼ਾ (4) ਚਿੰਤਨ

31.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ - ਸੀਮਾ ਚੋਪੜਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਐਚ. ਸਿਨਹਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ - ਐਸ. ਕੇ. ਮੰਗਲ, ਪੀ. ਐਚ. ਆਈ. ਲਰਨਿੰਗ, ਪ੍ਰਾ. ਲਿ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
4. ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ- ਏ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, ਹਿੰਦੀ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

Jalandhar-Delhi G.T. Road (NH-1)

Phagwara, Punjab (India)-144411

For Enquiry: +91-1824-300360

Fax.: +91-1824-506111

Email: odl@lpu.co.in